

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

Central Archaeological Library

NEW DELHI

ACC. NO. 72398

CALL NO. Sa2Bh/San/Sac

D.G.A 79

72390

श्रीशांकरग्रंथावलि:

THE BHAGAVAD-GITA-BHASHYA

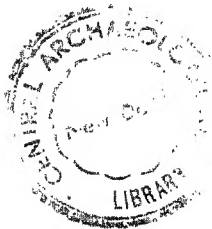

SRI SANKARACHARYA

ॐ

**COMPLETE WORKS
of
SRI SANKARACHARYA**

in the original Sanskrit

72398

VOLUME

VI

THE BHAGAVAD-GITA-BHASHYA

SAMATA BOOKS

Madras

THE BHAGAVAD-GITA-BHASHYA

First Published 1910

Samata Edition 1982

72398 24.2.86
Sa28h
San / Sac
के. ए. ए. पुस्तकालय

© V. Sadanand-1982

Published by V. Sadanand, Samata Books

10 Kamaraj Bhavan, 573 Mount Road, Madras-600 006 India

Printed at All India Press, Pondicherry, India

PRINTED IN INDIA

THE
BHAGAVAD-GITA
BHASHYA

श्री
भगवद्गीताभाष्यम्
श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः
विरचितम् ।

॥ श्री शृङ्गेरी श्रीजगद्गुरुमहासंस्थानम् ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य पदवाक्यप्रमाणपारावार-
पारीण यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्य-
ष्ठाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठ तपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्न श्रीशङ्करा-
चार्य गुरुपरम्पराप्राप्तषड्दर्शनस्थापनाचार्य व्याख्यान-
सिंहासनाधीश्वर सकलनिगमागमसारहृदय सांख्यत्रयप्रतिपादक
वैदिकमार्गप्रवर्तक सर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्यानगरमहा-
राजधानीकर्णाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्य श्रीमद्राजाधिराज-
गुरुभूमण्डलाचार्य ऋष्यशृङ्गपुरवराधीश्वर तुङ्गभद्रातीरवासि
श्रीमद्विद्याशङ्करपादपञ्चाराधक श्रीजगद्गुरु श्रीचन्द्रशेखर-
भारतीस्वामिगुरुकरकमलसञ्जात

॥ श्रीजगद्गुरु शृङ्गेरी श्रीमदभिनवविद्यातीर्थस्वामिभिः ॥

अस्मदत्यन्तप्रियशिष्य वेलूरि सदानन्द शर्मविषये नारायण-
स्मरणपुरस्सरं विरचिता आशिषस्समुल्लसन्तु ।
सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः श्रीमच्छंकरभगवत्पादाचार्याः संसाराम्बुधि-
मग्नानां लोकानां समुद्धरणाय सनातनवैदिकधर्म सर्वत्र प्रचार्य

प्रस्थानत्रयभाष्यप्रमुखान् ग्रन्थतल्लजान् विलिख्य दिगन्त-
विश्रान्तयशःप्रसरा विरेजिरे ।

भगवत्पादविरचितास्समेपि ग्रन्थाः नैकेनापि प्राकाश्यं नीता
इति हेतोः अस्मत्परमगुरुचरणैराज्ञप्ताः श्री टि के बाल-
सुब्रह्मण्यार्याः श्रीरङ्गस्थ स्वीय वाणीविलासमुद्रणालये
वर्षाणां सप्तत्याः प्राक् शांकरग्रन्थावली नाम्ना सर्वानपि
तान् ग्रन्थान् प्राकाशयन् ।

अधुना पुनस्तेषां ग्रन्थानां दौर्लभ्यमाकलय्य भवान् तानेव
पुनः प्रकाशयितुमिच्छतीति विदित्वा मोदामहे वयम् ।

आशास्महे च भवदीयोयमुद्यमः क्षिप्रमेव साफल्यमेतु लोकाः
भगवत्पादीयान् ग्रन्थानधीत्य औपनिषदं तत्त्वं यथावदवबुध्य
कृतार्था भूयासुरिति ।

शृङ्गगिरिः

इति नारायणस्मरणम्

दुर्मति चैत्र शुक्ल अष्टमी

रविवासरः

१२-४-१९८१

नानाजन्मसु संचितेन तपसा पूतेन चित्तात्मना

मित्रेण प्रतिबोधितेन कुतुकात्सर्वाः कृतीः शांकरीः ।

संमुद्रच प्रथमं जगद्गुरुपदे भक्त्या मयाद्यापिताः

स्वीकृत्योपहृतिं करोतु गुरुराङ् धन्यं तथेमं जनम् ॥

श्रीमच्छंकरदेशिकेन्द्ररचितान्सर्वान्प्रबन्धान्मुदा

तत्प्रीत्यै परिशोध्य पुस्तकचयैः संमुद्रच साकं बुधैः ।

तच्छात्रप्रवरालिमध्यविलसच्छ्रीदेशिकेन्द्रेषु ता-

नृत्वाद्योपहृतिं सभक्तिविनयं नूनं कृतार्थोऽस्म्यहम् ॥

सौम्याब्दमाघार्जुनपक्षराजत्सूर्याङ्कतिथ्याश्रितसोमवारे ।

श्रीशंकरार्यप्रतिमाप्रतिष्ठाकाले मयैषोपहृतिर्व्यधायि ॥

श्रीशंकरकृतिमाला गुरुवरतुष्ट्यै समर्पिता मोदात् ।

बालादिमपदभाजा सुब्रह्मण्येन भक्तिनम्रेण ॥ ४ ॥

संप्रदाय परंपरा श्लोकानि

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंश-
ऋषिभ्यो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः । सर्वोपप्लवरहितः
प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ॥ १ ॥

ॐ नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्र-
पराशरं च । व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्द-
योगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ २ ॥

श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च
शिष्यम् । तं तोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरु-
न्संततमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् । नमामि
भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ४ ॥

शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् । सूत्र-
भाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ५ ॥

ईश्वरो गुरुरात्मेति मूर्तिभेदविभागिने । व्योम-
वद्व्याप्तदेहाय दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ६ ॥

from Huggins & Thomas, New Dec. 1902. 100 ad. 4.1.01 Price of 100 ad. per 1000.

भगवद्गीता

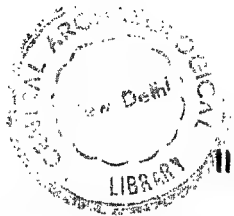
विषयानुक्रमणिका	SUBJECT INDEX	१-३०
अध्यायः १	CHAPTER 1	१
अध्यायः २	" 2	१३
अध्यायः ३	" 3	७३
अध्यायः ४	" 4	१०९
अध्यायः ५	" 5	१४९
अध्यायः ६	" 6	१७७
अध्यायः ७	" 7	२११
अध्यायः ८	" 8	२३१
अध्यायः ९	" 9	२५१
अध्यायः १०	" 10	२७७
अध्यायः ११	" 11	२९९
अध्यायः १२	" 12	३३७
अध्यायः १३	" 13	३५५
अध्यायः १४	" 14	४०९
अध्यायः १५	" 15	४२९
अध्यायः १६	" 16	४४९
अध्यायः १७	" 17	४६७
अध्यायः १८	" 18	४८५
श्लोकानुक्रमणिका	INDEX OF VERSES	५७५

॥ श्रीः ॥

॥ भगवद्गीतावेध्यानुसंगिणम् ॥

72398

॥ श्रीः ॥

॥ भगवद्गीताविषयानुक्रमणिका ॥

१. कर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधाना
त्वंपदार्थप्रधाना च आद्या
षडध्यायी ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्लोकः

युद्धविषये संजयं प्रति धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	...	१
धृतराष्ट्रेण पृष्ठस्य संजयस्योत्तरारम्भः	...	२
दुर्योधनस्य द्रोणाचार्यं प्रति युद्धसाहायकप्रार्थना	...	३—११
दुर्योधनहर्षार्थं भीष्मादिभिः शङ्खपूरणम्	...	१२—१३
स्वसैन्यप्रोत्साहनकृते कृष्णार्जुनादिभिः शङ्खवादनम्	...	१४—१८
पाण्डवकृतशङ्खवादनेन धार्तराष्ट्राणां हृदयविदारणम्	...	१९
युद्धार्थं व्यवस्थितान्धार्तराष्ट्रानन्यांश्च योद्धृन्निर्वर्णयितुं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्योभयोः सेनयोर्मध्ये रथस्थाप- नप्रार्थना	...	२०—२३

श्लोकः

भगवता सेनाद्वयमध्ये रथस्थापनपूर्वकमर्जुनाय	
दर्शिताः समवेता योद्धार इति निरूपणम् ...	२४—२५
युद्धभूमावुभयोरपि सेनयोः स्थितान्बन्धूनवलोक्यार्जु-	
नस्य विषादः ...	२६—२७
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्य विषादप्रदर्शिकोक्तिसरणिः ...	२८—४६
शोकाकुलस्यार्जुनस्य शरचापौ परित्यज्य रथोपस्थो-	
पवेशः ...	४७

द्वितीयोऽध्यायः ।

संजयवचनम् ...	१
विषीदन्तं पार्थ युद्धे प्रविवर्तयिषोर्भगवतस्तद्विषाद-	
निबर्हणोक्तिः ...	२— ३
गुर्वादिभिः सार्धं योद्धुमयुक्तमित्युक्तिपूर्वकमर्जुनस्य	
युद्धकरणाकरणयोः कतरच्छ्रेय इति जिज्ञासोः	
श्रीकृष्णं प्रति शिष्यत्वेनोपसत्तिः ...	४— ८
संजयवचनम् ...	९—१०
अर्जुनस्य शोकमोहावपनेतुं भगवत्कृतः संसारनिवर्तक	
आत्मतत्त्वविनिर्णयप्रकारः ...	११— ३०
क्षत्रियधर्मत्वाद्युद्धस्यावश्यतर्तव्यत्वोक्तिः ...	३१
युद्धस्य स्वर्गसाधनत्वकथनम् ...	३२
स्वधर्मभूतयुद्धाकरणे स्वधर्मकीर्तिहान्या पातककथनम्	३३

श्लोकः

संभावितस्य मृतिर्वरीयस्यकीर्तिस्तु दुःसहेति प्रदर्शनम्	३४
युद्धाङ्गीतो निवृत्त इत्यादिनिन्दावचनं शृण्वतो दुः-	
खं महद्भि स्यादिति कथनम्	... ३५—३६
अधिसमरं शरीरहतौ स्वर्गप्राप्तिररिविजये वा मही-	
प्राप्तिरिति पश्यन्युद्धकरण एव मतिं कुर्वित्युक्तिः	३७
जयाजययोः समत्वदृष्ट्या युद्धं कुर्वतो दोषाभावकथ-	
नम्	... ३८
आत्मतत्त्वसाक्षात्कारहेतोर्निष्कामकर्मानुष्ठानस्य स-	
माधियोगस्य च निरूपणम्	... ३९—५३
पार्थकृतः स्थितप्रज्ञलक्षणप्रश्नः	... ५४
स्थितप्रज्ञलक्षणकथनम्	... ५५—५८
विषयविमुखानामपीन्द्रियाणां तत्तद्विषयरागानुवृत्तौ	
प्रज्ञालाभः कथं स्यादित्याशङ्क्यामुत्तरम्	... ५९
विपश्चितोऽपि यतमानस्य प्रसभमिन्द्रियाणि मनो	
हरन्तीत्युक्तिः	... ६०
संयतेन्द्रियस्य युक्तस्य प्रज्ञा स्थिरीभवतीति कथनम्	६१
विषयान्ध्यायतः सङ्गादिद्वारा पुंसः प्रणाशकथनम्	६२—६३
मोक्षहेतूपन्यासः	... ६४—६५
अज्ञान्तस्यासुखित्वकथनम्	... ६६
अविजितेन्द्रियाणां मनसा प्रज्ञापहार इत्यत्र दृष्टान्त-	
प्रदर्शनम्	... ६७

श्लोकः

विजितेन्द्रियस्य प्रज्ञा स्थिरा भवतीति कथनम् ...	६८
परमार्थसत्यां सर्वभूतनिशायां संयमी जागर्तीत्युक्तिः	६९
यतेरेव स्थितप्रज्ञस्य विदुषस्त्यक्तैषणस्य मोक्षावाप्तिर्न त्वयतेरित्यत्र दृष्टान्तप्रदर्शनम् ...	७०
निवृत्तसर्वकामस्यैव पुंसः शान्तिप्राप्तिरिति कथनम्	७१
ज्ञाननिष्ठायाः स्तुतिः ...	७२

तृतीयोऽध्यायः ।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्त इत्यादिरर्जुनस्य प्रश्नः ...	१— २
कर्मयोगज्ञानयोगयोर्भिन्नाधिकारिकत्वकथनम् ...	३
अनात्मज्ञस्य कर्मयोगावश्यकत्वनिरूपणम् ...	४— १६
आत्मज्ञस्य कर्मयोगानावश्यकत्वप्रतिपादनम् ...	१७— १८
सर्वथा फलानुपपन्नार्दजुनीनर्वतनपूर्वकं स्वधर्मे तत्प्रव- र्तनम् ...	१९— ३५
अर्जुनकृतः पापाचरणप्रवृत्तिहेतुप्रश्नः ...	३६
सर्वानर्थहेतोः कामस्य वैरित्वं प्रतिपाद्येन्द्रियजयादिना तन्नाशस्य निरूपणम् ...	३७— ४३

चतुर्थोऽध्यायः ।

यथोक्तस्य ज्ञानयोगस्य कृत्रिमत्वशङ्कापनुत्तये वंश कथनेन स्तुतिः ...	१— ३
--	------

श्लोकः

लोकस्य भगवान्नेश्वर इवेति शङ्कां निवर्तयितुमि- च्छतोऽर्जुनस्य प्रश्नः	४
अतीतानेकजन्मवस्त्वं सर्वप्राणिसाधारणत्वेन प्रदर्श्या- त्मनस्तु तज्ज्ञानसत्त्वरूपविशेषप्रदर्शनम् ...	५
भगवत आत्मजन्मप्रकारप्रयोजनानुकथनम् ...	६— ८
भगवत्कर्तृकं स्वदिव्यजन्मकर्मवेदनेन प्राणिनां पुन- र्जन्माभावस्य कथनम् ...	९
पूर्वेषामपि ब्रह्मविदामेतेनैव मोक्षमार्गेण कैवल्यप्रा- प्तिरिति कथनम् ...	१०
तत्तत्कामनानुरोधेनात्मनस्तत्तत्फलदातृत्वकथनम्...	११
कर्मजायाः सिद्धेः शीघ्रभावितया सर्वेषां कर्मप्रवृत्ति- कथनम् ...	१२
चातुर्वर्ण्यसृष्टिकर्तुरपि भगवतो वस्तुतः स्वस्य तदक- र्तृत्वबोधनम् ...	१३
स्वस्याकर्तृत्वज्ञानेनापि पुंसः कर्मबन्धाभाव इति भगवत उक्तिः ...	१४
स्वात्मानमकर्तारं कर्मफलनिःस्पृहं च ज्ञात्वा कर्म कुर्विति पार्थ प्रति नियोगः ...	१५
कर्माकर्मकथनप्रतिज्ञानम् ...	१६
कर्मणो दुर्विशेष्यत्वोक्तिः ...	१७
कर्मादीनां तत्त्वप्रदर्शनम् ...	१८

श्लोकः

कर्माकर्मणोरकर्मकर्मदर्शनस्तुतिः	...	१९—२३
उक्तज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनम्	...	२४
दैवयज्ञादिकथनपूर्वकं ज्ञानयज्ञस्य सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठत्वप्रतिपादनम्	...	२५—३३
गुरुप्रणिपातादिना यथोक्तज्ञानस्य प्राक्तिकथनम्	...	३४
ज्ञानमहत्त्वकथनम्	...	३५—३८
ज्ञानप्राप्तिं प्रत्युपायं प्रदर्श्य ज्ञानहेतौ कर्मयोगे- ऽर्जुनप्रवर्तनम्	...	३९—४२

पञ्चमोऽध्यायः ।

ज्ञानरहितसंन्यासकर्मयोगयोः कः प्रशस्यतर इत्यर्जुनस्य प्रश्नः	...	१
यथोक्तसंन्यासात्कर्मयोगस्य सहेतुकं प्रशस्यतरत्वकथनम्	...	२— ३
ज्ञानसहितसंन्यासकर्मयोगलक्षणयोः सांख्ययोगयोः फलैकत्वोक्तिः	...	४— ५
पारमार्थिकः संन्यासः कर्मयोगमन्तरा दुःखैकफलक इति कथनम्	...	६
लोकसंग्रहाय केवलं कर्म कुर्वतोऽपि सम्यग्दर्शननिष्ठस्य न तत्फलविलेप इत्युपपादनम्	...	७—१०
योगिनस्तत्फलाविलेपे हेतुद्वयकथनम्	...	११—१२
विदुषः सुखेन देहावस्थितिकथनम्	...	१३

श्लोकः

आत्मनः प्रभोः कारयितृत्वाद्यभावकथनपुरःसरं

स्वभावस्य कारयितृत्वादिप्रतिपादनम् ...	१४—१५
ज्ञानिनां ज्ञानेन ब्रह्मप्राप्तिकथनम् ...	१६—१७
ज्ञानिनो ब्राह्मणादौ सर्वत्र समदर्शित्ववर्णनम् ...	१८
समदर्शित्वेऽपि ज्ञानिनां दोषाभावप्रतिपादनम् ...	१९
ब्रह्मनिष्ठस्य प्रियाप्रियसंनिधावपि हर्षोद्वेगराहित्यक- थनम् ...	२०
ब्रह्मनिष्ठस्य विषयेष्वसक्तस्याक्षयसुखावाप्तिकथनम्	२१
इन्द्रियाणां विषयसकाशान्निवर्तने हेतूपन्यासः ...	२२
प्रागेव देहत्यागात्कामक्रोधोद्भवं वेगं निगृह्यत एव युक्तत्वसुखित्वयोः कथनम् ...	२३
अन्तः सुखादिविशिष्टस्य ब्रह्मप्राप्तिकथनम् ...	२४—२६
ध्यानयोगस्य संक्षेपत उपक्षेपः ...	२७—२९

षष्ठोऽध्यायः ।

निष्कामकर्मयोगस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा ध्यानयोगप्राप्त्यु-

पायत्वास्तुतिः ...	१—२
ध्यानयोगेऽवस्थातुमशक्तस्य निष्कामकर्मयोगः, श- क्तस्य तु सर्वकर्मसंन्यास इति प्रतिपादनम् ...	३
ध्यानयोगारूढस्य लक्षणकथनम् ...	४—९
विस्तरत आसनआहारविहारादिनियमकथनसहितं सफलध्यानयोगनिरूपणम् ...	१०—३२

श्लोकः

यथोक्तध्यानयोगस्य मनश्चाञ्जल्येन दुष्करत्वप्रतिपा-	
दकः प्रश्नः	... ३३—३४
अभ्यासवैराग्याभ्यां मनोनिग्रहे सति ध्यानयोगसिद्धि-	
रित्युक्तिः	... ३५
असंयतात्मना ध्यानयोगस्य दुष्प्राप्तकथनम्	... ३६
ध्यानयोगप्रवृत्तस्य त्यक्तसर्वकर्मणः प्रागेव सम्यग्दर्श-	
नलक्षणफलप्राप्तेर्देहवियोगे का गतिरित्यर्जुनप्रश्नः	३७—३९
योगभ्रष्टस्य विनाशाभावप्रतिपादनपुरःसरमुत्तमग-	
तिप्राप्तिकथनम्	... ४०—४५
ध्यानयोगिनः सर्वश्रेष्ठत्वकथनपूर्वकं ध्यानयोगेऽर्जु-	
नस्य प्रवर्तनम्	... ४६
रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये वासुदेवध्याननिष्ठस्य	
युक्ततमत्वबोधनम्	... ४७

२. उपास्यनिष्ठा तत्पदार्थनिष्ठा वा मध्यमा षडध्यायी ।

सप्तमोऽध्यायः ।

भगवद्ध्यानयोगनिष्ठस्य विभूत्यादिसमस्तगुणसंपन्न-

भगवज्ज्ञानप्राप्त्युपदेशप्रतिज्ञा ... १— २

	श्लोकः
ज्ञानदुर्लभत्वप्रदर्शनम्	... ३
अपरप्रकृतेर्भूम्याद्यष्टभेदभिन्नत्वोक्तिः	... ४
जीवभूतपरप्रकृतिकथनम्	... ५
यथोक्तप्रकृतिद्वयद्वारेणैश्वरस्य जगत्कारणत्वनिरूपणम्	६
सर्वभूतानां परमेश्वरे प्रोतत्वकथनम्	... ७
संक्षेपतो रसादिविभूतिप्रकथनम्	... ८—१२
सात्त्विकादित्रिविधभावमोहितत्वाल्लोकानां भगवत्त- त्त्वानभिज्ञत्ववर्णनम्	... १३
भगवदेकशरणस्य तत्त्वज्ञानेन मायातिक्रमकथनम्	१४
दुष्कृतिनां भगवद्भक्तिपराङ्मुखत्वनिवेदनम्	... १५
भगवद्भजनप्रवृत्तानां सुकृतिनां भक्तानां चातुर्वि- ध्यनिर्देशः	... १६
तथाविधेषु भक्तेषु ज्ञानिनः श्रेष्ठत्वप्रतिपादनम्	... १७—१९
अपहृतविवेकविज्ञानताया देवतान्तरभजननिमित्तत्वोक्तिः	२०
देवतान्तरोपासकानां तत्तदुपासनश्रद्धादाढ्यापादनेन भगवत एव तत्तत्स्वरूपेणैष्टप्रदातृत्वकथनम्	... २१—२२
अन्यदेवतोपासकानामवाप्तफलस्यान्तवत्त्वप्रदर्शनम्	२३
परमार्थतत्त्वस्य ज्ञाने हेतुनिरूपणम्	... २४—२७
भगवद्भजनद्वारा सुकृतिनामुत्तमगतिप्राप्तिकथनम्	... २८—३०

अष्टमोऽध्यायः ।

किं तद्ब्रह्मेत्यादिप्रश्नसप्तकम्	... १— २
-----------------------------------	----------

श्लोकः

यथोक्तस्य प्रश्नसप्तकस्योत्तरम्	...	३—५
अन्त्यभावनानुरोधेन देहान्तरावाप्तिकथनम्	...	६
सर्वदा भगवद्ध्यानपुरःसरमर्जुनस्य युद्धादिकरणे प्र- वर्तनम्	...	७
अभ्यासयोगयुक्तस्य पुरुषोत्तमप्राप्तिकथनम्	...	८—१०
प्रणवोपासनप्रकारः	...	११—१४
ईश्वरं प्राप्तवतामपुनरावृत्तिकथनम्	...	१५
स्वर्गलोकादिसत्यलोकान्तगतानां पुनरावृत्तिकथनम्	१६—१९	
परतत्त्वस्वरूपप्रदर्शनम्	...	२०—२१
परमपुरुषस्य भक्तिप्राप्त्यत्वकथनम्	...	२२
ध्यानयोगिनां कर्मिणां च यथानुरूपं देवयानपितृ- याणरूपमार्गद्वयकथनम्	...	२३—२५
यथोक्तमार्गद्वयगतानामनावृत्त्यावृत्तिप्रदर्शनम्	...	२६
मार्गद्वयचिन्तनप्रयोजनम्	...	२७
योगमाहात्म्यम्	...	२८

नवमोऽध्यायः ।

परब्रह्मतत्त्वज्ञानोपदेशः	...	१—१०
मूढकर्तृकस्वावशायाः स्वतत्त्वाज्ञानमूलकत्ववर्णनम्	११—१२	
भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे महात्मनां प्रवृत्तिकथनम्	....	१३—१५
संक्षेपतो विभूतिवर्णनम्	....	१६—१९

श्लोकः

सकामानां संसारपाप्तिकथनम्	....	२०—२१
निष्कामभक्तिनिष्ठानां सम्यग्दर्शिनां योगक्षेमस्य भ-		
गवन्निर्वहणोक्तिः	...	२२
देवतान्तरेषु भक्तिमतामपि भगवद्भक्तत्वप्रतिपादनपु-		
रःसरं तत्तद्भजनानुसारेण तेषां फलप्राप्तिकथनम्	२३—२५	
भगवदाराधनस्य सुकरत्त्वप्रतिपादनम्	...	२६
अर्जुनस्य भगवदाराधने प्रवर्तनम्	...	२७—२९
भक्तिमहिमकथनपूर्वकमर्जुनस्य तन्मार्गप्रवर्तनम्	...	३०—३३
ईश्वरभजनस्येतिकर्तव्यताप्रदर्शनम्	....	३४

दशमोऽध्यायः ।

भगवत्कृतः संक्षेपतो विभूतियोगज्ञानोपदेशः	....	१—११
विस्तरेण तत्कथनार्थोऽर्जुनस्य प्रश्नः	...	१२—१८
भगवता विस्तरतः कृतो विभूतियोगोपदेशः	...	१९—४२

एकादशोऽध्यायः ।

विश्वरूपदिदृक्षोरर्जुनस्य भगवत्प्रार्थना	...	१— ४
पार्थ प्रति भगवद्भाषणम्	...	५— ८
भगवान्विश्वरूपं पार्थाय दर्शयामासेत्यादिका धृतराष्ट्रं		
प्रति संजयस्योक्तिः	...	९—१४
भगवतो विश्वरूपं प्रति स्वानुभवप्रकटनार्थमर्जुनस्य		
वचनम्	...	१५—३१

श्लोकः

भूभारजिहीर्षया भगवतः प्रवृत्तत्वादहमेवैषां हन्ता	
त्वं निमित्तमात्रं भवेति पार्थे प्रति तदुक्तिः ...	३२—३४
कदाचित्पराजयभयाद्धृतराष्ट्रः संधिं कुर्यादिति का-	
ङ्क्षया संजयस्य तं प्रति वृत्तान्तकथनम्	३५
अर्जुनकृता भगवत्स्तुतिः	३६—४३
भगवन्तं प्रति पूर्वरूपप्रदर्शनार्था पार्थकृता भगवद-	
भ्यर्थना	४४—४६
भीतः पार्थ इत्यात्मनो विश्वरूपमुपसंहृत्य तदाश्वास-	
नार्थं भगवतो वचनम्	४७—४९
संजयस्योक्तिः	५०
भगवत्पूर्वरूपदर्शनेनार्जुनस्यान्तःस्थैर्यप्रदर्शनम्	५१
विश्वरूपदर्शनमनन्यभक्तिसाध्यमिति भगवदुक्तिः....	५२—५४
ईश्वरार्थकर्मादियुक्तस्य तत्प्राप्तिप्रतिपादनम् ...	५५

द्वादशोऽध्यायः ।

विश्वरूपस्याक्षरस्य चोपासकानां मध्ये योगवित्तमत्वं	
केषामित्यर्जुनप्रश्नः	१
उभयेषां तेषां तारतम्यप्रतिपादनम्	२— ७
विश्वरूपध्यानलक्षणे भक्तियोगेऽर्जुनं प्रति भगवत्प्र-	
वर्तनम्	८
भक्तियोगे परिनिष्ठितस्याभ्यासयोगादिसाधनकथनम्	९—११

	श्लोकः	
सर्वकर्मफलत्यागस्य स्तुतिः	...	१२
अक्षरोपासकधर्मनिर्वचनम्	...	१३—१९
यथोक्तधर्मपराणां स्वप्रीतिविषयत्वकथनम्	...	२०

३. तत्त्वंपदार्थैक्यरूपवाक्यार्थनिष्ठा सम्यग्धीप्रधाना अन्तिमा षडध्यायी ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संक्षेपतः स्वरूपनिरूपणम्	...	१
सर्वक्षेत्रस्थस्य क्षेत्रज्ञस्येश्वरत्वकथनपूर्वकं क्षेत्रक्षेत्रज्ञ- योर्ज्ञानस्य स्वाभिमतसम्यग्ज्ञानत्वकथनम्	....	२
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विशेषतो याथात्म्यकथनप्रतिज्ञा	...	३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्म्यस्तुतिः	...	४
विशेषतः क्षेत्रयाथात्म्यकथनम्	...	५—६
अमानित्वादिज्ञानसाधनकथनम्	...	७—११
क्षेत्रज्ञयाथात्म्यकथनम्	...	१२—१७
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यज्ञानफलकथनम्	...	१८
प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वोक्तिः	...	१९
प्रकृतेः कार्यकरणकर्तृत्वे, पुरुषस्य सुखदुःखभोक्तृत्वे च हेतुत्वकथनम्	...	२०

श्लोकः

पुरुषस्य भोक्तृत्वनिमित्तकथनम्	...	२१
पुरुषस्योपद्रष्टृत्वादिप्रदर्शनम्	...	२२
प्रकृतिपुरुषविवेकफलप्रतिपादनम्	...	२३
आत्मदर्शने ध्यानाद्युपायविकल्पकथनम्	...	२४—२६
सम्यग्दर्शनतत्फलयोरुपवर्णनम्	...	२७—३४

चतुर्दशोऽध्यायः

उत्तमज्ञानोपदेशस्य प्रतिज्ञानम्	...	१— २
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगेन हिरण्यगर्भोपजनद्वारा सर्वभूतो- त्पत्तिवर्णनम्	...	३— ४
सत्त्वादिगुणानां जीवबन्धकत्वोक्तिः	...	५
सत्त्वादिगुणानां स्वरूपकार्यादिप्रतिपादनम्	...	६—१८
सम्यग्ज्ञानस्य मोक्षजनकत्वकथनम्	...	१९—२०
गुणातीतलक्षणप्रश्नः	...	२१
गुणातीतलक्षणकथनम्	...	२२—२५
अव्यभिचारेण भक्तियोगेन गुणातीतत्वादिसिद्धि- वर्णनम्	...	२६
आत्मनः सर्वप्रतिष्ठात्वकथनम्	...	२७

पञ्चदशोऽध्यायः ।

संसारस्य वृक्षरूपककल्पना	...	१— २
--------------------------	-----	------

श्लोकः

असङ्गशस्त्रेण संसारवृक्षच्छेदने ब्रह्मपदावाप्तिकथनम्	३— ५
ब्रह्मपदलक्षणोक्तिः	... ६
जीवस्य भगवदंशत्वकथनपूर्वकमुत्क्रान्तिसमय इन्द्रि- याकर्षकत्वादेः प्रतिपादनम्	... ७— ९
मूढानामात्मज्ञानस्यासंभवोक्तिः	... १०—११
संक्षेपेण विभूतिवर्णनम्	... १२—१५
क्षराक्षरोत्तमपुरुषाणां निरूपणम्	... १६—१७
हेतुकथनपूर्वकं भगवतः पुरुषोत्तमत्वस्य तज्ज्ञानफ- लस्य च निरूपणम्	... १८—१९
भगवत्तत्त्वज्ञानप्रशंसा	... २०

षोडशोऽध्यायः ।

देवासुरसंपदोः स्वरूपफलनिर्णयः	... १— ५
सविस्तरमासुरसंपदवर्णनं तद्विमोकेन श्रेयःप्राप्तिकथनं च	६—२२
शास्त्रविधिमुल्लङ्घ्य प्रवृत्तस्य सिद्धयाद्यभावकथनम्	२३
अर्जुनस्य शास्त्रीये कर्मणि भगवत्प्रवर्तनम्	... २४

सप्तदशोऽध्यायः ।

उत्सृष्टशास्त्रविधीनां श्रद्धया तु कर्म कुर्वतां का वा गतिरित्यर्जुनस्य प्रश्नः	... १
त्रिविधश्रद्धाविवरणम्	... २— ६
आहारत्रैविध्यनिरूपणम्	... ७—१०

श्लोकः

यज्ञत्रयकथनम्	...	११—१३
कायिकादिभेदैस्तपस्त्रैविध्यवर्णनम्	...	१४—१६
सात्त्विकादिभेदैस्तपस्त्रैविध्यवर्णनम्	..	१७—१९
सात्त्विकादिभेदैर्दानत्रैविध्यप्रदर्शनम्	...	२०—२२
यज्ञादिसाद्गुण्यार्थमोतत्सदिति शब्दत्रयविनियोगप्रदर्शनम्	...	२३—२७
अश्रद्धया कृतस्य होमादिसर्वकर्मणोऽसत्त्वप्रतिपादनम्		२८

अष्टादशोऽध्यायः ।

संन्यासत्यागयोस्तत्त्वनिर्णयानुकूलः प्रश्नः	...	१
संन्यासत्यागपदयोरर्थनिरुक्तिः	...	२
कर्मणस्त्यागात्यागविषये सांख्यमीमांसकपक्षद्वयप्रदर्शनम्		३
नित्यनैमित्तिकानि कर्माणि तत्फलासङ्गं विहाय कार्याणीति स्वमतप्रदर्शनम्	...	४— ६
नित्यकर्मत्यागानुपपत्तिकथनपूर्वकं तामसादिभेदैस्त्यागत्रैविध्यप्रतिपादनम्	...	७— ९
फलासङ्गं त्यक्त्वा नित्यकर्मानुतिष्ठतो ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिप्रदर्शनम्	...	१०
कर्मफलत्यागिनस्त्यागीत्यभिधानकथनम्	...	११
संन्यासिनामनिष्ठाद्यभावकथनम्	...	१२
सर्वकर्मणामधिष्ठानादिकारणप्रपञ्चनम्	...	१३—१५
शुद्धात्मनि कर्तृत्वाद्यभिमानीनां दुर्मतित्वकथनम्...		१६

कर्तृत्वाद्यभिमानरहितस्य सुमतिवकथनम्	...	१७
कर्मप्रवर्तकज्ञानकरणप्रदर्शनम्	...	१८
ज्ञानकर्मकर्तृणां गुणभेदतत्त्वैविध्यकथनप्रतिज्ञानम्...		१९
ज्ञानकर्मकर्तृणां सात्त्विकत्वादिभेदैस्त्रैविध्यप्रदर्शनम्...	२०—२८	
बुद्धिधृत्योर्गुणभेदेन त्रैविध्यकथनप्रतिज्ञानम्	...	२९
सात्त्विकादिभेदेन बुद्ध्यादीनां त्रैविध्यकथनम्	...	३०—३९
संसारान्तर्गतस्याशेषस्य त्रिगुणात्मकत्वकथनम्	...	४०
ब्राह्मणादिकर्मणां प्रविभागप्रदर्शनम्	...	४१—४४
ब्राह्मणादीनां यथास्वकर्म भगवदाराधनेन ज्ञाननिष्ठा- योग्यतारूपसिद्धिप्रतिपादनम्	...	४५—४६
स्वधर्मस्यात्याज्यताप्रतिपादनम्	...	४७—४८
कर्मस्वनासक्तस्य संन्यासेन ज्ञाननिष्ठारूपनैष्कर्म्यसि- द्धिप्रतिपादनम्	...	४९
नैष्कर्म्यलक्षणसिद्धिप्राप्तिक्रमकथनप्रतिज्ञानम्	...	५०
विस्तरेण ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमकथनम्	...	५१—५३
यथोक्तक्रमेण ज्ञानलक्षणभक्तिप्राप्तिनिरूपणम्	...	५४
यथोक्तज्ञानलक्षणभक्तितो भगवत्तत्त्वज्ञानसिद्धिकथनम्		५५
भगवद्भक्तियोगस्य स्तुतिः	...	५६
अर्जुनं प्रति भगवत्कृतः स्वाभिनेश्वरे सदा चित्तस्था- पनोपदेशः	...	५७

श्लोकः

ईश्वरैकचित्तत्वे तद्यसादात्सर्वदुःखतरणस्यान्यथा वि-		
नाशस्य च कथनम्	...	५८
युद्धाकरणनिश्चयस्याहंकाराश्रयत्वान्मिथ्यात्वकथनपू-		
र्वकमर्जुनस्य प्रकृतिपरतन्त्रत्वकथनम्	...	५९—६०
अन्तर्यामिन्त्वादीश्वरस्य सर्वभूतप्रेरकत्वप्रतिपादनम्.		६१
सर्वभावेनेश्वरमाश्रयतः शाश्वतपदप्राप्तिकथनम्	...	६२
उक्तगुह्यतरज्ञानविमर्शेन यथेच्छकरणानुज्ञानम्	...	६३
अर्जुनस्यातिप्रियतया सर्वगुह्यतमवचनश्रवणे प्रवर्त-		
नम्	...	६४
गुह्यतमस्येश्वरशरणत्वस्य कर्मयोगनिष्ठातत्त्वस्य सम्य-		
ग्दर्शनस्य च तत्फलस्योपदेशः	...	६५—६६
अपात्रे शास्त्रोपदेशं निषिध्य पात्रे तदुपदेशस्य फल-		
कथनम्	...	६७—६९
प्रकृतशास्त्राध्ययनश्रवणफलप्रदर्शनम्	...	७०—७१
मदुक्तशास्त्रश्रवणेनाज्ञानसंमोहः कश्चित्प्रणष्ट इत्य-		
र्जुनं प्रति भगवत्प्रश्नः	...	७२
‘नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा’ इत्याद्यर्जुनस्योत्तरवचनम्		७३
‘इत्यहं वासुदेवस्य’ इत्यादि धृतराष्ट्रं प्रति संजयस्य		
भाषणम्	....	७४—७८

॥ श्रीः ॥

शांकरभाष्यस्थानां विशेषविषयाणामनुक्रमणिका ॥

पृष्ठम्

प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यस्योपक्रान्तस्य निष्प्रत्यूहोपप्लवपरि-
समाप्त्यर्थमपेक्षितशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तेष्टदेवतातत्त्वानु-
संधानलक्षणमङ्गलाचरणसंपत्तये निरवशेषत इतिहास-
पुराणयोर्व्याचिख्यासितेन गीताशास्त्रेणैकवाक्यताम-
भिसंधाय भगवत्पादकृतमन्तर्यामिविषयकस्य पौराणि-
कश्लोकस्योदाहरणम् ... १

श्रोतृपादितस्य जगतः स्थेन्ने मरीच्यादीन्प्रजापतीन्सप्तो-
त्पाद्य वेदोक्तप्रवृत्तिलक्षणधर्मानुशासनपूर्वकं तेषां तद्ध-
र्मप्रवर्तनस्य, सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य वेदोक्तनिवृत्ति-
लक्षणधर्मोपदेशपुरःसरं तेषां च तद्धर्मप्रवर्तनस्य भग-
वत्कृतस्य प्रतिपादनम् ... १

द्विविधवेदोक्तधर्मप्रयोजनकथनम् ... २

अनुष्ठातृणां कालकलया कामोद्भवात्तदभिभूतविवेकविज्ञा-

नप्रयुक्तेनाधर्मेण प्रवर्धमानेनाक्रान्ते धर्मे ब्राह्मण्यरक्षणेन रक्षितः स्याद्वर्णाश्रमधर्मो वैदिक इति विष्णुर्जगत्स्थिति- परिपिपालयिषया ब्राह्मण्यरक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादं- शेनावततारेति कथनम् ... २
भूतानामनुजिघृक्षया गीताद्वारार्जुनाय वैदिकधर्मद्वयोपदेशो भगवत इत्युक्तिः ... २
भगवदुपदिष्टस्य धर्मस्य सप्तभिः श्लोकशतैर्व्यासेन कृतमु- पनिबन्धनमित्युक्तिः ... २
समस्तश्रुत्यर्थसारसंग्रहस्यास्यार्थतो दुर्विशेष्यत्वाद्गीताशास्त्र- स्य तदर्थाविष्करणाय भाष्यकारकृता संक्षेपतो वि- वरणकरणप्रतिज्ञा ... ३
अस्य गीताशास्त्रस्य निःश्रेयसप्रयोजनकत्वकथनम् ... ३
शास्त्रस्य विषयनिर्देशः ४
शास्त्रस्यास्यानुबन्धत्रयवैशिष्ट्याद्व्याख्येयत्वोपपादनम् ... ४

द्वितीयोऽध्यायः ।

‘दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्’ इत्यादेः ‘उक्त्वा तूष्णीं बभूव ह’ इत्येतदन्तस्य ग्रन्थस्य शोकमोहादिसंसारकारणा- विद्याप्रदर्शनार्थत्ववर्णनम् १७
संगृहीतार्थविवरणम् ... १७
शोकमोहयोः संसृतिनिदानतोपपादनम् ... १७

अशोच्यानित्यादिसंदर्भस्य समूलसंसारोच्छेदकसम्यग्ज्ञा-	
नोपदेशे तात्पर्यमिति प्रदर्शनम्	... १८
सर्वलोकानुजिघृक्षयैव ज्ञानमर्जुनाय भगवतोपदिष्टमिति	
कथनम्	... १८
श्रौतस्मार्तकर्मसहिताज्ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति मतोपन्यासः	१८
वैदिकं कर्म केवलाधर्महेतुर्हिसादियुक्तत्वादिति शङ्काया	
निराकरणम्	... १८
भगवदुक्तविभागवचनविरुद्धत्वात्समुच्चयपक्षो नैव युक्त	
इति प्रतिपादनम्	... १८
सांख्ययोगशब्दार्थनिरुक्तिः	... १९
भगवदुक्तविभागवचनस्य शतपथब्राह्मणमूलकत्वप्रदर्शनम्	१९
समुच्चयपक्षे ज्यायसी चेदित्याद्यर्जुनप्रश्नानुपपत्तिकथनम्...	२०
प्रकारान्तरेण समुच्चयपक्षसमर्थनं सहतन्निरसनम्	... २१
केवलात्तत्त्वज्ञानादेव मुक्तिरिति सिद्धान्तोपसंहृतिः	... २२
विकारजातस्यासत्यत्वप्रदर्शनम्	... २७
आत्मनोऽप्रमेयत्वसमर्थनम्	... ३१
विदुषः कर्मासंभवहेतूपन्यासः	... ३५
विदुषो मुमुक्षोश्चात्मदर्शिणः सर्वकर्मसंन्यासेऽधिकारप्रद-	
र्शनम्	... ३६
शास्त्रादिसंस्कृतस्य मनस आत्मदर्शने साधनत्वकथनम्...	३७
ज्ञाने विदुषोऽधिकारप्रदर्शनम्	... ३८

	पृष्ठम्
मनसेति वचनात्सर्वकर्मसंन्यासाभावशङ्काया निराकरणम्	३८
पौनःपुन्येनात्मनित्यत्वादिवचनस्य पौनरुक्त्याभावकथनम्	४१

तृतीयोऽध्यायः ।

द्वितीयाध्यायगतस्यार्थस्य संक्षेपतोऽनुवादः	...	७५
श्रौतस्मार्तकर्मसमुच्चिताद्बृहस्थस्य स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चिता- त्त्वितरेषामाश्रमिणां ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति समुच्चय- वादिमतस्य निरसनम्	...	७७
ज्ञानोत्पत्तिः पापकर्मक्षयादित्यस्य प्रमाणत्वेन ज्ञानमुत्पद्यत इति श्लोकोपन्यासः	...	८४
देवयज्ञादिनिर्वर्तनेन पञ्चसूनाकृतात्किल्बिषान्मोचनकथनम्		९०
यज्ञात्पर्जन्यस्योत्पत्तौ 'अग्नौ प्रास्ता' इति स्मृत्यन्तरोदा- हृतिः	...	९०
जगच्चक्रानुवर्तनातिलङ्घिनोऽधिकृतस्य प्रत्यवायोक्तिः	...	९२
भूतजातस्य सर्वस्य प्रकृत्यधीनत्वे विधिनिषेधानर्थक्य- शङ्काया निरसनम्	...	१०२
भगवच्छब्दार्थवर्णनम्	....	१०३

चतुर्थोऽध्यायः ।

वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो मर्त्यलोक एवेति कथनम्	...	११८
कर्मण्यकमेति श्लोके वृत्तिकारव्याख्यानस्य दूषणम्	...	१२५

	पृष्ठम्
शारीरपदार्थनिर्णयः	... १३०
ब्रह्मार्पणमित्यत्रार्पणादौ ब्रह्मदृष्टिविधिरिति पक्षमनूय दोषा- पादनम्	.... १३६
श्रद्धावत्त्वादीनां समुचितानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वप्रदर्श- नपुरःसरं प्रणिपातादिसाधनस्य बहिरङ्गत्वप्रतिपादनम्	१४५

पञ्चमोऽध्यायः ।

कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः प्रशस्यतरविषयकस्यार्जुनप्रश्नस्य संगतिप्रतिपादनम्	... १५१
निःश्रेयसकरौ योगौ संन्यासकर्मयोगशब्दाभ्यामुपक्रम्य सां- ख्ययोगयोरत्राभिन्नफलकत्वकथनं कथं नु संगतमिति शङ्काया निराकरणम्	... १५९
सर्वकर्माणीत्यत्र श्लोके नवद्वारे पुर इति विशेषणस्य प्रयो- जनकथनम्	... १६५
सात्त्विकादिषु त्रिविधेषु सत्त्वेषु समत्वदृष्टिरनुचितेति श- ङ्काया निरसनम्	... १६९

षष्ठोऽध्यायः ।

पञ्चमान्तोपक्षिप्तस्य ध्यानयोगस्य विवरणरूपः षष्ठोऽध्यायः इति प्रतिपादनम्	... १७९
ध्यानयोगारोहणमात्रे पर्यवस्यति कर्मयोगानुष्ठानमिति व्य- वस्थापनम्	... १७९

पृष्ठम्

फलेच्छां परित्यज्य विहितं कर्मानुतिष्ठतो गौणमेव संन्या-	
सित्वं योगित्वं चेति कथनम्	... १८३
सर्वकर्मोपरमः पुरुषार्थसाधनमित्यत्र पौराणिकसंमतिप्रद-	
र्शनम्	... १८५
सर्वेषां कामानां संकल्पमूलत्वे स्मृत्युदाहरणम्	... १८६

सप्तमोऽध्यायः ।

सर्वभूतानां प्रज्ञाप्रतिबन्धकेन द्वन्द्वमोहेनावृतत्वतः स्वात्म-	
भूतभगवज्ज्ञानाभावप्रतिपादनम्	... २२८

अष्टमोऽध्यायः ।

ओंकारद्वारा श्रुत्युक्तस्य ब्रह्मोपासनस्यानुक्रमणम्	... २३९
---	---------

नवमोऽध्यायः ।

ईश्वरस्य साक्षित्वे प्रमाणश्रुतिनिरूपणम्	... २६०
किंनिमित्तेयं सृष्टिरिति प्रश्नप्रतिवचनयोरनुपपत्तिकथनम्	२६०
भक्तमात्रे भगवतो योगक्षेमनिर्बोधुत्वान्निष्कामभक्तज्ञानि-	
विषये योगक्षेमनिर्वाहाभिधानस्यासंगतिशङ्काया दूर-	
निरसनम्	... २६८
ईश्वरार्पणबुद्ध्या सर्वकर्माणि कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रारब्ध-	
कर्मनिवृत्तौ विदेहकैवल्यस्यावश्यंभावित्वबोधनम्	... २७१
ईश्वरार्पणधिया कर्मकरणात्संन्यासयोगाच्च मुक्तिरिति पृथ-	

पृष्ठम्

भूतसाधनद्वयशङ्काया निरासः	... २७२
भगवद्भक्तस्य दुराचारादुपरतिकथनम्	... २७४

दशमोऽध्यायः ।

ईश्वरस्य दिव्यविभूतीनामपरिच्छिन्नत्वकथनम्	... २९७
---	---------

एकादशोऽध्यायः ।

भगवतो विश्वरूपस्यानुपमत्वप्रतिपादनम्	... ३०६
--------------------------------------	---------

द्वादशोऽध्यायः ।

द्वितीयाध्यायाद्युक्तस्यार्थस्य संक्षेपेणानुवादः	... ३३९
फलत्यागपूर्वकस्य कर्मयोगस्याविलम्बतः श्रेयःसाधनतोक्ते- स्तात्पर्यवर्णनम्	... ३४७
अक्षरोपासकस्येवान्येषामपीश्वरात्मकत्वे समाने तदधीनत्वं कुत इति शङ्कायाः परिहारः	... ३४८
शरीरयात्रामात्रप्रयोजनेनान्नादिना शानिनः संतुष्टत्वे प्रमा- णतया स्मृतिप्रदर्शनम्	.... ३५२

त्रयोदशोऽध्यायः ।

ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञस्य चैकत्वे शङ्कानिराकरणपूर्वकं बहुविधा- नां युक्तीनां निरूपणम्	... ३५९
सह कार्यप्रपञ्चेनाविद्या हातव्येत्यत्र नैकश्रुतिप्रमाणप्रदर्शनम्	३५९

विनापि विद्यां हेत्वन्तरान्मुक्तिः किं न स्यादिति शङ्का- या निरसनम्	... ३६०
विद्या तावद्भयहेत्वविद्यानिरसनपुरःसरं तज्जन्यं भयमपि निरस्यतीत्यत्र श्रुतिप्रमाणप्रदर्शनम्	... ३६०
विद्याविद्याविषये स्मृतिप्रदर्शनम्	... ३६०
विद्याया अनर्थध्वंसोऽविद्यायाश्चानर्थावाप्तिः फलमित्यत्रा- न्वयव्यतिरेकाख्यनयस्य बोधनम्	... ३६०
बन्धमुक्त्यवस्थयोरयाथार्थ्यप्रतिपादनम्	... ३६३
शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वाद्यथोक्तार्थवत्त्वस्याक्षेपसमाधिभ्यां प्र- पञ्चनार्थमाक्षेपः	... ३६६
सर्वशास्त्रमर्यादाविदोऽप्यसंप्रदायवित्त्वे मूर्खवदुपेक्ष्यत्वोक्तिः	३६८
अमानित्वादीनां ज्ञानत्वोक्तेस्तात्पर्यविवरणम्	... ३७९
ब्रह्मणोऽवस्तुत्वनिरासार्थः पूर्वः पक्षः	... ३८१
मिथ्याभूतमपि ज्ञेयवस्तु ज्ञानोपयोगीत्यत्र 'अध्यारोपापवा- दाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इति सांप्रदायिकवच- नोपक्षेपः	... ३८३
'विद्वद्यनादी उभावपि' इत्यत्रानादिपदे तत्पुरुषपक्ष- निराकरणम्	... ३८९
प्रकृतिपुरुषयोः संसृतिहेतुत्ववर्णनम्	... ३९१
ज्ञानोदयानन्तरं जन्मान्तरोच्छित्तिसमर्थनम्	... ३९५
ध्यानपदार्थनिर्वचनम्	... ३९७

	पृष्ठम्
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्वरूपनिरूपणम्	... ३९९
न हिनस्तीत्यस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वशङ्कानिरसनम्	... ४०२
कर्तृत्वकर्मफललेपयोः पारमार्थिकत्वाभावप्रदर्शनम्	... ४०५

चतुर्दशोऽध्यायः ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य प्रपञ्चोत्पादकत्वप्रकारप्रदर्शनार्थः प्रकृतश्चतुर्दशोऽध्याय इति कथनम्	... ४११
‘न करोति न लिप्यते’ इत्यस्य ‘निबध्नन्ति महाबाहो’ इत्यस्य च परस्परविरोधपरिहारप्रकारः	... ४१४
शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वप्रदर्शनम्	... ४२७

पञ्चदशोऽध्यायः ।

संसारवृक्षविषये प्रमाणभूतानां पुराणश्लोकानां प्रदर्शनम्	४३२
जीवस्य भगवदंशत्वोक्तितात्पर्यवर्णनम्	... ४३७
चैतन्यज्योतिषः सर्वत्र समानवृत्तावप्यादित्यादिष्वाविस्तर- त्ववर्णनम्	... ४४१
‘द्वाविमौ पुरुषौ’ इत्यादिश्लोकानां तात्पर्यपर्यालोचनम्	४४४
सिद्धे तत्त्वज्ञाने कृतकृत्यतायाः प्रतिपादकस्य मनुवचनस्य प्रदर्शनम्	... ४४८

षोडशोऽध्यायः ।

नवमाध्यायसूचितानां दैवामुरराक्षसप्रकृतीनां विस्तरेण प्र-

पृष्ठम्

दर्शनार्थः 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिरिति प्रकृ-	
ताध्यायतात्पर्यप्रदर्शनम्	... ४५१
भूतानां देवासुरभेदतो द्वैविध्ये उद्धीथब्राह्मणस्य प्रमाणत्वे-	
नोदाहरणम्	... ४५५

सप्तदशोऽध्यायः ।

ऐहिकमामुष्मिकं वा फलं संपद्यतेऽश्रद्धितेनापि कर्मणेति	
कुतोऽस्य कर्मणोऽसत्त्वमित्याशङ्काया निरसनम्	... ४८४

अष्टादशोऽध्यायः ।

नित्यनैमित्तिककर्मणां फलाभावात्कथं तत्त्यागसंगतिरिति	
शङ्कायास्तेषामपि फलवत्त्वस्य भगवदिष्टत्वप्रदर्शनेन	
निराकरणम्	... ४८८
कर्मत्यागात्यागविकल्पानां ज्ञाननिष्ठसंन्यासिपरत्वव्युदसनम्	४९०
'एतान्यपि तु कर्माणि' इत्यस्य व्याख्यानान्तरमनूद्य	
दोषप्रदर्शनपूर्वकं तन्निरसनम्	... ४९३
कर्मफलत्यागस्य त्रैविध्यं प्रस्तुत्य सङ्गफलत्यागस्य तृतीय-	
त्वेनोक्तेः समर्थनम्	... ४९६
अधिष्ठानादीनां पञ्चानां सर्वकर्मकारणत्वे 'शरीरवाङ्मनो-	
भिर्यत्कर्म प्रारभते' इत्युक्तिविरोधस्य परिहारः	... ५०२
'हत्वापि न हन्ति' इत्यत्र विप्रतिषिद्धोक्तिशङ्कानि-	
रसनम्	... ५०४

आत्मनोऽविक्रियत्वस्य श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धत्वप्रतिपाद- नम्	... ५०४
शास्त्रप्रविभक्तानां शमदमादिकर्मणां गुणप्रविभक्तत्वोक्ति- विरोधपरिहारः	... ५२१
‘सदोषमपि न त्यजेत्’ इत्यत्र कर्मणामशेषतस्त्यक्तुमश- क्यत्वस्य हेतुत्वसमर्थनम्	... ५२६
असत्कार्यवादस्य निरसनम्	... ५२८
सांख्याभिमतस्य परिणामवादस्य निरासः	... ५३०
आत्मनो निराकारत्वसमर्थनम्	... ५३३
आत्मनो निराकारत्वे ज्ञाननिष्ठाया दुःसाधत्ववादनिर- सनम्	... ५३५
ज्ञेयस्य वेदने ज्ञानावृत्तिलक्षणज्ञाननिष्ठाया नापेक्षा किं तर्हि ज्ञानमात्रस्यैवेत्याक्षेपपरिहारः	... ५४१
गीताशास्त्रनिश्चितस्य निःश्रेयससाधनस्य नानाशङ्कानिरा- सपूर्वकं निष्कृष्य कथनम्	... ५४९
पूर्वप्रतिपादितस्य ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवस्य निगमनम्	५५१
अनारब्धफलपुण्यकर्मभावेऽपि मोक्षानुपपत्तिः कथमिति शङ्कायाः समाहितिः	... ५५२
नित्यानुष्ठानायासदुःखस्य नोपात्तदुरितफलत्वमिति प्रदर्श- नम्	... ५५३

अग्निहोत्रादीनामात्मज्ञानवन्मोक्षे साक्षान्नान्वय इति प्रति-	४४५
पादनम्	... ५५५
मिथ्याभूतसंघातविषयकाहंघीप्रयुक्तं नात्मनि कर्तृत्वं किं	
तु वास्तवमात्मीयैरेव ज्ञानेच्छाप्रयत्नैरस्य तदिति	
मतमनूद्य निरसनम्	... ५५८
संसारभ्रमस्य विपरीतप्रत्ययनिमित्तत्वेन तस्यात्यन्तोच्छेदः	
सम्यग्ज्ञानादेवेति राद्धान्तप्रदर्शनम्	... ५६३

॥ श्रीसद्गुणवती ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन
भाष्येण सहिता ।

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितेन
भाष्येण सहिता ।

नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।
अण्डस्यान्तस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥

भगवान् सृष्ट्वेदं जगत्, तस्य च
स्थितिं चिकीर्षुः, मरीच्यादीनमे सृष्ट्वा
प्रजापतीन्, प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राह-
यामास वेदोक्तम् । ततोऽन्यांश्च सन-
कसनन्दनादीनुत्पाद्य, निवृत्तिलक्षणं
धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ।
द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः, प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च,

जगतः स्थितिकारणम् । प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयस-
हेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोर्थिभिः
अनुष्ठीयमानो दीर्घेण कालेन । अनुष्ठातृणां कामोद्भवात्
हीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेन अधर्मेण अभिभूयमाने धर्मे,
प्रवर्धमाने च अधर्मे, जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स
आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुः भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य
रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन कृष्णः किल संबभूव ।
ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणे रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मः, तदधीनत्वा-
द्वर्णाश्रमभेदानाम् ॥

स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नः
त्रिगुणात्मिकां स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्य, अजोऽव्ययो
भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्, स्वमा-
यया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते ।
स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं धर्मद्वयम् अर्जु-
नाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नाय उपदिदेश, गुणाधिकैर्हि
गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं
भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीताख्यैः
सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ॥

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेया-

र्थम्, तदर्थाविष्करणायानेकैर्विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमपि अत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्य अहं विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ॥

तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्य अत्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात् भवति । तथा इममेव गीतार्थं धर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्— ‘स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने’ इति अनुगीतासु । तत्रैव चोक्तम्— ‘नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ॥’ इति ‘ज्ञानं संन्यासलक्षणम्’ इति च । इहापि च अन्ते उक्तमर्जुनाय— ‘सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज’ इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णानाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः, स देवादित्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्, ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसंधिवर्जितः । शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते । तथा चेममर्थमभिसंधाय वक्ष्यति— ‘ब्रह्मण्याधाय कर्माणि’ ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्सशुद्धये’ इति ॥

इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनम्, परमार्थतत्त्वं च
वासुदेवाख्यं परं ब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतः अभिव्यञ्जयत्
विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम् । यतः तदर्थवि-
ज्ञाने समस्तपुरुषार्थसिद्धिः, अतः तद्विवरणे यत्नः क्रियते
मया ॥

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

संजय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिर्जयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥

ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति खन्दने स्थितौ ।

माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।

धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च

सर्वशः पृथिवीपते ।

सौभद्रश्च महाबाहुः

शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्नणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥
 भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
 उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥२५॥

तत्तापश्यत्स्थितान्पार्थः

पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान्मातुलान्भ्रातृ-

न्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्वशुरान्सुहृदश्चैव

सेनयोरुभयोरपि ।

तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः

सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमान्स्वजनान्कृष्ण युयुत्सून्समुपस्थितान् ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्तोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण
न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द
किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

येषामर्थे काङ्क्षितं नो
राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे
प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥

आचार्याः पितरः पुत्रा-
 स्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः
 स्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
 पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानानतायिनः ॥ ३६ ॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सबान्धवान् ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मितद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्येय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

संजय उवाच—

एवमुत्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥४७॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

द्वितीयोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः ॥

संजय उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
 श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।
 हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
 भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्वः कतरन्नो गरीयो
 यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
 यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
 स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
 पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
 यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
 शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
 द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
 अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
 राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुत्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

अत्र ‘दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्’ इत्यारभ्य यावत् ‘न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह’ इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः । तथाहि— अर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसंबन्धिवान्धवेषु ‘अहमेतेषाम्’ ‘ममैते’ इत्येवंप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तौ आत्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ ‘कथं भीष्ममहं संख्ये’ इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वत एव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपररामः ; परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते । तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसंधिपूर्विकैव साहंकारा च भवति । तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयान् इष्टानिष्टज-

न्मसुखदुःखादिप्राप्तिलक्षणः संसारः अनुपरतो भवति । इत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानात् नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोका-
नुग्रहार्थम् अर्जुनं निमित्तीकृत्य आह भगवान्वासुदेवः—
'अशोच्यान्' इत्यादि ॥

अत्र केचिदाहुः—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठा-
मात्रादेव केवलात् कैवल्यं न प्राप्यत एव । किं तर्हि? अग्नि-
होत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति स-
र्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं च आहुरस्यार्थस्य—
'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि' 'कर्मण्येवा-
धिकारस्ते' 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्यादि । हिंसादि-
युक्तत्वात् वैदिकं कर्म अधर्माय इतीयमप्याशङ्का न कार्या ।
कथम्? क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षण-
मत्यन्तं क्रूरमपि स्वधर्म इति कृत्वा न अधर्माय ; तदकरणे
च 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि' इति ब्रुव-
ता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां पश्चादिहिंसालक्षणानां च क-
र्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवति— इति ॥

तदसत् ; ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाश्रययोः ।
'अशोच्यान्' इत्यादिना भगवता यावत् 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य'

इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वानिरूपणं कृतम्, तत्सां-
ख्यम् । तद्विषया बुद्धिः आत्मनो जन्मादिषड्विक्रियाभावादक-
र्ता आत्मेति प्रकरणार्थनिरूपणान् या जायते, सा सांख्यबुद्धिः ।
सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति, ते सांख्याः । एतस्या बुद्धेः
जन्मनः प्राक् आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वा-
द्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठानलक्षणो योगः ।
तद्विषया बुद्धिः योगबुद्धिः । सा येषां कर्मिणामुचिता भवति
ते योगिनः । तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे ‘ एषा
तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ’ इति । तयोश्च
सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां सांख्यानां विभक्तां
वक्ष्यति ‘ पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता ’ इति । तथा च योग-
बुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति—‘ कर्मयो-
गेन योगिनाम् ’ इति । एवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं च आश्रित्य
द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैव उक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृ-
त्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोः युगपदेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं प-
श्यता । यथा एतद्विभागवचनम्, तथैव दर्शितं शातपथीये
ब्राह्मणे—‘ एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्र-
जन्ति ’ इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण ‘ किं प्रजया
करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः ’ इति । तत्र च

प्राक् दारपरिग्रहात् पुरुषः आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तर-
कालं लोकत्रयसाधनम्— पुत्रम्, द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं
दैवं च; तत्र मानुषं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां
च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनम्— ‘सोऽकामयत’ इति
अविद्याकामवत एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि ।
तेभ्यः ‘व्युत्थाय, प्रव्रजन्ति’ इति व्युत्थानमात्मानमेव
लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम् । तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं
स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ॥

न च अर्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति ‘ज्यायसी चेत्कर्म-
णस्ते’ इत्यादिः । एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं बुद्धिकर्मणोः भग-
वता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनः अश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं
भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव ‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः’
इति ॥

किंच— यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात्
अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति, ‘यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि
मुनिश्चितम्’ इति कथमुभयोरुपदेशे सति अन्यतरविषय
एव प्रश्नः स्यात्? न हि पित्तप्रशमनार्थिनः वैद्येन मधुरं
शीतलं च भोक्तव्यम् इत्युपदिष्टे तयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनका-
रणं ब्रूहि इति प्रश्नः संभवति ॥

अथ अर्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः
प्रश्नः कल्प्येत, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं
देयम्— मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः, किमर्थमित्थं त्वं
भ्रान्तोऽसि— इति । न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं पृष्ठा-
दन्यदेव 'द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते' इति वक्तुं युक्तम् ॥

नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चये अभिप्रेते विभाग-
वचनादि सर्वमुपपन्नम् । किंच— क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं
कर्म स्वधर्म इति जानतः 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियो-
जयसि' इति उपालम्भोऽनुपपन्नः ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा
कर्मणा आत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ।
यस्य तु अज्ञानात् रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन
दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्व-
विषयम् 'एकमेवेदं सर्वं ब्रह्म अकर्तृ च' इति, तस्य कर्मणि
कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा
प्रवृत्तिः, तथैव प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म येन
बुद्धेः समुच्चयः स्यात्; यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्म-
चेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये, तद्वत् तत्फलाभि-
सन्ध्यहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः । तत्त्वविन्नाहं करोमीति

मन्यते, न च तत्फलमभिसंधत्ते । यथा च स्वर्गादिकामार्थिनः
अग्निहोत्रादिकर्मलक्षणधर्मानुष्ठानाय आहिताग्नेः काम्ये एव
अग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामि कृते विनष्टेऽपि कामे तदेव
अग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति ।
तथा च दर्शयति भगवान्— ‘कुर्वन्नपि न लिप्यते’ ‘न
करोति न लिप्यते’ इति तत्र तत्र ॥

यच्च ‘पूर्वेः पूर्वतरं कृतम्’ ‘कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता
जनकादयः’ इति, तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथम् ?
यदि तावत् पूर्वे जनकादयः तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः
स्युः, ते लोकसंग्रहार्थम् ‘गुणा गुणेषु वर्तन्ते’ इति ज्ञानेनैव
संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसि-
द्धिमास्थिताः, न कर्मसंन्यासं कृतवन्त इत्यर्थः । अथ न ते
तत्त्वविदः ; ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं
सत्त्वशुद्धिम्, ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिम्, आस्थिता जन-
कादय इति व्याख्येयम् । एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान् ‘सत्त्व-
शुद्धये कर्म कुर्वन्ति’ इति । ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं
विन्दति मानवः’ इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य पुनर्ज्ञाननिष्ठां
वक्ष्यति—‘सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म’ इत्यादिना ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः न

कर्मसमुच्चितात् , इति निश्चितोऽर्थः । यथा चायमर्थः, तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ॥

तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो मिथ्याज्ञानवतो महति शोकसागरे निमग्नस्य अर्जुनस्य अन्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन् भगवान्वासुदेवः ततः कृपया अर्जुनमुद्दिधारयिषुः आत्मज्ञानायावतारयन्नाह—

श्रीभगवानुवाच—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥

अशोच्यान् इत्यादि । न शोच्या अशोच्याः भीष्मद्रोणादयः, सद्वृत्तत्वात् परमार्थस्वरूपेण च नित्यत्वात्, तान् अशोच्यान् अन्वशोचः अनुशोचितवानसि ‘ते म्रियन्ते मन्निमित्तम्, अहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिना’ इति । त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेतत् मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धम् आत्मनि दर्शयसि उन्मत्त इव इत्यभिप्रायः । यस्मात् गतासून् गतप्राणान् मृतान्, अगतासून् अगतप्राणान् जीवतश्च न अनुशोचन्ति पण्डिताः आत्मज्ञाः । पण्डा आत्मवि-

यथा बुद्धिः येषां ते हि पण्डिताः, 'पाण्डित्यं निर्विद्य' इति श्रुतेः । परमार्थतस्तु तान् नित्यान् अशोच्यान् अनुशोचसि, अतो मूढोऽसि इत्यभिप्रायः ॥

कुतस्ते अशोच्याः, यतो नित्याः । कथम्? —

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥

न तु एव जातु कदाचित् अहं नासम्, किं तु आसमेव । अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषु वियदिव नित्य एव अहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं न आसीः, किं तु आसीरेव । तथा न इमे जनाधिपाः न आसन्, किं तु आसन्नेव । तथा न च एव न भविष्यामः, किं तु भविष्याम एव, सर्वे वयम् अतः अस्मात् देहविनाशात् परम् उत्तरकाले अपि । त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेण इत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनम्, नात्मभेदाभिप्रायेण ॥

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह—

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देहः अस्य अस्तीति देही, तस्य देहिनो देहवतः आत्मनः अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो वात्यावस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयो-
हानिः जीर्णावस्था, इत्येताः तिस्रः अवस्थाः अन्योन्यविल-
क्षणाः । तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशः, द्वितीयावस्थोप-
जने न उपजन आत्मनः । किं तर्हि? अविक्रियस्यैव द्विती-
यतृतीयावस्थाप्राप्तिः आत्मनो दृष्टा । तथा तद्वदेव देहात्
अन्यो देहो देहान्तरम्, तस्य प्राप्तिः देहान्तरप्राप्तिः अविक्रिय-
स्यैव आत्मनः इत्यर्थः । धीरो धीमान्, तत्र एवं सति
न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥

यद्यपि आत्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य
आत्मा इति विजानतः, तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनि-
मित्तो मोहो लौकिको दृश्यते, सुखवियोगनिमित्तो मोहः
दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोकः । इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्य
भगवानाह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥

मात्राः आभिः मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनि इन्द्रि-

याणि । मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः । ते शीतो-
ष्णसुखदुःखदाः शीतम् उष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति ।
अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः विषयाः शब्दादयः । मात्राश्च
स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः । शीतं कदाचित् सुखं कदा-
चित् दुःखम् । तथा उष्णमपि अनियतस्वरूपम् । सुखदुःखे
पुनः नियतरूपे यतो न व्यभिचरतः । अतः ताभ्यां पृथक्
शीतोष्णयोः ग्रहणम् । यस्मात् ते मात्रास्पर्शादयः आगमा-
पायिनः आगमापायशीलाः तस्मात् अनित्याः । अतः तान्
शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व प्रसहस्व । तेषु हर्षं विषादं वा मा
कार्षीः इत्यर्थः ॥

शीतोष्णादीन् सहतः किं ख्यादिति शृणु—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥

यं हि पुरुषं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुख-
दुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न
चालयन्ति नित्यात्मदर्शनात् एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः, सः
नित्यात्मस्वरूपदर्शननिष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुः अमृतत्वाय अमृत-
भावाय मोक्षायेत्यर्थः, कल्पते समर्थो भवति ॥

इतश्च शोकमोहौ अकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तम्,
यस्मात्—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

न असतः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न
विद्यते नास्ति भावो भवनम् अस्तित्वा ॥

न हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तुसद्भवति । विकारो हि सः, विकारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्वयतिरेकेणानुपलब्धेरसत्, तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसन् । जन्म-प्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं च अनुपलब्धेः कार्यस्य घटादेः मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् ॥

तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत्, न ; सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः, सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति, तत् सत् ; यद्विषया व्यभिचरति, तदसत् ; इति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते, सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे न नीलोत्पलवत्, सन् घटः, सन् पटः, सन् हस्ती इति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्धयोः घटादिबुद्धिः व्यभि-

चरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्मात् घटा-
दिबुद्धिविषयः असन्, व्यभिचारात्; न तु सद्बुद्धिविषयः,
अव्यभिचारात् ॥

घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिच-
रतीति चेत्, न; पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात् । विशेषणवि-
षयैव सा सद्बुद्धिः ॥

सद्बुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेत्, न;
पटादौ अदर्शनात् ॥

सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेत्, न; विशेष्या-
भावात् । सद्बुद्धिः विशेषणविषया सती विशेष्याभावे विशे-
षणानुपपत्तौ किंविषया स्यात्? न तु पुनः सद्बुद्धेः विषया-
भावात् ॥

एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेत्,
न; 'इदमुदकम्' इति मरीच्यादौ अन्यतराभावेऽपि सामा-
नाधिकरण्यदर्शनात् ॥

तस्माद्देहादेः द्वन्द्वस्य च सकारणस्य असतो न विद्यते
भाव इति । तथा सतश्च आत्मनः अभावः अविद्यमानता
न विद्यते, सर्वत्र अव्यभिचारान् इति अवोचाम ॥

एवम् आत्मानात्मनोः सदसतोः उभयोरपि दृष्टः उप-
लब्धः अन्तो निर्णयः सत् सदेव असत् असदेवेति, तु अन-
योः यथोक्तयोः तत्त्वदर्शिभिः । तदिति सर्वनाम, सर्वं च
ब्रह्म, तस्य नाम तदिति, तद्भावः तत्त्वम्, ब्रह्मणो याथा-
त्म्यम् । तत् द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनः, तैः तत्त्वदर्शि-
भिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिनं दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा
शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्वन्द्वानि 'विकारोऽय-
मसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभासते' इति मनसि निश्चित्य
तितिक्षस्व इत्यभिप्रायः ॥

किं पुनस्तत्, यत् सदेव सर्वदा इति ; उच्यते—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अविनाशि न विनष्टुं शीलं यस्येति । तुशब्दः असतो
विशेषणार्थः । तत् विद्धि विजानीहि । किम् ? येन सर्वम् इदं
जगत् तत् व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशम्, आकाशेनेव
घटादयः । विनाशम् अदर्शनम् अभावम् । अव्ययस्य न व्येति
उपचयापचयौ न याति इति अव्ययं तस्य अव्ययस्य । नैतत्
सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति, निरवयव-
त्वात्, देहादिवत् । नाप्यात्मीयेन, आत्मीयाभावान् ।

यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति, न तु एवं ब्रह्म व्येति ।
 अतः अव्ययस्य अस्य ब्रह्मणः विनाशं न कश्चित् कर्तु-
 मर्हति, न कश्चित् अत्मानं विनाशयितुं शक्नोति ईश्वरोऽपि ।
 आत्मा हि ब्रह्म, स्वात्मानि च क्रियाविरोधात् ॥

किं पुनस्तदसत्, यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति, उच्यते—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
 अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥

अन्तः विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः । यथा मृगतृ-
 णिकादौ सद्बुद्धिः अनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते,
 स तस्य अन्तः; तथा इमे देहाः स्वप्रमायादेहादिवच्च अ-
 न्तवन्तः नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतः अनाशिनः अप्रमेयस्य
 आत्मनः अन्तवन्त इति उक्ताः विवेकिभिरित्यर्थः । ‘नित्य-
 स्य’ ‘अनाशिनः’ इति न पुनरुक्तम्; नित्यत्वस्य द्विविध-
 त्वात् लोके, नाशस्य च । यथा देहो भस्मीभूतः अदर्शनं गतो
 नष्ट उच्यते । विद्यमानोऽपि यथा अन्यथा परिणतो व्या-
 ध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते । तत्र ‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’
 इति द्विविधेनापि नाशेन असंबन्धः अस्येत्यर्थः । अन्यथा
 प्रथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यात् आत्मनः; तत् मा भूदिति

‘नित्यस्य’ ‘अनाशिनः’ इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः ॥

ननु आगमेन आत्मा परिच्छिद्यते, प्रत्यक्षादिना च पूर्वम् । न ; आत्मनः स्वतःसिद्धत्वान् । सिद्धे हि आत्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति । न हि पूर्वम् ‘इत्थमहम्’ इति आत्मानमप्रमाय पश्चान् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न हि आत्मा नाम कस्यचित् अप्रसिद्धो भवति । शास्त्रं तु अन्त्यं प्रमाणम् अतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणत्वम् आत्मनः प्रतिपद्यते, न तु अज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः— ‘यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः’ इति ॥

यस्मादेवं नित्यः अविक्रियश्च आत्मा तस्मात् युध्यस्व, युद्धात् उपरमं मा कार्षीः इत्यर्थः ॥

न हि अत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्ध प्रवृत्त एव हि असौ शोकमोहप्रतिबद्धः तूष्णीमास्ते । अतः तस्य प्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्मान् ‘युध्यस्व’ इति अनुवादमात्रम्, न विधिः ॥

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रम्, न प्रवर्तकम् इत्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचौ आनिनाय भगवान् ।

यत्तु मन्यसे 'युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते' 'अहमेव तेषां हन्ता' इति, एषा बुद्धिः मृषैव ते । कथम्?—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥

य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति विजानाति हन्तारं हनन-
क्रियायाः कर्तारं यश्च एनम् अन्यो मन्यते हतं देहहननेन
'हतः अहम्' इति हननक्रियायाः कर्मभूतम्, तौ उभौ न
विजानीतः न ज्ञातवन्तौ अविवेकेन आत्मानम् । 'हन्ता
अहम्' 'हतः अस्मि अहम्' इति देहहननेन आत्मानमहं-
प्रत्ययविषयं यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थः ।
यस्मात् न अयम् अत्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति,
न च हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविक्रियत्वात् ॥

कथमविक्रय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः—

न जायते म्रियते वा कदाचि-

न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

न जायते न उत्पद्यते, जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया न आत्मनो विद्यते इत्यर्थः । तथा न म्रियते वा । वाशब्दः चार्थे । न म्रियते च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते— न कदाचित् जायते, न कदाचित् म्रियते, इत्येवम् । यस्मान् अयम् आत्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चात् अभविता अभावं गन्ता न भूयः पुनः, तस्मात् न म्रियते । यो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके । वाशब्दान् नशब्दाच्च अयमात्मा अभूत्वा वा भविता देहवन् न भूयः । तस्मात् न जायते । यो हि अभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते । नैवमात्मा । अतो न जायते । यस्मादेवं तस्मात् अजः, यस्मान् न म्रियते तस्मात् नित्यश्च । यद्यपि आद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति, तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव प्रतिषेधः कर्तव्यः अनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यात् इत्याह— शाश्वत इत्यादिना । शाश्वत इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते । शश्वद्भवः शाश्वतः । न अपक्षीयते स्वरूपेण, निरवयवत्वात् । नापि गुणक्षयेण अपक्षयः, निर्गुणत्वान् । अपक्षयविपरीतापि

वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते— पुराण इति । यो हि अवयवागमेन उपचीयते स वर्धते अभिनव इति च उच्यते । अयं तु आत्मा निरवयवत्वान् पुरापि नव एवेति पुराणः : न वर्धते इत्यर्थः । तथा न हन्यते । हन्तिः अत्र विपरिणामार्थे द्रष्टव्यः अपुनरुक्ततायै । न विपरिणम्यते इत्यर्थः । हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । अस्मिन् मन्त्रे षड् भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मा इति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मान् ‘उभौ तौ न विजानीतः’ इति पूर्वेण मन्त्रेण अस्य संबन्धः ॥

‘य एनं वेत्ति हन्तारम्’ इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति इति प्रतिज्ञाय, ‘न जायते’ इत्यनेन अविक्रियत्वं हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥

वेद विजानाति अविनाशिनम् अन्यभावविकाररहितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेद इति संबन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणम् अजं जन्मरहितम् अव्ययम् अपक्षयरहितं कथं

केन प्रकारेण सः विद्वान् पुरुषः अधिकृतः हन्ति हननक्रिया करोति, कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति । न कथंचिन् कंचिन् हन्ति, न कथंचिन् कंचिन् घातयति इति उभयत्र आक्षेप एवार्थः, प्रश्नार्थासंभवान् । हेत्वर्थस्य च अविक्रियत्वस्य तुल्यत्वान् विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थः अभिप्रेतो भगवता । हन्तेस्तु आक्षेपः उदाहरणार्थत्वेन कथितः ॥

विदुषः कं कर्मासंभवहेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षिपति भगवान् 'कथं स पुरुषः' इति । ननु उक्त एवात्मनः अविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः । सत्यमुक्तः । न तु सः कारणविशेषः, अन्यत्वात् विदुषः अविक्रियादात्मनः । न हि अविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न संभवति इति चेत्, न ; विदुषः आत्मत्वान् । न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यात् असंहतः आत्मा विद्वान् अविक्रियः इति तस्य विदुषः कर्मासंभवात् आक्षेपो युक्तः 'कथं स पुरुषः' इति । यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्य अविक्रिय एव सन् बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेन अविद्यया उपलब्धा आत्मा कल्प्यते, एवमेव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्यया असत्यरूपयैव परमार्थतः अविक्रिय एव आत्मा विद्वानुच्यते । विदुषः कर्मासंभववचनात् यानि

कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तानि अविदुषां विहितानि इति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ॥

ननु विद्यापि अविदुष एव विधीयते, विदितविद्यस्य पि-
ष्टपेषणवत् विद्याविधानानर्थक्यात् । तत्र अविदुषः कर्माणि
विधीयन्ते न विदुषः इति विशेषां नोपपद्यते इति चेत्, न ;
अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यर्थ-
ज्ञानोत्तरकालम् अग्निहोत्रादिकर्म अनेकसाधनोपसंहारपूर्वक-
मनुष्ठेयम् 'कर्ता अहम्, मम कर्तव्यम्' इत्येवंप्रकारविज्ञा-
नवतः अविदुषः यथा अनुष्ठेयं भवति, न तु तथा 'न जायते'
इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चिदनुष्ठेयं भव-
ति; किं तु 'नाहं कर्ता, नाहं भोक्ता' इत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृ-
त्वादिविषयज्ञानात् नान्यदुत्पद्यते इति एष विशेष उपपद्यते ।
यः पुनः 'कर्ता अहम्' इति वेत्ति आत्मानम्, तस्य 'मम
इदं कर्तव्यम्' इति अवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्; तद-
पेक्षया सः अधिक्रियते इति तं प्रति कर्माणि संभवन्ति ।
स च अविद्वान्, 'उभौ तौ न विजानीतः' इति वच-
नात्, विशेषितस्य च विदुषः कर्माक्षेपवचनाच्च 'कथं म
पुरुषः' इति । तस्मात् विशेषितस्य अविक्रियात्मदर्शिनः
विदुषः मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः । अत एव

भगवान् नारायणः सांख्यानं विदुषः अविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति— ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्’ इति । तथा च पुत्राय आह भगवान् व्यासः— ‘द्वाविमावथ पन्थानौ’ इत्यादि । तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पश्चात्संन्यामश्चेति । एतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान्— अतत्त्ववित् ‘अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते’, तत्त्ववित्तु नाहं करोमि इति । तथा च ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यम्यास्ते’ इत्यादि ॥

तत्र केचित्पण्डितंमन्या वदन्ति— ‘जन्मादिषड्भावविक्रियारहितः अविक्रियः अकर्ता एकः अहमात्मा’ इति न कस्यचित् ज्ञानम् उत्पद्यते, यस्मिन् सति सर्वकर्मसंन्यासः उपदिश्यते इति । तन्न ; ‘न जायते’ इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गान् । यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्यात् धर्माधर्मास्ति-
त्वविज्ञानं कर्तुंश्च देहान्तरसंबन्धविज्ञानमुत्पद्यते, तथा शास्त्रान् तस्यैव आत्मनः अविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मान् नोत्पद्यते इति प्रष्टव्याः ते । करणागोचरत्वान् इति चेत्, न ; ‘मनसैवानुद्गृष्टव्यम्’ इति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मनः आत्मदर्शने करणम् । तथा च तदधिगमाय अनुमाने आगमे च सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति

साहसमात्रमेतत् । ज्ञानं च उत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानम् अवश्यं बाधते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्च अज्ञानं दर्शितम् ‘हन्ता अहम्, हतः अस्मि’ इति ‘उभौ तौ न विजानीतः’ इति । अत्र च आत्मनः हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतु-कर्तृत्वं च अज्ञानकृतं दर्शितम् । तच्च सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेः अविद्याकृतत्वम्, अविक्रियत्वात् आत्मनः । विक्रियावान हि कर्ता आत्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति ‘कुरु’ इति । तदेतन् अविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधति भगवान्वासुदेवः विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थम् ‘वेदाविनाशिनं...कथं स पुरुषः इत्यादिना । क पुनः विदुषः अधिकार इति एतदुक्तं पूर्वमेव ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्’ इति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति ‘सर्वकर्माणि मनसा’ इत्यादिना ॥

ननु मनसा इति वचनान् न वाचिकानां कायिकानां च संन्यासः इति चेत्, न ; सर्वकर्माणि इति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेत्, न ; मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि कर्माणि वर्जयित्वा अन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्य-

स्येदिति चेत्, न; 'नैव कुर्वन्न कारयन्' इति विशेष-
णात् । सर्वकर्मसंन्यासः अयं भगवता उक्तः मरिष्यतः न
जीवतः इति चेत्, न; 'नवद्वारे पुरे देही आस्ते' इति विशे-
णानुपपत्तेः । न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तदेहे आसनं
संभवति । अकुर्वतः अकारयतश्च देहे संन्यस्य इति संबन्धः
न देहे आस्ते इति चेत्, न; सर्वत्र आत्मनः अविक्रियत्वा-
वधारणात्, आसनक्रियायाश्च अधिकरणापेक्षत्वात्, तद-
नपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य । संपूर्वस्तु न्यासशब्दः अत्र त्यागार्थः,
न निक्षेपार्थः । तस्मात् गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यासे
एव अधिकारः, न कर्मणि इति तत्र तत्र उपरिष्ठात् आत्म-
ज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥

प्रकृतं तु वक्ष्यामः । तत्र आत्मनः अविनाशित्वं प्रति-
ज्ञातम् । तत्किमिवेति, उच्यते—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके

विहाय परित्यज्य नवानि अभिनवानि गृह्णाति उपादत्ते नरः
पुरुषः अपराणि अन्यानि, तथा तद्वदेव शरीराणि विहाय
जीर्णानि अन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देही आत्मा
पुरुषवन् अविक्रिय एवेत्यर्थः ॥

कस्मान् अविक्रिय एवेति, आह—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि, निरवयवत्वान्
न अवयवविभागं कुर्वन्ति । शस्त्राणि अस्यादीनि । तथा न
एनं दहति पावकः, अग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा न च
एनं क्लेदयन्ति आपः । अपां हि सावयवस्य वस्तुनः आर्द्रा-
भावकरणेन अवयवविश्लेषापादने सामर्थ्यम् । तन् न निर-
वयवे आत्मनि संभवति । तथा स्नेहवत् द्रव्यं स्नेहशोषणेन
नाशयति वायुः । एनं तु आत्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥

यतः एवं तस्मात्—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

यस्मान् अन्योन्यनाशहेतुभूतानि एनमात्मानं नाशयितुं
नांत्सहन्ते अस्यादीनि तस्मान् नित्यः । नित्यत्वात् सर्वगतः ।
सर्वगतत्वान् स्थाणुः इव, स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वात् अचलः
अयम् आत्मा । अतः सनातनः चिरंतनः, न कारणात्कुत-
श्चिन् निष्पन्नः, अभिनव इत्यर्थः ॥

नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोद्नीयम्, यतः एकेनैव
श्लोकेन आत्मनः नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तम् 'न जायते
म्रियते वा' इत्यादिना । तत्र यदेव आत्मविषयं किंचिदु-
च्यते, तन् एतस्मान् श्लोकार्थात् न अतिरिच्यते; किंचि-
च्छब्दतः पुनरुक्तम्, किंचिदर्थतः इति । दुर्बोधत्वात् आत्म-
वस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु
निरूपयति भगवान् वासुदेवः कथं नु नाम संसारिणामसं-
सारित्वबुद्धिगोचरतामापन्नं सन् अव्यक्तं तत्त्वं संसारनिवृ-
त्तये स्यात् इति ॥

किंच—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

सर्वकरणाविषयत्वात् न व्यज्यत इति अव्यक्तः अयम्

आत्मा । अत एव अचिन्त्यः अयम् । यद्धि इन्द्रियगोचरः
तत् चिन्ताविषयत्वमापद्यते । अयं त्वात्मा अनिन्द्रिय-
गोचरत्वात् अचिन्त्यः । अत एव अविकार्यः, यथा क्षीरं
दध्यातश्चनादिना विकारि न तथा अयमात्मा । निर-
वयवत्वाच्च अविक्रियः । न हि निरवयवं किञ्चित् विक्रियात्मकं
दृष्टम् । अविक्रियत्वात् अविकार्यः अयम् आत्मा उच्यते ।
तस्मात् एवं यथोक्तप्रकारेण एनम् आत्मानं विदित्वा त्वं
न अनुशोचितुमर्हसि हन्ताहमेषाम्, मयैते हन्यन्त इति ॥

आत्मनः अनित्यत्वमभ्युपगम्य इदमुच्यते—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥२६॥

अथ च इति अभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मातं नित्य-
जातं लोकप्रसिद्धया प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति
मन्यसे तथा प्रतितत्तद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो
मृत इति; तथापि तथाभावेऽपि आत्मानि त्वं महाबाहो, न
एवं शोचितुमर्हसि, जन्मवतो जन्म नाशवतो नाशश्चेत्ये-
तावदयं भाविनाविति ॥

तथा च सति—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

जातस्य हि लब्धजन्मनः ध्रुवः अव्यभिचारी मृत्युः
मरणं ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरण-
लक्षणोऽर्थः । तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

कार्यकरणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न
युक्तः कर्तुम्, यतः—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अव्यक्तादीनि अव्यक्तम् अदर्शनम् अनुपलब्धिः आदिः
येषां भूतानां पुत्रभिन्नादिकार्यकरणसंघातात्मकानां तानि
अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः, उत्पन्नानि च प्राङ्मर-
णात् व्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनः अव्यक्तम् अद-
र्शनं निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि । मरणा-
दूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—
'अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः । नासौ तव न तस्य त्वं
वृथा का परिदेवना' इति । तत्र का परिदेवना को वा
प्रलापः अदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा ; किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते । कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मा इत्यत आह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

माश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २० ॥

आश्चर्यवत् आश्चर्यम् अदृष्टपूर्वम् अद्भुतम् अकस्माद्दृश्यमानं तेन तुल्यं आश्चर्यवत् आश्चर्यमिव एनम् आत्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवत् एनं वदति तथैव च अन्यः । आश्चर्यवच्च एनमन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्ट्वा उक्त्वापि एनमात्मानं वेद न चैव कश्चित् । अथवा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यः, यो वदति यश्च शृणोति सः अनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवति । अतो दुर्बोध आत्मा इत्यभिप्रायः ॥

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्ब्रूते—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

देही शरीरी नित्यं सर्वदा सर्वावस्थासु अवध्यः निरव-

यवत्वान्नित्यत्वाच्च तत्र अवध्योऽयं देहो शरीरे सर्वस्य सर्व-
गतत्वात्स्थावरादिषु स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहो
वध्यमानोऽपि अयं देही न वध्यः यस्मान् , तस्मान् भीष्मा-
दीनि सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको मोहो वा न संभव-
तीत्युक्तम् । न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव । किं तु—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमपि अवेक्ष्य त्वं
न विकम्पितुं प्रचलितुम् नार्हसि क्षत्रियस्य स्वाभाविका-
द्धर्मान् आत्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीज-
यद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं परं धर्म्यम् ।
तस्मान् धर्म्यान् युद्धान् श्रेयः अन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते
हि यस्मान् ॥

कुतश्च तत् युद्धं कर्तव्यमिति, उच्यते—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुग्विनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥

यदृच्छया च अप्रार्थिततया उपपन्नम् आगतं स्वर्गद्वारम्
अपावृतम् उद्घाटितं ये एतन् ईदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे
पार्थ, किं न सुखिनः ते ?

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि—

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्य संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥

अथ चेत् त्वम् इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं संग्रामं युद्धं
न करिष्यसि चेत्, ततः तदकरणान् स्वधर्मं कीर्तिं च महा-
देवादिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापम् अवाप्स्यसि ॥

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

अकीर्तिं चापि युद्धे भूतानि कथयिष्यन्ति ते तव अव्य-
यां दीर्घकालाम् । धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिः गुणैः संभा-
वितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते, संभावितस्य च
अकीर्तेः वरं मरणमित्यर्थः ॥

किंच—

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥

भयात् कर्णादिभ्यः रणात् युद्धात् उपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते
चिन्तयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः ।
येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिः गुणैः युक्तः
इत्येवं मतः बहुमतः भूत्वा पुनः यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥

किंच—

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥

अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादांश्च बहून् अनेकप्रकारान्
वदिष्यन्ति तव अहिताः शत्रवः निन्दन्तः कुत्सयन्तः तव
त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । ततः तस्मात्
निन्दाप्राप्तेर्दुःखात् दुःखतरं नु किम्, ततः कष्टतरं दुःखं
नास्तीत्यर्थः ॥

युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं

जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय

युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्, हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि ।
जित्वा वा कर्णादीन् शूरान् भोक्ष्यसे महीम् । उभयथापि
तव लाभ एवेत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मात् उत्तिष्ठ कौन्तेय
युद्धाय कृतनिश्चयः 'जेष्ट्यामि शत्रून्, मरिष्यामि वा' इति
निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥

तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा, रागद्वेषावप्यकृत्वेत्येतन् ।
तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय
युज्यस्व घटस्व । न एवं युद्धं कुर्वन् पापम् अवाप्स्यसि ।
इत्येष उपदेशः प्रासङ्गिकः ॥

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः 'स्वधर्ममपि चावे-
क्ष्य' इत्याद्यैः श्लोकैरुक्तः, न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शन-
मिह प्रकृतम् । तत्रोक्तमुपसंह्रियते— 'एषा तेऽभिहिता'

इति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्ठात् 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते, श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं प्रहीष्यन्ति इत्यत आह—

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥

एषा ते तुभ्यम् अभिहिता उक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिः ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणम् । योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकम् ईश्वराराधनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमाम् अनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थम्—बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तः हे पार्थ, कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धः तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्यैव इत्यभिप्रायः ॥

किंच अन्यत्—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥

न इह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशः अभिक्रमण-
मभिक्रमः प्रारम्भः तस्य नाशः नास्ति यथा कृष्यादेः ।
योगविषये प्रारम्भस्य न अनैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किंच—
नापि चिकित्सावत् प्रत्यवायः विद्यते भवति । किं तु स्वल्प-
मपि अस्य धर्मस्य योगधर्मस्य अनुष्ठितं त्रायते रक्षति
महतः भयात् संसारभयात् जन्ममरणादिलक्षणात् ॥

येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च, वक्ष्यमाणलक्षणा सा—
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥

व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा एका एव बुद्धिः इतर-
विपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका, सम्यक्प्रमाणजनित-
त्वात्, इह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन । याः पुनः इतरा विप-
रीतबुद्ध्यः, यासां शाखाभेदप्रचारवशात् अनन्तः अपारः
अनुपरतः संसारो नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनि-
तविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्च उपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारो-
ऽप्युपरमते ता बुद्ध्यः बहुशाखाः बह्व्यः शाखाः यासां
ताः बहुशाखाः, बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन हि अन-
न्ताश्च बुद्ध्यः । केषाम् ? अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवे-
कबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥

याम् इमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पित इव वृक्षः शोभ-
मानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । के ?
अविपश्चितः अमेधसः अविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादरताः
ब्रह्मर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः हे पार्थ, न
अन्यत् स्वर्गपञ्चादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अस्ति इति एवं
वादिनः वदनशीलाः ॥

ते च—

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

कामात्मानः कामस्वभावाः, कामपरा इत्यर्थः । स्वर्गपराः
स्वर्गः परः पुरुषार्थः येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्म-
कर्मफलप्रदां कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्म-
फलं तत् प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा, तां वाचम् । प्रवदन्ति
इत्यनुषज्यते । क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रिया-
विशेषाः ते बहुला यस्यां वाचि तां स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थाः यया

72393

वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते । भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च
 ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्ये, तयोर्गतिः प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः, तां प्रति
 साधनभूताः ये क्रियाविशेषाः तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तः
 मूढाः संसारे परिवर्तन्ते इत्यभिप्रायः ॥

तेषां च—

**भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
 व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥**

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यः ऐश्वर्यं च इति भोगै-
 श्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानाम् । तया क्रियाविशेष-
 बहुलया वाचा अपहृतचेतसाम् आच्छादितविवेकप्रज्ञानां
 व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयते
 अस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिः अन्तःकरणं
 बुद्धिः तस्मिन् समाधौ, न विधीयते न भवति इत्यर्थः ॥

ये एवं विवेकबुद्धिरहिताः तेषां कामात्मनां यत् फलं
 तदाह—

**त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥**

त्रैगुण्यविषयाः त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयितव्यः
 येषां ते वेदाः त्रैगुण्यविषयाः । त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव अर्जुन,
 निष्कामो भव इत्यर्थः । निर्व्वन्द्वः सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ
 पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ, ततः निर्गतः निर्व्वन्द्वो भव ।
 नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा निर्योगक्षेमः
 अनुपात्तस्य उपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योग-
 क्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करा इत्यतः निर्योगक्षेमो
 भव । आत्मवान् अप्रमत्तश्च भव । एष तव उपदेशः स्वधर्म-
 मनुतिष्ठतः ॥

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि फलानि
 तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्, किमर्थं तानि ईश्वरायेत्यनुष्ठीयन्ते
 इत्युच्यते; शृणु—

यावानर्थं उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन् उदपाने परिच्छिन्नोदके
 यावान् यावत्परिमाणः स्नानपानादिः अर्थः फलं प्रयोजनं
 स सर्वः अर्थः सर्वतःसंप्लुतोदकेऽपि यः अर्थः तावानेव
 संपद्यते, तत्र अन्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावान् तावत्परिमाण

एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यः अर्थः यत्कर्म-
फलं सः अर्थः ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजा-
नतः यः अर्थः यत् विज्ञानफलं सर्वतःसंप्रुतोदकस्थानीयं
तस्मिन् तावानेव संपद्यते तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । ‘यथा
कृताय विजितायाधरेयाः संयन्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति
यत् किञ्चित् प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद’
इति श्रुतेः । ‘सर्वं कर्माखिलम्’ इति च वक्ष्यति । तस्मान्
प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थ-
स्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥

तव च—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

कर्मण्येव अधिकारः न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च
कर्म कुर्वतः मा फलेषु अधिकारः अस्तु, कर्मफलतृष्णा मा
भूत् कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफले
तृष्णा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेः हेतुः स्याः, एवं मा
कर्मफलहेतुः भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि
प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं

नेष्यते, किं कर्मणा दुःखरूपेण ? इति मा ते तव सङ्गः
अस्तु अकर्मणि अकरणे प्रीतिर्मा भूत् ॥

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्य-
मिति; उच्यते—

योगस्थः कुरु कर्माणि

सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा

समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

योगस्थः सन् कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थम्; तत्रापि
'ईश्वरो मे तुष्यतु' इति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय । फलतृष्णा-
शून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा
सिद्धिः, तद्विपर्ययजा असिद्धिः, तयोः सिद्धयसिद्धयोः अपि
समः तुल्यः भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगः यत्रस्थः
कुरु इति उक्तम् ? इदमेव तत्— सिद्धयसिद्धयोः समत्वं
योगः उच्यते ॥

यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मोक्तम्, एत-
स्मात्कर्मणः—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४० ॥

दूरेण अतिविप्रकर्षेण अत्यन्तमेव हि अवरम् अधमं नि-
कृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियु-
क्तात् कर्मणः, जन्ममरणादिहेतुत्वात् । हे धनंजय, यत एवं
ततः योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ
शरणम् आश्रयमभयप्राप्तिकारणम् अन्विच्छ प्रार्थयस्व, पर-
मार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतः अवरं कर्म कुर्वाणाः कृप-
णाः दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः, 'यो वा एत-
दक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माहोकात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः ॥

समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति
तच्छृणु—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥

बुद्धियुक्तः कर्मसमत्वविषयया बुद्ध्या युक्तः बुद्धियुक्तः सः
जहाति परित्यजति इह अस्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते
पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतः, तस्मात् समत्व-
बुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगो हि कर्मसु कौशलम्,

स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिः
ईश्वरार्पितचेतस्तया तत् कौशलं कुशलभावः । तद्धि कौशलं
यत् बन्धनस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात्
निवर्तन्ते । तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥

यस्मात्—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥

कर्मजं फलं त्यक्त्वा इति व्यवहितेन संबन्धः । इष्टानि-
ष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यां जातं बुद्धियुक्ताः समत्व-
बुद्धियुक्ताः सन्तः हि यस्मात् फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनी-
षिणः ज्ञानिनो भूत्वा, जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैव बन्धः
जन्मबन्धः तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धात् वि-
निर्मुक्ताः सन्तः, पदं परमं विष्णोः मोक्षाख्यं गच्छन्ति अना-
मयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथवा ‘बुद्धियोगाद्धनंजय’
इत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीया
कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धिर्दर्शिता, साक्षात्सुकृतदुष्कृ-
तप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणान् ॥

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यते
इत्युच्यते—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥

यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं येन आत्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते, तत् तव बुद्धिः व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति, अतिशुद्धभावमापत्स्यते इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च ते निष्फलं प्रतिभातीत्यभिप्रायः ॥

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत्, तत् शृणु—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणैः विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिः यदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ, समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः आत्मा, तस्मिन् आत्मनि इत्येतत् । अचला तत्रापि विकल्पवर्जिता

इत्येतत् । बुद्धिः अन्तःकरणम् । तदा तस्मिन्काले योगम्
अवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥

प्रभवीजं प्रतिलभ्य अर्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य
लक्षणबुभुत्सया—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं पृभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥

स्थिता प्रतिष्ठिता 'अहमस्मि परं ब्रह्म' इति प्रज्ञा यस्य
सः स्थितप्रज्ञः तस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा किं भाषणं वचनं
कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य हे के-
शव । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत । किम्
आसीत ब्रजेत किम् आसनं ब्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः ।
स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छ्यते ॥

यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः,
यश्च कर्मयोगेन, तयोः 'प्रजहाति' इत्यारभ्य आ अध्याय-
परिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रैव
हि अध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनानि
उपदिश्यन्ते, यत्रसाध्यत्वात् । यानि यत्रसाध्यानि साध-

तानि लक्षणानि च भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥

प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले सर्वान् समस्तान् कामान् इच्छाभेदान् हे पार्थ, मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टिका-
रणाभावात् शरीरधारणनिमित्तशेषे च सति उन्मत्तप्रमत्त-
स्येव प्रवृत्तिः प्राप्ता, इत्यत उच्यते—आत्मन्येव प्रत्यगात्म-
स्वरूपे एव आत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षः तुष्टः परमा-
र्थदर्शनामृतरसलाभेन अन्यस्मादलंप्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थि-
ता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः
विद्वान् तदा उच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यासी
आत्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥

किंच—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुःखेषु आध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु न उद्विग्नं न प्रक्षुभितं

दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयम् अनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेषु
प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य, न अग्निरिव इन्धनाद्या-
धाने सुखान्यनु विवर्धते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः
रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता यस्मात् स वीतराग-
भयक्रोधः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदा
उच्यते ॥

किंच—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

यः मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वपि अनभिस्नेहः अभि-
स्नेहवर्जितः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं तत्तत् शुभं अशुभं वा
लब्ध्वा न अभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न
हृष्यति, अशुभं च प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः । तस्य एवं हर्ष-
विषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥

किंच—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

यदा संहरते सम्यगुपसंहरते च अयं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो

यतिः कूर्मः अङ्गानि इव यथा कूर्मः भयात् स्वान्यङ्गानि
उपसंहरति सर्वशः सर्वतः, एवं ज्ञाननिष्ठः इन्द्रियाणि इन्द्रि-
यार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्यः उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता
इत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥

तत्र विषयाननाहरतः आतुरस्यापि इन्द्रियाणि कूर्माङ्गा-
नीव संहियन्ते न तु तद्विषयो रागः स कथं संहियते इति
उच्यते—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

यद्यपि विषयाः विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानि
इन्द्रियाणि निराहारस्य अनाहियमाणविषयस्य कष्टे तपसि
स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतः रसवर्जं
रसो रागो विषयेषु यः तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे
प्रसिद्धः, स्वरसेन प्रवृत्तः रसिकः रसज्ञः, इत्यादिदर्शनात् ।
सोऽपि रसो रञ्जनारूपः सूक्ष्मः अस्य यतेः परं परमार्थ-
तत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वा उपलभ्य ‘अहमेव तत्’ इति वर्तमानस्य
निवर्तते निर्बीजं विषयविज्ञानं संपद्यते इत्यर्थः । न असति
सम्यग्दर्शने रसस्य उच्छेदः । तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः
प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदौ इन्द्रियाणि
स्ववशे स्थापयितव्यानि, यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

यततः प्रयत्नं कुर्वतः हि यस्मात् कौन्तेय पुरुषस्य
विपश्चितः मेधाविनः अपि इति व्यवहितेन संबन्धः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं
विशोभयन्ति आकुलीकुर्वन्ति, आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं
प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः ॥

यतः तस्मात्—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः
समाहितः सन् आसीत मत्परः अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा
परो यस्य सः मत्परः, 'न अन्योऽहं तस्मात्' इति आसीत
इत्यर्थः । एवमासीनस्य यतेः वशे हि यस्य इन्द्रियाणि
वर्तन्ते अभ्यासबलात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

ध्यायतः चिन्तयतः विषयान् शब्दादीन् विषयविशेषान्
आलोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्गः आसक्तिः प्रीतिः तेषु
विषयेषु उपजायते उत्पद्यते । सङ्गात् प्रीतेः संजायते
समुत्पद्यते कामः तृष्णा । कामात् कुतश्चित् प्रतिहतान्
क्रोधः अभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः॥

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

क्रोधात् भवति संमोहः अविवेकः कार्याकार्यविषयः ।
क्रुद्धो हि संमूढः सन् गुरुमप्याक्रोशति । संमोहात् स्मृति-
विभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्यात्
विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुत्पत्तिः । ततः
स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः बुद्धेर्नाशः । कार्याकार्यविषयविवेका-
योग्यता अन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात्
प्रणश्यति । तावदेव हि पुरुषः यावदन्तःकरणं तदीयं

कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यम् । तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवति । अतः तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानम् । अथ इदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते—

**रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥**

रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तत्पुरुःसरा हि इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, तत्र यो मुमुक्षुः भवति सः ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिः इन्द्रियैः विषयान् अवर्जनीयान् चरन् उपलभमानः आत्मवश्यैः आत्मनः वश्यानि वशीभूतानि इन्द्रियाणि तैः आत्मवश्यैः विधेयात्मा इच्छातः विधेयः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः अयं प्रसादम् अधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यम् ॥

प्रसादे सति किं स्यात् इत्युच्यते—

**प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥**

प्रसादे सर्वदुःखानाम् आध्यात्मिकादीनां हानिः विनाशः
 अस्य यतेः उपजायते । किंच— प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तः-
 करणस्य हि यस्मात् आशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आका-
 शमिव परि समन्तात् अवतिष्ठते, आत्मस्वरूपेणैव निश्चली-
 भवतीत्यर्थः ॥

एवं प्रसन्नचेतसः अवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतः,
 तस्मात् रागद्वेषवियुक्तैः इन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेषु अवर्जनीयेषु
 युक्तः समाचरेत् इति वाक्यार्थः ॥

सेयं प्रसन्नता स्तूयते—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः, बुद्धिः आत्मस्वरूपविषया
 अयुक्तस्य असमाहितान्तःकरणस्य । न च अस्ति अयुक्तस्य
 भावना आत्मज्ञानाभिनिवेशः । तथा— न च अस्ति अभा-
 वयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिः उपशमः । अशा-
 न्तस्य कुतः सुखम् ? इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातः निवृ-
 त्तिर्या तत्सुखम्, न विषयविषया तृष्णा । दुःखमेव हि सा ।
 न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यते इत्यर्थः ॥

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्ति इत्युच्यते—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणां हि यस्मात् चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यत् मनः अनुविधीयते अनुप्रवर्तते तत् इन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनः अस्य यतेः हरति प्रज्ञाम् आत्मानात्मविवेकज्ञां नाशयति । कथम् ? वायुः नावमिव अम्भसि उदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्य उन्मार्गे यथा वायुः नावं प्रवर्तयति, एवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां करोति ॥

‘यततो हि’ इत्युपन्यस्तस्यार्थस्य अनेकधा उपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्य उपसंहरति—

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात्, तस्मात् यस्य यतेः हे महाबाहो, निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैः मानसादिभेदैः इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्याकार्यत्वात् अविद्यानिवृत्तौ निवर्तते, अविद्यायाश्च विद्याविरोधान् निवृत्तिः, इत्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन् आह—

या निशा सर्वभूतानां

तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि

सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभावत्वात् सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानाम् । किं तत् परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तंचराणाम् अहरेव सदन्येषां निशा भवति, तद्वत् नक्तंचरस्थानीयानामज्ञानां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वम्, अगोचरत्वादतद्बुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान्, जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः । यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रति इति उच्यन्ते, यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः, सा निशा अविद्यारूपत्वात् परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेः ॥

अतः कर्माणि अविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते, न विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि सत्याम् उदिते सवितरि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छति अविद्या । प्राक् विद्योत्पत्तेः अविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । न अप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः, 'प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्म' इति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते, न 'अविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेव' इति । यस्य पुनः 'निशेव अविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातम्' इति ज्ञानं तस्य आत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारो न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति—'तद्बुद्धयस्तदात्मानः' इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्य अधिकारम् ॥

तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः इति चेत्, न ; स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य । न हि आत्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षता, आत्मत्वादेव । तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न हि आत्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति । प्रमातृत्वं हि आत्मनः निवर्तयति अन्त्यं प्रमाणम् ; निवर्तयदेव च अप्रमाणीभवति, स्वप्रकालप्रमाणमिव प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्ति-

हेतुत्वाददर्शनात् प्रमाणस्य । तस्मात् न आत्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥

विदुषः त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिः, न तु असंन्यासिनः कामकामिनः इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन् आह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

आपूर्यमाणम् अद्भिः अचलप्रतिष्ठम् अचलतया प्रतिष्ठा अवस्थितिः यस्य तम् अचलप्रतिष्ठं समुद्रम् आपः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्, तद्वत् कामाः विषयसंनिधावपि सर्वतः इच्छाविशेषाः यं पुरुषम्—समुद्रमिव आपः—अविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति, सः शान्तिं मोक्षम् आप्नोति, न इतरः कामकामी, काम्यन्त इति कामाः विषयाः तान् कामयितुं शीलं यस्य सः कामकामी, नैव प्राप्नोति इत्यर्थः ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

विहाय परित्यज्य कामान् यः संन्यासी पुमान् सर्वान्
अशेषतः कात्स्न्येन चरति, जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः ।
निःस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य सः निः-
स्पृहः सन्, निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेदम्
इत्यभिनिवेशवर्जितः, निरहंकारः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसं-
भावनारहितः इत्येतत् । सः एवंभूतः स्थितप्रज्ञः ब्रह्मवित्
शान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्याम् अधिग-
च्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवति इत्यर्थः ॥

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥

एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवा इयं स्थितिः सर्वं
 कर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैव अवस्थानम् इत्येतत् । हे पार्थ, न
 एनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति ।
 स्थित्वा अस्यां स्थितौ ब्राह्मणां यथोक्तायां अन्तकालेऽपि
 अन्त्ये वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षम् ऋच्छति
 गच्छति । किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो
 ब्रह्मण्येव अवतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
 शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
 द्वितीयोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

तृतीयोऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः ॥

स्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी
भगवता निर्दिष्टे, सांख्ये बुद्धिः योगे
बुद्धिः इति च । तत्र 'प्रजहाति यदा
कामान्' इत्यारभ्य आ अध्यायपरि-
समाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं
कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च
कृतार्थता उक्ता—'एषा ब्राह्मी स्थितिः' इति । अर्जुनाय
च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते...मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इति
कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयः-
प्राप्तिम् उक्तवान् । तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीकृतबुद्धिः अर्जुनः
उवाच । कथं भक्ताय श्रेयार्थिने यत् साक्षात् श्रेयःप्राप्तिसाधनं
सांख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते
पारंपर्येणापि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुञ्ज्यात् इति
युक्तः पर्याकुलीभावः अर्जुनस्य, तदनुरूपश्च प्रश्नः 'ज्यायसी

चेत्' इत्यादिः, प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवतः युक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ॥

केचित्तु— अर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा च आत्मना संबन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितः तत्प्रतिकूलं च इह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोः अर्थं निरूपयन्ति । कथम्? तत्र संबन्धग्रन्थे तावत्— सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः गीताशास्त्रे निरूपितः अर्थः इत्युक्तम्; पुनः विशेषितं च यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानात् मोक्षः प्राप्यते इत्येतत् एकान्तेनैव प्रतिषिद्धमिति । इह तु आश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः । तत् कथम् ईदृशं विरुद्धमर्थम् अर्जुनाय ब्रूयान् भगवान्, श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ॥

तत्रैतत् स्यात्— गृहस्थानामेव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानात् मोक्षः प्रतिषिध्यते, न तु आश्रमान्तराणामिति । एतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथम्? सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितः अर्थः इति प्रतिज्ञाय इह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानात् मोक्षं ब्रूयान् आश्रमान्तराणाम् ॥

अथ मतं श्रौतकर्मापेक्षया एतद्वचनम् 'केवलादेव ज्ञानान् श्रौतकर्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यते' इति ; तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्म अविद्यमानवत् उपेक्ष्य 'ज्ञानादेव केवलान्' इत्युच्यते इति । एतदपि विरुद्धम् । कथम् ? गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः प्रतिषिध्यते न तु आश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिः शक्यमवधारयितुम् । किंच—यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थस्यापि इष्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः ॥

अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयः मोक्षाय, ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितान् ज्ञानात् मोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थस्य आयासबाहुल्यात्, श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरसि आरोपितं स्यात् ॥

अथ गृहस्थस्यैव आयासबाहुल्यकारणात् मोक्षः स्यात्, न आश्रमान्तराणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वात् इति । तदप्यसत्, सर्वोपनिषत्सु इतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात्, आश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः ॥

सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः— न, मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात् । ‘पुत्रैषणाया वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति’ ‘तस्मात् न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः’ ‘न्यास एवात्यरेचयत्’ इति, ‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः’ इति च । ‘ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्’ इत्याद्याः श्रुतयः । ‘त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज । संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः’ इति बृहस्पतिः । ‘कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः’ इति शुकानुशासनम् । इहापि च ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य’ इत्यादि ॥

मोक्षस्य च अकार्यत्वात् मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यम् । नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थानि इति चेत्, न ; असंन्यासिविषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेः । न हि अभिकार्याद्यकरणात् संन्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः, यथा ब्रह्मचारिणामसंन्यासिनामपि कर्मिणाम् । न तावत् नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्य उत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या, ‘कथमसतः

सज्जायेत' इति असतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः । यदि विहिता-
करणात् असंभाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयात् वेदः, तदा अनर्थ-
करः वेदः अप्रमाणमित्युक्तं स्यात्; विहितस्य करणाकर-
णयोः दुःखमात्रफलत्वात् । तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञाप-
कम् इत्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । न चैतदिष्टम् । तस्मात्
न संन्यासिनां कर्माणि । अतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुप-
पत्तिः; 'ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति अर्जु-
नस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च ॥

यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य
त्वया अनुष्ठेयम् इत्युक्तं स्यात्, ततः अर्जुनस्य प्रश्नः अनु-
पपन्नः 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति । अर्जु-
नाय चेत् बुद्धिकर्मणी त्वया अनुष्ठेये इत्युक्ते, या कर्मणो
ज्यायसी बुद्धिः सापि उक्तैव इति 'तत् किं कर्मणि घोरे मां
नियोजयसि केशव' इति उपालम्भः प्रश्नो वा न कथंचन
उपपद्यते । न च अर्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिः न अनुष्ठेया
इति भगवता उक्तं पूर्वम् इति कल्पयितुं युक्तम्, येन 'ज्या-
यसी चेत्' इति विवेकतः प्रश्नः स्यात् ॥

यदि पुनः एकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधात् युगपद-
नुष्ठानं न संभवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं

स्यात्, ततोऽयं प्रश्न उपपन्नः ‘ज्यायसी चेत्’ इत्यादिः । अविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञान-
कर्मनिष्ठयोः भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । न च अज्ञान-
निमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषा-
नुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोः भगवतः प्रतिवचनदर्शनात्
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात् केवलादेव ज्ञानात्
मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च ॥

ज्ञानकर्मणोः ‘एकं वद निश्चित्य’ इति च एकविषयैव
प्रार्थना अनुपपन्ना, उभयोः समुच्चयसंभवे । ‘कुरु कर्मैव
तस्मात्त्वम्’ इति च ज्ञाननिष्ठासंभवम् अर्जुनस्य अवधारणेन
दर्शयिष्यति ॥

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥१॥

ज्यायसी श्रेयसी चेत् यदि कर्मणः सकाशात् ते तत्र
मता अभिप्रेता बुद्धिः ज्ञानं हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी
समुच्चिते इष्टे तदा एकं श्रेयःसाधनमिति कर्मणो ज्या-
यसी बुद्धिः इति कर्मणः अतिरिक्तकरणं बुद्धेरनुपपन्नम्

अर्जुनेन कृतं स्यात् ; न हि तदेव तस्मात् फलतोऽतिरिक्तं स्यात् । तथा च, कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिः, अश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां प्रतिपादयति, तत् किं नु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वन् तत् किं कस्मात् कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशव इति च यदाह, तच्च नोपपद्यते । अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगवता उक्तः अर्जुनेन च अवधारितश्चेत्, ' तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि ' इत्यादि कथं युक्तं वचनम् ॥

किंच—

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

व्यामिश्रेणेव, यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान्, तथापि मम मन्दबुद्धेः व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसि इव, मम बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तः त्वं तु कथं मोहयसि ? अतः ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसि इव मे मम इति । त्वं तु भिन्नकर्तृकयोः ज्ञानकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे, तत्रैवं सति तत् तयोः एकं बुद्धिं कर्म वा इदमेव अर्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद ब्रूहि, येन ज्ञानेन कर्मणा वा

अन्यतरेण श्रेयः अहम् आप्नुयां प्राप्नुयाम्; इति यदुक्तं तदपि नोपपद्यते ॥

यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवता उक्तं स्यात्, तत् कथं तयोः 'एकं वद' इति एकविषयैव अर्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् । न हि भगवता पूर्वमुक्तम् 'अन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोः वक्ष्यामि, नैव द्वयम्' इति, येन उभयप्राप्त्यसंभवम् आत्मनो मन्यमानः एकमेव प्रार्थयेत् ॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

लोके अस्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः अनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासाम् अभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायमाविष्कुर्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण हे अनघ अपाप । तत्र का सा द्विविधा निष्ठा इत्याह— तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगः तेन सांख्यानाम् अत्मानात्मविषयविवेकविज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्त-

विज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येव अवस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन कर्मैव योगः कर्मयोगः तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्ता इत्यर्थः । यदि च एकेन पुरुषेण एकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेयं भगवता इष्टम् उक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तम्, कथमिह अर्जुनाय उपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात्? यदि पुनः ‘अर्जुनः ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामि इति’ मतं भगवतः कल्प्येत, तदा रागद्वेषवान् अप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात् । तच्चायुक्तम् । तस्मात् कयापि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः ॥

यत् अर्जुनेन उक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेः, तच्च स्थितम्, अनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वम्, भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात् । भगवतः एवमेव अनुमतमिति गम्यते ॥

‘मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसि’ इति विषण्णमनसमर्जुनम् ‘कर्म नारभे’ इत्येवं मन्वानमालक्ष्य आह भगवान्— न कर्मणामनारम्भात् इति । अथदा— ज्ञानकर्म-

निष्ठयोः परस्परविरोधात् एकेन पुरुषेण युगपत् अनुष्ठातुम-
 शक्यत्वे सति इतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्म-
 निष्ठाया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वम्, न स्वात-
 न्त्येण; ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वात-
 न्त्येण पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा, इत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्
 आह भगवान्—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥

न कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनाम् इह जन्मनि जन्मान्तरे
 वा अनुष्ठितानाम् उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकार-
 णानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनाम्,
 ‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतल-
 प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ’ इत्यादिस्मरणान्, अनारम्भान्
 अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन
 निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैव अवस्थानमिति यावत् । पुरुषः
 न अश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुते इति वचनान् तद्विपर्य-
 यात् तेषामारम्भात् नैष्कर्म्यमश्नुते इति गम्यते । कस्मान्
 पुनः कारणान् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुते इति ?

उच्यते, कर्मारम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् । न ह्युपायमन्तरेण उपेयप्राप्तिरस्ति । कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य, श्रुतौ इह च, प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत् प्रकृतस्य आत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च—
'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः' 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' इत्यादि प्रतिपादयिष्यति ॥

ननु च 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति । लोके च कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरम् । अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेण ? इति प्राप्तम् । अत आह— न च संन्यसनादेवेति । नापि संन्यसनादेव केवलात् कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥

कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छति इति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ७ ॥

न हि यस्मात् क्षणमपि कालं जातु कदाचित् कश्चित् तिष्ठति अकर्मकृत् सन् । कस्मात्? कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मात् अवश एव अस्वतन्त्र एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः । अज्ञ इति वाक्यशेषः, यतो वक्ष्यति 'गुणैर्यो न विचाल्यते' इति । सांख्यानां पृथक्करणात् अज्ञानामेव हि कर्मयोगः, न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतश्चलनाभावात् कर्मयोगो नोपपद्यते । तथा च व्याख्यातम् 'वेदाविनाशिनम्' इत्यत्र ॥

यत्त्वनात्मज्ञः चोदितं कर्म नारभते इति तदसदेवेत्याह—
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य यः आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन् चिन्तयन् इन्द्रियार्थान् विषयान् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणः मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः सः उच्यते ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ६ ॥

यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतः अज्ञः बुद्धीन्द्रियाणि मनसा
नियम्य आरभते अर्जुन कर्मेन्द्रियैः वाक्पाण्यादिभिः ।
किमारभते इत्याह— कर्मयोगम् असक्तः सन् फलाभिसंधि-
वर्जितः सः विशिष्यते इतरस्मात् मिथ्याचारात् ॥

यतः एवम् अतः—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

नियतं नित्यं शास्त्रोपदिष्टम्, यो यस्मिन् कर्मणि अधि-
कृतः फलाय च अश्रुतं तत् नियतं कर्म, तत् कुरु त्वं हे
अर्जुन, यतः कर्म ज्यायः अधिकतरं फलतः, हि यस्मात् अक-
र्मणः अकरणात् अनारम्भात् । कथम्? शरीरयात्रा शरीर-
स्थितिः अपि च ते तव न प्रसिध्येत् प्रसिद्धिं न गच्छेत्
अकर्मणः अकरणात् । अतः दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥

यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यमिति तदप्य-
सत् । कथम्—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

‘यज्ञो वै विष्णुः’ इति श्रुतेः यज्ञः ईश्वरः, तदर्थं यत् क्रियते तत् यज्ञार्थं कर्म । तस्मात् कर्मणः अन्यत्र अन्येन कर्मणा लोकः अयम् अधिकृतः कर्मकृत् कर्मबन्धनः कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनः लोकः, न तु यज्ञार्थात् । अतः तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय, मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्ग-वर्जितः सन् समाचर निर्वर्तय ॥

इतश्च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

सहयज्ञाः यज्ञसहिताः प्रजाः त्रयो वर्णाः ताः सृष्ट्वा उत्पाद्य पुरा पूर्वं सर्गादौ उवाच उक्तवान् प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवः वृद्धिः उत्पत्तिः तं कुरुध्वम् । एष यज्ञः वः युष्माकम् अस्तु भवतु इष्टकामधुक् इष्टान् अभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् दोग्धीति इष्ट-कामधुक् ॥

कथम्—

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

देवान् इन्द्रादीन् भावयत वर्धयत अनेन यज्ञेन । ते देवा भावयन्तु आप्याययन्तु वृष्ट्यादिना वः युष्मान् । एवं परस्परम् अन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परं मोक्षलक्षणं ज्ञान-प्राप्तिक्रमेण अवाप्स्यथ । स्वर्गं वा परं श्रेयः अवाप्स्यथ ॥

किंच—

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

इष्टान् अभिप्रेतान् भोगान् हि वः युष्मभ्यं देवाः दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविताः यज्ञैः वर्धिताः तोषिताः इत्यर्थः । तैः देवैः दत्तान् भोगान् अप्रदाय अदत्त्वा, आनृण्यमकृत्वा इत्यर्थः, एभ्यः देवेभ्यः, यः भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव सः देवादि-स्वापहारी ॥

ये पुनः—

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥

देवयज्ञादीन् निर्वर्त्य तच्छिष्टम् अशनम् अमृताख्यम्
अशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः मुच्यन्ते सर्व-
किल्बिषैः सर्वपापैः चुल्ल्यादिपञ्चसूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसा-
दिजनितैश्च अन्यैः । ये तु आत्मभरयः, भुञ्जते ते तु अघं
पापं स्वयमपि पापाः—ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्ति आत्म-
कारणात् आत्महेतोः ॥

इतश्च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि
कर्म । कथमिति उच्यते—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

अन्नात् भुक्तात् लोहितरेतःपरिणतात् प्रत्यक्षं भवन्ति
जायन्ते भूतानि । पर्जन्यात् वृष्टेः अन्नस्य संभवः अन्न-
संभवः । यज्ञात् भवति पर्जन्यः, ‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्य-
गादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’
इति स्मृतेः । यज्ञः अपूर्वम् । स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः

ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म, तत् समुद्भवः यस्य यज्ञस्य अपूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥

तच्चैवंविधं कर्म कुतो जातमित्याह—

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः सः उद्भवः कारणं प्रकाशको यस्य तत् कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि । ब्रह्म पुनः वेदाख्यम् अक्षरसमुद्भवम् अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तत् अक्षरसमुद्भवम् । ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात् साक्षात् परमात्माख्यात् अक्षरात् पुरुषनिःश्वासवत् समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात् सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतम् ; सर्वगतमपि सन् नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥

एवम् इत्थम् ईश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं न अनुवर्तयति इह लोके यः कर्मणि अधिकृतः सन् अघायुः अघं पापम् आयुः जीवनं यस्य सः अघायुः, पापजीवनः

इति यावत् । इन्द्रियारामः इन्द्रियैः आरामः आरमणम् आक्रीडा विषयेषु यस्य सः इन्द्रियारामः मोघं वृथा हे पार्थ, स जीवति ॥

तस्मात् अज्ञेन अधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः । प्राक् आत्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेः तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानम् अधिकृतेन अनात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्येतत् ‘न कर्मणामनारम्भात्’ इत्यत आरभ्य ‘शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः’ इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य, ‘यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र’ इत्यादिना ‘मोघं पार्थ स जीवति’ इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकम् अधिकृतस्य अनात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहु कारणमुक्तम् । तदकरणे च दोषसंकीर्तनं कृतम् ॥

एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयम्, आहोस्वित् पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्त्याम् अनात्मविदः ज्ञानयोगेनैव निष्ठाम् आत्मविद्धिः सांख्यैः अनुष्ठेयामप्राप्त्यैव, इत्येवमर्थम् अर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थम् ‘एतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तः ब्राह्मणाः मिथ्याज्ञानवद्धिः अवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेण अन्यत्

कार्यमस्ति' इत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषित-
माविष्कुर्वन् आह भगवान्—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥

यस्तु सांख्यः आत्मज्ञाननिष्ठः आत्मरतिः आत्मन्येव
रतिः न विषयेषु यस्य सः आत्मरतिरेव स्यात् भवेन् आ-
त्मतृप्तश्च आत्मनैव तृप्तः न अन्नरसादिना सः मानवः
मनुष्यः संन्यासी आत्मन्येव च संतुष्टः । संतोषो हि बाह्या-
र्थलाभे सर्वस्य भवति, तमनपेक्ष्य आत्मन्येव च संतुष्टः
सर्वतो वीततृष्ण इत्येतत् । यः ईदृशः आत्मवित् तस्य कार्यं
करणीयं न विद्यते नास्ति इत्यर्थः ॥

किंच—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थः प्रयोजनमस्ति ।
अस्तु तर्हि अकृतेन अकरणेन प्रत्यवायाख्यः अनर्थः, न
अकृतेन इह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूपः आ-
त्महानिलक्षणो वा नैव अस्ति । न च अस्य सर्वभूतेषु

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चित् अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजन-
निमित्तक्रियासाध्यः व्यपाश्रयः व्यपाश्रयणम् आलम्बनं कं-
चित् भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थः अस्ति, येन
तदर्थं क्रिया अनुष्ठेया स्यात् । न त्वम् एतस्मिन् सर्वतः-
संप्रुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥

यतः एवम्—

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

तस्मात् असक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं
नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात् समा-
चरन् ईश्वरार्थं कर्म कुर्वन् परं मोक्षम् आप्नोति पूरुषः
सत्त्वशुद्धिद्वारेण इत्यर्थः ॥

यस्माच्च—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

कर्मणैव हि यस्मात् पूर्वं क्षत्रियाः विद्वांसः संसिद्धिं
मोक्षं गन्तुम् आस्थिताः प्रवृत्ताः । के ? जनकादयः जनका-

श्रपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः, ततः लोक-
संग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा सहैव असंन्यस्यैव कर्म
संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथ अप्राप्तसम्यग्दर्शनाः जनका-
दयः, तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धि-
मास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः । अथ मन्यसे पूर्वैरपि
जनकादिभिः अजानद्भिरेव कर्तव्यं कर्म कृतम् ; तावता
नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति ; तथापि
प्रारब्धकर्मायत्तः त्वं लोकसंग्रहम् एव अपि लोकस्य उन्मार्ग-
प्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहः, तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन्
कर्तुम् अर्हसि ॥

लोकसंग्रहः किमर्थं कर्तव्य इत्युच्यते—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

यद्यत् कर्म आचरति करोति श्रेष्ठः प्रधानः तत्तदेव कर्म
आचरति इतरः अन्यः जनः तदनुगतः । किंच सः श्रेष्ठः यत्
प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकः तत् अनुवर्तते तदेव
प्रमाणीकरोति इत्यर्थः ॥

यदि अत्र ते लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिः तर्हि मां
किं न पश्यासि ?—

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवासमवासव्यं वर्ते एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

न मे मम पार्थ न अस्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिषु अपि
लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मान् ? न अनवाप्तम् अप्राप्तम्
अवाप्तव्यं प्रापणीयम्, तथापि वर्ते एव च कर्मणि अहम् ॥

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

यदि हि पुनः अहं न वर्तेय जातु कदाचित् कर्मणि अत-
न्द्रितः अनलसः सन् मम श्रेष्ठस्य सतः वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः हे पार्थ, सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥

उत्सीदेयुः विनश्येयुः इमे सर्वे लोकाः लोकस्थितिनि-
मित्तस्य कर्मणः अभावात् न कुर्यां कर्म चेत् अहम् ।
किञ्च, संकरस्य च कर्ता स्याम् । तेन कारणेन उपहन्याम्
इमाः प्रजाः । प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः उपहृतिम् उपहननं
कुर्याम् इत्यर्थः । मम ईश्वरस्य अननुरूपमापद्येत ॥

यदि पुनः अहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिः, आत्मवित् अन्यो वा, तस्यापि आत्मनः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इत्याह—

**सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥**

सक्ताः कर्मणि ‘अस्य कर्मणः फलं मम भविष्यति’ इति केचित् अविद्वांसः यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्यात् विद्वान् आत्मवित् तथा असक्तः सन् । तद्वत् किमर्थं करोति ? तत् शृणु— चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः लोकसंग्रहम् ॥

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोः न मम आत्मविदः कर्तव्यमस्ति अन्यस्य वा लोकसंग्रहं मुक्त्वा । ततः तस्य आत्मविदः इदमुपदिश्यते—

**न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥**

बुद्धेर्भेदः बुद्धिभेदः ‘मया इदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलम्’ इति निश्चयरूपाया बुद्धेः भेदनं चालनं बुद्धिभेदः तं न जनयेत् न उत्पादयेत् अज्ञानां अविवेकिनां

कर्मसङ्गिनां कर्मणि आसक्तानां आसङ्गवताम् । किं नु
कुर्यात् ? जोषयेत् कारयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् स्वयं तदेव
अविदुषां कर्म युक्तः अभियुक्तः समाचरन् ॥

अविद्वानज्ञः कथं कर्मसु सज्जते इत्याह—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

प्रकृतेः प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्या-
वस्था तस्याः प्रकृतेः गुणैः विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रिय-
माणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्व-
प्रकारैः अहंकारविमूढात्मा कार्यकरणसंघातात्मप्रत्ययः अहं-
कारः तेन विविधं नानाविधं मूढः आत्मा अन्तःकरणं
यस्य सः अयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमानो अविद्यया
कर्माणि आत्मनि मन्यमानः तत्तत्कर्मणाम् अहं कर्ता इति
मन्यते ॥

यः पुनर्विद्वान्—

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

तत्त्ववित् तु महाबाहो । कस्य तत्त्ववित् ? गुणकर्मवि-

भागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् इत्यर्थः ।
गुणाः करणालकाः गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते न आत्मा
इति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥

ये पुनः—

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तान्कृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥

प्रकृतेः गुणैः सम्यक् मूढाः संमोहिताः सन्तः सज्जन्ते
गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु ‘वयं कर्म कुर्मः फलाय’ इति ।
तान् कर्मसङ्गिनः अकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनः मन्दान्
मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नवित् आत्मवित् स्वयं न विचालयेत् बुद्धि-
भेदकरणमेव चालनं तत् न कुर्यात् इत्यर्थः ॥

कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेन अज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्य-
मिति, उच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥

मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मानि सर्वाणि कर्मा-
णि संन्यस्य निश्चिप्य अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या ‘अहं

कर्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमि' इत्यनया बुद्ध्या । किंच,
निराशीः त्यक्ताशीः निर्ममः ममभावश्च निर्गतः यस्य तव
स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः विगतसंतापः
विगतशोकः सन्नित्यर्थः ॥

यदेतन्मम मतं कर्म कर्तव्यम् इति सप्रमाणमुक्तं तत्
तथा—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥

ये मे मदीयम् इदं मतं नित्यम् अनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते
मानवाः मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धावानाः अनसूयन्तः असूयां
च मयि परमगुरौ वासुदेवे अकुर्वन्तः, मुच्यन्ते तेऽपि एवं-
भूताः कर्मभिः धर्माधर्माख्यैः ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

ये तु तद्विपरीताः एतत् मम मतम् अभ्यसूयन्तः निन्द-
न्तः न अनुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतम्, सर्वेषु ज्ञानेषु वि-
विधं मूढाः ते । सर्वज्ञानविमूढान् तान् विद्धि जानीहि
नष्टान् नाशं गतान् अचेतसः अविवेकिनः ॥

कस्मात् पुनः कारणात् त्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्ति, परध-
र्मान् अनुतिष्ठन्ति, स्वधर्मं च नानुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिकूलाः कथं
न विभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषात् ? तत्राह—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥

सदृशम् अनुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति । कस्य ? स्वस्याः
स्वकीयायाः प्रकृतेः । प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारः
वर्तमानजन्मादौ अभिव्यक्तः ; सा प्रकृतिः । तस्याः सदृश-
मेव सर्वो जन्तुः ज्ञानवानपि चेष्टते, किं पुनर्मूर्खः । तस्मात्
प्रकृतिं यान्ति अनुगच्छन्ति भूतानि प्राणिनः । निग्रहः
निषेधरूपः किं करिष्यति मम वा अन्यस्य वा ॥

यदि सर्वो जन्तुः आत्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते, न च
प्रकृतिशून्यः कश्चित् अस्ति, ततः पुरुषकारस्य विषयानुप-
पत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्तौ इदमुच्यते—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्य अर्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये

इष्टे रागः अनिष्टे द्वेषः इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषौ अवश्यं-
भाविनौ तत्र अयं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय
उच्यते । शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत् ।
या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वकार्ये पुरुषं
प्रवर्तयति । तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति ।
यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टि-
रेव पुरुषः भवति, न प्रकृतिवशः । तस्मात् तयोः रागद्वे-
षयोः वशं न आगच्छेत्, यतः तौ हि अस्य पुरुषस्य
परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तत्कारौ इव पथी-
त्यर्थः ॥

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा 'परधर्मो-
ऽपि धर्मत्वात् अनुष्ठेय एव' इति, तदसत्—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मः विगुणः अपि
विगतगुणोऽपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् साद्गु-
ण्येन संपादितादपि । स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि
श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितात् । कस्मात्? परधर्मः भया-
वहः नरकादिलक्षणं भयमावहति यतः ॥

यद्यपि अनर्थमूलम् 'ध्यायतो विषयान्पुंसः' इति 'राग-
द्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' इति च उक्तम्, विक्षिप्तम् अनव-
धारितं च तदुक्तम् । तत् संक्षिप्तं निश्चितं च इदमेवेति
ज्ञातुमिच्छन् अर्जुनः उवाच 'ज्ञाते हि तस्मिन् तदुच्छेदाय
यत्नं कुर्याम्' इति

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णेय बलादिव नियोजितः ॥

अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राज्ञेव भृत्यः अयं पापं
कर्म चरति आचरति पूरुषः पुरुषः स्वयम् अनिच्छन् अपि
हे वाष्णेय वृष्णिकुलप्रसूत, बलात् इव नियोजितः राज्ञेव
इत्युक्तो दृष्टान्तः ॥

शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि इति,
भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्य-

म्याथ मोक्षस्य घण्णां भग इतीङ्गना' ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन्
वासुदेवे नित्यमप्रतिबद्धत्वेन सामस्येन च वर्तते, 'उत्पत्तिं
प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स
वाच्यो भगवानिति' उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य
स वासुदेवः वाच्यः भगवान् इति ॥

काम एषः सर्वलोकशत्रुः यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणि-
नाम् । स एष कामः प्रतिहतः केनचित् क्रोधत्वेन परिणमते ।
अतः क्रोधः अपि एष एव रजोगुणसमुद्भवः रजश्च तत् गुणश्च
रजोगुणः सः समुद्भवः यस्य सः कामः रजोगुणसमुद्भवः,
रजोगुणस्य वा समुद्भवः । कामो हि उद्भूतः रजः प्रवर्तयन्
पुरुषं प्रवर्तयति ; 'तृष्णया हि अहं कारितः' इति दुःखिनां
रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते । महाशनः महत्
अशनं अस्येति महाशनः ; अत एव महापाप्मा ; कामेन हि
प्रेरितः जन्तुः पापं करोति । अतः विद्धि एनं कामम् इह
संसारे वैरिणम् ॥

कथं वैरी इति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

धूमेन सहजेन आव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकः अप्रकाशा-
त्मकेन, यथा वा आदर्शो मलेन च, यथा उल्बेन च जरा-
युणा गर्भवेष्टनेन आवृतः आच्छादितः गर्भः तथा तेन
इदम् आवृतम् ॥

किं पुनस्तत् इदंशब्दवाच्यं यत् कामेनावृतमित्युच्यते—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

आवृतम् एतेन ज्ञानं ज्ञानिनः नित्यवैरिणा, ज्ञानी हि
जानाति 'अनेन अहमनर्थे प्रयुक्तः' इति पूर्वमेव । दुःखी
च भवति नित्यमेव । अतः असौ ज्ञानिनो नित्यवैरी, न तु
मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यन् तत्कार्यं
दुःखे प्राप्ते जानाति 'तृष्णया अहं दुःखित्वमापादितः'
इति, न पूर्वमेव । अतः ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किंरूपेण ?
कामरूपेण कामः इच्छैव रूपमस्य इति कामरूपः तेन
दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्य इति दुष्पूरः तेन अनलेन न
अस्य अलं पर्याप्तिः विद्यते इत्यनलः तेन च ॥

किमधिष्ठानः पुनः कामः ज्ञानस्य आवरणत्वेन वैरी
सर्वस्य लोकस्य ? इत्यपेक्षायामाह, ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने

सुखेन निबर्हणं कर्तुं शक्यत इति—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणि मनः बुद्धिश्च अस्य कामस्य अधिष्ठानम् आश्रयः उच्यते । एतैः इन्द्रियादिभिः आश्रयैः विमोहयति विविधं मोहयति एष कामः ज्ञानम् आवृत्य आच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥

यतः एवम्—

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

तस्मात् त्वम् इन्द्रियाणि आदौ पूर्वमेव नियम्य वशीकृत्य भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि परित्यज एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रतः आचार्यतश्च आत्मादीनाम् अवबोधः, विज्ञानं विशेषतः तदनुभवः, तयोः ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोः नाशनं नाशकरं प्रजहिहि आत्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥

इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहि इत्युक्तम् ; तत्र किमाश्रयः कामं जह्यात् इत्युच्यते—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं च अपेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टानि आहुः पण्डिताः । तथा इन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकम् । तथा मनसः तु परा बुद्धिः निश्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृश्येभ्यः बुद्ध्यन्तेभ्यः आभ्यन्तरः, यं देहिनम् इन्द्रियादिभिः आश्रयैः युक्तः कामः ज्ञानावरणद्वारेण मोहयति इत्युक्तम् । बुद्धेः परतस्तु सः सः बुद्धेः द्रष्टा पर आत्मा ॥

ततः किम्—

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥

एवं बुद्धेः परम् आत्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्
 स्तम्भनं कृत्वा आत्मानं स्वेनैव आत्मना संस्कृतेन मनसा
 सम्यक् समाधायेत्यर्थः । जहि एनं शत्रुं हे महाबाहो काम-
 रूपं दुरासदं दुःखेन आसदः आसादनं प्राप्तिः यस्य तं
 दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
 शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
 तृतीयोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

चतुर्थोऽध्यायः

चतुर्थोऽध्यायः ॥

यं योगः अध्यायद्वयेनोक्तः ज्ञाननिष्ठालक्षणः,
ससंन्यासः कर्मयोगोपायः, यस्मिन् वेदार्थः
परिसमाप्तः, प्रवृत्तिलक्षणः निवृत्तिलक्षणश्च,
गीतासु च सर्वासु अयमेव योगो विवक्षितो
भगवता । अतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्वानः
तं वंशकथनेन स्तौति श्रीभगवान्—

श्रीभगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इमम् अध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वते आदित्याय सर्गादौ
प्रोक्तवान् अहं जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाधानाय
तेन योगबलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् ।
ब्रह्मक्षेत्रे परिपालिते जगत् परिपालयितुमलम् । अव्ययम्
अव्ययफलत्वात् । न ह्यहं योगस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य

मोक्षाख्यं फलं व्येति । स च विवस्वान मनवे प्राह । मनुः
इक्ष्वाकवे स्वपुत्राय आदिराजाय अब्रवीत् ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तम् इमं राजर्षयः राजानश्च ते
ऋषयश्च राजर्षयः विदुः इमं योगम् । स योगः कालेन इह
महता दीर्घेण नष्टः विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तः । हे परंतप,
आत्मनः विपक्षभूताः परा इति उच्यन्ते, तान् शौर्यतेजो-
गभस्तिभिः भानुरिव तापयतीति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥

दुर्बलानजितेन्द्रियान् प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं
च अपरुषार्थसंबन्धिनम्—

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥

स एव अयं मया ते तुभ्यम् अद्य इदानीं योगः प्रोक्तः
पुरातनः भक्तः असि मे सखा च असि इति । रहस्यं हि
यस्मात् एतन् उत्तमं योगः ज्ञानम् इत्यर्थः ॥

भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति मा भूत् कश्चिन् बुद्धिः

इति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन् अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥

अपरम् अर्वाक् वसुदेवगृहे भवतो जन्म । परं पूर्वं सर्गादौ जन्म उत्पत्तिः विवस्वतः आदित्यस्य । तत् कथम् एतत् विजानीयाम् अविरोद्धार्थतया, यः त्वमेव आदौ प्रोक्तवान् इमं योगं स एव इदानीं मह्यं प्रोक्तवानसि इति ॥

या वासुदेवे अनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणाम्, तां परिहरन् श्रीभगवानुवाच, यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रश्नः—

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

बहूनि मे मम व्यतीतानि अतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हे अर्जुन । तानि अहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्थ न जानीषे, धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात् अनावरणज्ञानशक्तिरिति वेद अहं हे परंतप ॥

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्म
इति, उच्यते—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा

भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय

संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्, तथा अव्ययात्मा
अक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि सन्, तथा भूतानां ब्रह्मादिस्त-
म्बपर्यन्तानाम ईश्वरः ईशानशीलोऽपि सन्, प्रकृतिं स्वां मम
वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकाम्, यस्या वशे सर्वं जगत्
वर्तते, यथा मोहितं सत् स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति,
तां प्रकृतिं स्वाम् अधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानिव
भवामि जात इव आत्ममायया आत्मनः मायया, न परमा-
र्थतो लोकवत् ॥

तच्च जन्म कदा किमर्थं च इत्युच्यते—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिः हानिः वर्णाश्रमादिलक्षणस्य

प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानम् उद्भवः अधर्मस्य, तदा तदा आत्मानं सृजामि अहं मायया ॥

किमर्थम् ? —

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानाम्, विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम्, किंच धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक् स्थापनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥

तत्—

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

जन्म मायारूपं कर्म च साधूनां परित्राणादि मे मम दिव्यम् अप्राकृतम् ऐश्वर्यम् एवं यथोक्तं यः वेत्ति तत्त्वतः तत्त्वेन यथावत् त्यक्त्वा देहम् इमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न एति न प्राप्नोति । माम् एति आगच्छति सः मुच्यते हे अर्जुन ॥

नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः ; किं तर्हि ? पूर्वमपि—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

वीतरागभयक्रोधाः रागश्च भयं च क्रोधश्च वीताः विगताः येभ्यः ते वीतरागभयक्रोधाः मन्मयाः ब्रह्मविदः ईश्वराभेद-
दर्शिनः मामेव च परमेश्वरम् उपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा
इत्यर्थः । बहवः अनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च परमा-
त्मविषयं तपः तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः सन्तः
मद्भावम् ईश्वरभावं मोक्षम् आगताः समनुप्राप्ताः । इतरतपो-
निरपेक्षज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गम् 'ज्ञानतपसा' इति विशे-
षणम् ॥

तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, येन केभ्यश्चिदेव आत्मभावं
प्रयच्छसि न सर्वेभ्यः इत्युच्यते—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां
प्रपद्यन्ते तान् तथैव तत्फलदानेन भजामि अनुगृह्णामि अहम्
इत्येतत् । तेषां मोक्षं प्रति अनर्थित्वात् । न हि एकस्य
मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपन् संभवति । अतः ये फला-

र्थिनः तान् फलप्रदानेन, ये यथोक्तकारिणस्तु अफलार्थिनः मुमुक्षवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनः मुमुक्षवश्च तान् मोक्षप्रदानेन, तथा आर्तान् आर्तिहरणेन इत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तान् तथैव भजामि इत्यर्थः । न पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कंचित् भजामि । सर्वथापि सर्वावस्थस्य मम ईश्वरस्य वर्त्म मार्गम् अनुवर्तन्ते मनुष्याः— यत्फलार्थितया यस्मिन् कर्मणि अधिकृताः ये प्रयतन्ते ते मनुष्या अत्र उच्यन्ते— हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥

यदि तव ईश्वरस्य रागादिदोषाभावात् सर्वप्राणिषु अनुजिघृक्षायां तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति 'वासुदेवः सर्वम्' इति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात् त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यन्ते इति ? शृणु तत्र कारणम्—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥

काङ्क्षन्तः अभीप्सन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तः यजन्ते इह अस्मिन् लोके देवताः इन्द्राग्रथाद्याः ; 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्' इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवता-

याजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मात् मानुषे लोके, मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । ‘क्षिप्रं हि मानुषे लोके’ इति विशेषणात् अन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणि इति विशेषः, तेषां च वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति । कर्मजा कर्मणो जाता ॥

मानुषे एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारः, न अन्येषु लोकेषु इति नियमः किंनिमित्त इति ? अथवा वर्णाश्रमादि-प्रविभागोपेताः मनुष्याः मम वर्त्म अनुवर्तन्ते सर्वशः इत्युक्तम् । कस्मात्पुनः कारणात् नियमेन तवैव वर्त्म अनुवर्तन्ते न अन्यस्य इति ? उच्यते—

**चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥**

चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं मया ईश्वरेण सृष्टम् उत्पादितम्, ‘ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्’ इत्यादिश्रुतेः । गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य ‘शमो दमस्तपः’ इत्यादीनि कर्माणि, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधा-

नस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि, तमउपसर्जन-
नरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि, रजउपसर्जन-
तमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्म इत्येवं गुणकर्मविभागशः
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टम् इत्यर्थः । तच्च इदं चातुर्वर्ण्यं न
अन्येषु लोकेषु, अतः मानुषे लोके इति विशेषणम् । हन्त
तर्हि चातुर्वर्ण्यस्य सर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात् तत्फलेन युज्यसे,
अतः न त्वं नित्यमुक्तः नित्येश्वरश्च इति? उच्यते—यद्यपि
मायासंव्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारमपि सन्तं मां परमा-
र्थतः विद्धि अकर्तारम् । अत एव अव्ययम् असंसारिणं च
मां विद्धि ॥

येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतः तेषाम्
अकर्ता एवाहम्, यतः—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥

न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेन, अहं-
काराभावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे मम स्पृहा
तृष्णा । येषां तु संसारिणाम् ‘अहं कर्ता’ इत्यभिमानः
कर्मसु, स्पृहा तत्फलेषु च, तान् कर्माणि लिम्पन्ति इति
युक्तम्, तदभावात् न मां कर्माणि लिम्पन्ति । इति एवं यः

अन्योऽपि माम् आसत्वेन अभिजानाति 'नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहा' इति सः कर्मभिः न बध्यते, तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्ति इत्यर्थः ॥

‘नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहा’ इति—

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैः अपि अतिक्रान्तैः मुमुक्षुभिः । कुरु तेन कर्मैव त्वम्, न तूष्णीमासनं नापि संन्यासः कर्तव्यः, तस्मात् त्वं पूर्वैरपि अनुष्ठितत्वात्, यदि अनात्मज्ञः त्वं तदा आत्मशुद्ध्यर्थम्, तत्त्वविश्वेत् लोकसंग्रहार्थं पूर्वैः जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं न अधुनातनं कृतं निर्वर्तितम् ॥

तत्र कर्म चेत् कर्तव्यं त्वद्वचनादेव करोम्यहम्, किं विशेषितेन 'पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्' इत्युच्यते; यस्मात् महत् वैषम्यं कर्मणि । कथम्?—

किं कर्म किमकर्मेति

कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि

यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

किं कर्म किं च अकर्म इति कवयः मेधाविनः अपि अत्र अस्मिन् कर्मादिविषये मोहिताः मोहं गताः । तत् अतः ते तुभ्यम् अहं कर्म अकर्म च प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्ष्यसे अशुभात् ससारात् ॥

न चैतत्त्वया मन्तव्यम्—कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धम्, अकर्म नाम तदक्रिया तूष्णीमासनम्; किं तत्र बोद्धव्यम्? इति । कस्मात्, उच्यते—

**कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥**

कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मात् अपि अस्ति बोद्धव्यम्, बोद्धव्यं च अस्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य, तथा अकर्मणश्च तूष्णींभावस्य बोद्धव्यम् अस्ति इति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यः । यस्मात् गहना विषमा दुर्ज्ञेया— कर्मणः इति उपलक्षणार्थं कर्मादीनाम्— कर्माकर्मविकर्मणां गतिः याथात्म्यं तत्त्वम् इत्यर्थः ॥

किं पुनस्तत्त्वं कर्मादेः यत् बोद्धव्यं वक्ष्यामि इति प्रतिज्ञातम्? उच्यते—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥

कर्मणि, क्रियते इति कर्म व्यापारमात्रम्, तस्मिन् कर्मणि अकर्म कर्माभावं यः पश्येत्, अकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतन्त्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः—वस्तु अप्राप्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारः अविद्याभूमौ एव—कर्म यः पश्येत् पश्यति, सः बुद्धिमान् मनुष्येषु, सः युक्तः योगी च, कृत्स्नकर्मकृत् समस्तकर्मकृच्च सः, इति स्तूयते कर्माकर्मणोस्तिरेतरदर्शी ॥

ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते ‘कर्मणि अकर्म यः पश्येत्’ इति ‘अकर्मणि च कर्म’ इति; न हि कर्म अकर्म स्यात्, अकर्म वा कर्म । तत्र विरुद्धं कथं पश्येत् द्रष्टा?—न, अकर्म एव परमार्थतः सत् कर्मवत् अवभासते मूढदृष्टेः लोकस्य, तथा कर्मैव अकर्मवत् । तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्—‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यादि । अतो न विरुद्धम् । बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च । ‘बोद्धव्यम्’ इति च यथाभूतदर्शनमुच्यते । न च विपरीतज्ञानात् अशुभात् मोक्षणं स्यात्; ‘यत् ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात्’ इति च उक्तम् । तस्मात् कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिः

तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनम् ‘कर्मण्यकर्म यः’
इत्यादि । न च अत्र कर्माधिकरणमकर्म अस्ति, कुण्डे वद-
राणीव । नापि अकर्माधिकरणं कर्मास्ति, कर्माभावत्वादक-
र्मणः । अतः विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैः,
यथा मृगवृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां वा रजतम् । ननु
कर्म कर्मैव सर्वेषां न क्वचित् व्यभिचरति— तत् न,
नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तटस्थेषु अगतिषु नगेषु प्रतिकूल-
गतिदर्शनात्, दूरेषु चक्षुषा असंनिकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभा-
वदर्शनात्, एवम् इहापि अकर्मणि कर्मदर्शनं कर्मणि च अ-
कर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते ‘कर्म-
ण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यादि ॥

तदेतत् उक्तप्रतिवचनमपि असकृत् अत्यन्तविपरीतदर्शन-
भाविततया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमपि असकृत् तत्त्वं
विस्मृत्य विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गम् अवतार्यावतार्य चोदयति
इति पुनः पुनः उत्तरमाह भगवान्, दुर्विज्ञेयत्वं च आलक्ष्य
वस्तुनः । ‘अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयम्’ ‘न जायते म्रियते’
इत्यादिना आत्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धः उक्तः
वक्ष्यमाणश्च । तस्मिन् आत्मनि कर्माभावे अकर्मणि कर्मवि-
परीतदर्शनम् अत्यन्तनिरूढम् ; यतः, ‘किं कर्म किमकर्मेति

कवयोऽप्यत्र मोहिताः । देहाद्याश्रयं कर्म आत्मन्यध्यारोप्य
 ‘अहं कर्ता, मम एतत् कर्म, मया अस्य कर्मणः फलं
 भोक्तव्यम्’ इति च, तथा ‘अहं तूष्णीं भवामि, येन अहं
 निरायासः अकर्मा सुखी स्याम्’ इति कार्यकरणाश्रयं
 व्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वम् आत्मनि अध्यारोप्य ‘न
 करोमि किञ्चित्, तूष्णीं सुखमासे’ इति अभिमन्यते
 लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयाय आह भग-
 वान्— ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यादि ॥

अत्र च कर्म कर्मैव सन् कार्यकरणाश्रयं कर्मरहिते
 अविक्रिये आत्मनि सर्वैः अध्यस्तम्, यतः पण्डितोऽपि
 ‘अहं करोमि’ इति मन्यते । अतः आत्मसमवेततया सर्व-
 लोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिप्रातिलो-
 म्येन अकर्म कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः
 पश्येत्, अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवत्
 आत्मनि अध्यारोपिते, ‘तूष्णीं अकुर्वन् सुखं आसे’
 इत्यहंकाराभिसंधिहेतुत्वात्, तस्मिन् अकर्मणि च कर्म यः
 पश्येत्, यः एवं कर्माकर्मविभागज्ञः सः बुद्धिमान् पण्डितः
 मनुष्येषु, सः युक्तः योगी कृत्स्नकर्मकृच्च सः अशुभात् मो-
 क्षितः कृतकृत्यो भवति इत्यर्थः ॥

अयं श्लोकः अन्यथा व्याख्यातः कैश्चित् । कथम् ? नित्यानां किल कर्मणाम् ईश्वरार्थे अनुष्ठीयमानानां तत्फलाभावात् अकर्माणि तानि उच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां च अकरणम् अकर्म; तच्च प्रत्यवायफलत्वात् कर्म उच्यते गौण्यैव वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्मणि अकर्म यः पश्येत् फलाभावात्; यथा धेनुरपि गौः अगौः इत्युच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छति इति, तद्वत् । तथा नित्याकरणे तु अकर्मणि च कर्म यः पश्येत् नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छति इति ॥

नैतत् युक्तं व्याख्यानम् । एवं ज्ञानात् अशुभात् मोक्षानुपपत्तेः 'यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात्' इति भगवता उक्तं वचनं बाध्येत । कथम् ? नित्यानामनुष्ठानात् अशुभात् स्यात् नाम मोक्षणम्, न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानम् अशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितम्, नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवेहोक्तम् । एतेन अकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् । न हि अकर्मणि 'कर्म' इति दर्शनं कर्तव्यतया इह चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । न च 'अकरणात् नित्यस्य प्रत्यवायो भवति' इति विज्ञानात् किञ्चित् फलं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि 'कर्म

अकर्म' इति मिथ्यादर्शनात् अशुभात् मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्त्वादि च फलम् उपपद्यते, स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षात् अशुभरूपम् । कुतः अन्यस्माद-
शुभात् मोक्षणम् ? न हि तमः तमसो निवर्तकं भवति ॥

ननु कर्मणि यत् अकर्मदर्शनम् अकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तत् मिथ्याज्ञानम् ; किं तर्हि ? गौणं फलभावाभावनिमित्तम्—
न, कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात् फलस्य अश्रवणात् । नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनायां कश्चित् विशेष उपलभ्यते । स्वश-
ब्देनापि शक्यं वक्तुम् 'नित्यकर्मणां फलं नास्ति, अकरणाञ्च
तेषां नरकपातः स्यात्' इति ; तत्र व्याजेन परव्यामोहरू-
पेण 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादिना किम् ? तत्र एवं
व्याचक्षणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं
कल्पितं स्यात् । न च एतत् छद्मरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु ;
नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनः उच्यमानं सुबोधं स्यात् इत्येवं
वक्तुं युक्तम् । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यत्र हि स्फुटतर
उक्तः अर्थः, न पुनर्वक्तव्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं
बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव । न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते ॥

न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति, तत्प्रत्युपस्थापितं वा
वस्त्वाभासम् । नापि नित्यानाम् अकरणात् अभावात् प्रत्य-

वायभावोत्पत्तिः, 'नासतो विद्यते भावः' इति वचनात्
 'कथं असतः सज्जायेत' इति च दर्शितम् असतः सज्जन्म-
 प्रतिषेधात् । असतः सदुत्पत्तिं ब्रुवता असदेव सद्भवेत्, स-
 ज्जापि असत् भवेत् इत्युक्तं स्यात् । तच्च अयुक्तम्, सर्व-
 प्रमाणविरोधात् । न च निष्फलं विदध्यात् कर्म शास्त्रम्,
 दुःखस्वरूपत्वात्, दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेः ।
 तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमात् अनर्थायैव उभयथापि
 करणे च अकरणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् ।
 स्वाभ्युपगमविरोधश्च 'नित्यं निष्फलं कर्म' इति अभ्युप-
 गम्य 'मोक्षफलाय' इति ब्रुवतः । तस्मात् यथाश्रुत एवार्थः
 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादेः । तथा च व्याख्यातः अस्माभिः
 श्लोकः ॥

तदेतत् कर्मणि अकर्मदर्शनं स्तूयते—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानान्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥

यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे यावन्तः समारम्भाः सर्वाणि
 कर्माणि, समारभ्यन्ते इति समारम्भाः, कामसंकल्पवर्जिताः
 कामैः तत्कारणैश्च संकल्पैः वर्जिताः मुधैव चेष्टामात्रा अनु-

प्रीयन्ते; प्रवृत्तेन चेत् लोकसंग्रहार्थम्, निवृत्तेन चेत् जीवन-
मात्रार्थम् । तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादौ अकर्मादिदर्शनं
ज्ञानं तदेव अग्निः तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्ष-
णानि कर्माणि यस्य तम् आहुः परमार्थतः पण्डितं बुधाः
ब्रह्मविदः ॥

यस्तु अकर्मादिदर्शी, सः अकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा
संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन् कर्मणि न प्रवर्तते, यद्यपि
प्राक् विवेकतः प्रवृत्तः । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरकालमु-
त्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात्, सः सर्वकर्मणि प्रयोजनमपश्यन्
ससाधनं कर्म परित्यजत्येव । सः कुतश्चित् निमित्तात्
कर्मपरित्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया
स्वप्रयोजनाभावात् लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत् कर्मणि प्रवृत्तोऽपि
नैव किञ्चित् करोति, ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीयं कर्म
अकर्मैव संपद्यते इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन् आह—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥

त्यक्त्वा कर्मसु अभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन ज्ञानेन
नित्यतृप्तः निराकाङ्क्षो विषयेषु इत्यर्थः । निराश्रयः आश्रय-

रहितः, आश्रयो नाम यत् आश्रित्य पुरुषार्थं सिसाधयिषति,
दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं
कर्म परमार्थतोऽकर्मैव, तस्य निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् ।
तेन एवंभूतेन स्वप्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्य-
मेव इति प्राप्ते, ततः निर्गमासंभवात् लोकसंग्रहचिकीर्षया
शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मणि अभिप्रवृत्तोऽपि
निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् नैव किञ्चित् करोति सः ॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भात् ब्रह्मणि
सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये संजातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टे-
ष्टविषयाशीर्षिवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन
ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयान्नामान्नचेष्टः यतिः ज्ञाननिष्ठो
मुच्यते इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥

निराशीः निर्गताः आशिषः यस्मात् सः निराशीः, यत-
चित्तात्मा चित्तम् अन्तःकरणम् आत्मा बाह्यः कार्यकरणसं-
घातः तौ उभावपि यतौ संयतौ येन सः यतचित्तात्मा,
त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहः येन सः त्यक्तसर्व-

परिग्रहः, शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनम्, केवलं तत्रापि अभिमानवर्जितम्, कर्म कुर्वन् न आप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषम् अनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्बिषमेव बन्धापादकत्वात् । तस्मात् ताभ्यां मुक्तः भवति, संसारात् मुक्तो भवति इत्यर्थः ॥

‘शारीरं केवलं कर्म’ इत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्य शारीरं कर्म अभिप्रेतम्, आहोस्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म इति ? किं च अतः यदि शरीरनिर्वर्त्य शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरम् इति ? उच्यते— यदा शरीरनिर्वर्त्य कर्म शारीरम् अभिप्रेतं स्यात्, तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् इति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् इत्यपि ब्रुवतः अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । ‘शारीरं कर्म कुर्वन्’ इति विशेषणात् केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्य कर्म विधि-प्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन् प्राप्नोति किल्बिषम् इत्युक्तं स्यात् । तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धम् आपद्येत । प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रम् अनर्थकं स्यात् । यदा तु शरीरस्थिति-

मात्रप्रयोजनं शरीरं कर्म अभिप्रेतं भवेत्, तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यम् अन्यत् अकुर्वन् तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगात् 'अहं करोमि' इत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् । एवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसंभवात् किल्बिषं संसारं न आप्नोति; ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वात् अप्रतिबन्धेन मुच्यत एव इति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एव एषः । एवम् 'शरीरं केवलं कर्म' इत्यस्य अर्थस्य परिग्रहे निरवयवं भवति ॥

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः अन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्य अभावात् याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायाम् 'अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया' इत्यादिना वचनेन अनुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोः अन्नादेः प्राप्तिद्वारम् आविष्कुर्वन् आह—

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्व्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टः अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभः तेन संतुष्टः संजातालंप्रत्ययः । द्वन्द्व्वातीतः द्वन्द्वैः

शीतोष्णादिभिः हन्यमानोऽपि अविषण्णचित्तः द्वन्द्वधातीतः
 उच्यते । विमत्सरः विग्तमत्सरः निर्वैरबुद्धिः समः तुल्यः
 यदृच्छालाभस्य सिद्धौ असिद्धौ च । यः एवंभूतो यतिः
 अन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः लाभालाभयोः समः हर्षविषाद-
 वर्जितः कर्मादौ अकर्मादिदर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः सन्
 शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्ये
 'नैव किञ्चित् करोम्यहम्, गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इत्येवं सदा
 संपरिचक्षाणः आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किञ्चित्
 भिक्षाटनादिकं कर्म करोति, लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन
 तु लौकिकैः आरोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता
 भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेन अकर्तृत्वे ।
 स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षा-
 टनादिकं कर्म कृत्वापि न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः
 सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वात् इति उक्तानुवाद एव एषः ॥

‘त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्’ इत्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्ध-
 कर्मा सन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात् तदा
 तस्य आत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावंदर्शिनः कर्मपरित्यागे
 प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तात् तदसंभवे सति पूर्ववत् तस्मिन्
 कर्मणि अभिप्रवृत्तस्य अपि ‘नैव किञ्चित् करोति सः’

इति कर्माभावः प्रदर्शितः । यस्य एवं कर्माभावो दर्शितः
तस्यैव—

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

गतसङ्गस्य सर्वतोनिवृत्तासक्तेः, मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मा-
दिवन्धनस्य, ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञाने एव अवस्थितं चेतः
यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेताः तस्य, यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्त्यर्थम्
आचरतः निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सह अग्रेण फलेन वर्तते
इति समग्रं कर्म तत् समग्रं प्रविलीयते विनश्यति
इत्यर्थः ॥

कस्मात् पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भम्
अकुर्वत् समग्रं प्रविलीयते इत्युच्यते यतः—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

ब्रह्म अर्पणं येन करणेन ब्रह्मवित् हविः अग्नौ अर्पयति
तत् ब्रह्मैव इति पश्यति, तस्य आत्मव्यतिरेकेण अभावं
पश्यति, यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति; तदुच्यते
ब्रह्मैव अर्पणमिति, यथा यद्रजतं तत् शुक्तिकैवेति । ‘ब्रह्म

अर्पणम्' इति असमस्ते पदे । यत् अर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तत् अस्य ब्रह्मविदः ब्रह्मैव इत्यर्थः । ब्रह्म हविः तथा यत् हविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तत् ब्रह्मैव अस्य । तथा 'ब्रह्माग्नौ' इति समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा, ब्रह्मैव कर्तेत्यर्थः । यत् तेन हुतं हवनक्रिया तत् ब्रह्मैव । यत् तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन् समाधिः यस्य सः ब्रह्मकर्मसमाधिः तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ॥

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अकर्म, ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात् । एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते ; यत् अर्पणादि अधियज्ञे प्रसिद्धं तत् अस्य अध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानम् अनर्थकं स्यात् । तस्मात् ब्रह्मैव इदं सर्वमिति अभिजानतः विदुषः कर्माभावः । कारकबुद्ध्यभावाच्च । न हि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेव अग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पितदेवताविशेषसंप्रदानादिकारकबुद्धिमत् कर्त्रभिमानफलाभिसंधिमच्च दृष्टम् ; न उपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत्

कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृ-
दितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धि कर्म । अतः अकर्मैव
तत् । तथा च दर्शितम् ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ ‘कर्म-
ण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः’ ‘गुणा गुणेषु
वर्तन्ते’ ‘नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्’
इत्यादिभिः । तथा च दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेद-
बुद्ध्युपमर्दं करोति । दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन
काम्याग्निहोत्रादिहानिः । तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकादीनां
कर्मणां कार्यविशेषस्य आरम्भकत्वं दृष्टम् । तथा इहापि
ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेः बाह्यचेष्टा-
मात्रेण कर्माणि विदुषः अकर्म संपद्यते । अतः उक्तम्
‘समग्रं प्रविलीयते’ इति ॥

अत्र केचिदाहुः— यत् ब्रह्म तत् अर्पणादीनि ;
ब्रह्मैव किल अर्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मना व्यव-
स्थितं सत् तदेव कर्म करोति । तत्र न अर्पणादिबुद्धिः निव-
र्त्यते, किं तु अर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिः आधीयते ; यथा प्रति-
मादौ विष्ण्वादिबुद्धिः, यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिरिति ॥

सत्यम्, एवमपि स्यात् यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न
स्यात् । अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितम् अनेकान्

यज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषान् उपन्यस्य 'श्रेयान् द्रव्यमया-
द्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः' इति ज्ञानं स्तौति । अत्र च समर्थमिदं
वचनम् 'ब्रह्मार्पणम्' इत्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादने; अन्यथा
सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमन-
र्थकं स्यात् । ये तु अर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत्
ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवते न तेषां ब्रह्म-
विद्या उक्ता इह विवक्षिता स्यात्, अर्पणादिविषयत्वात्
ज्ञानस्य । न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते ।
'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते । विरुद्धं च सम्य-
ग्दर्शनम् अन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यते इति । प्रकृतविरो-
धश्च; सम्यग्दर्शनं च प्रकृतम् 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्'
इत्यत्र, अन्ते च सम्यग्दर्शनम्, तस्यैव उपसंहारात् ।
'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः', 'ज्ञानं लब्ध्वा परां
शान्तिम्' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन् उपक्षीणः
अध्यायः । तत्र अकस्मात् अर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिः अप्रकरणे
प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिः उच्यते इति अनुपपन्नम् । तस्मात्
यथाव्याख्यातार्थ एव अयं श्लोकः ॥

तत्र अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थम्
अन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्रावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

दैवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेन असौ दैवो यज्ञः तमेव अपरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्नौ ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ ‘यत् साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः’ इत्यादिवचनोक्तम् अशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितम् ‘नेति नेति’ इति निरस्ता-
शेषविशेषं ब्रह्मशब्देन उच्यते । ब्रह्म च तत् अग्निश्च सः होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निः । तस्मिन् ब्रह्माग्नौ अपरे अन्ये ब्रह्मविदः यज्ञम्— यज्ञशब्दवाच्य आत्मा, आत्म-
नामसु यज्ञशब्दस्य पाठात्— तम् आत्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तम् अध्यस्तसर्वोपाधि-
धर्मकम् आहुतिरूपं यज्ञेनैव आत्मनैव उक्तलक्षणेन उपजुहति प्रक्षिपन्ति, सोपाधिकस्य आत्मनः निरुपाधिकेन परब्रह्म-
स्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन् होमः तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैक-
त्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिनः इत्यर्थः ॥

सोऽयं सम्यग्दर्शनलक्षणः यज्ञः दैवयज्ञादिषु यज्ञेषु उप-
क्षिप्यते ‘ब्रह्मार्पणम्’ इत्यादिश्लोकैः प्रस्तुतः ‘श्रेयान् द्रव्य-
मयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप’ इत्यादिना स्तुत्यर्थम्—

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥

श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि अन्ये योगिनः संयमाग्निषु ।
प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यते इति बहुवचनम् । संयमा एव
अग्नयः तेषु जुहति इन्द्रियसंयममेव कुर्वन्ति इत्यर्थः । शब्दा-
दीन् विषयान् अन्ये इन्द्रियाग्निषु इन्द्रियाण्येव अग्नयः तेषु
इन्द्रियाग्निषु जुहति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं
मन्यन्ते ॥

किंच—

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां कर्माणि इन्द्रिय-
कर्माणि, तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुः आध्यात्मिकः
तत्कर्माणि आकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि च अपरे आत्म-
संयमयोगाग्नौ आत्मनि संयमः आत्मसंयमः स एव यो-
गाग्निः तस्मिन् आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति प्रक्षिपन्ति ज्ञान-
दीपिते स्नेहेनेव प्रदीपे विवेकविज्ञानेन उज्ज्वलभावम् आपा-
दिते जुहति प्रविलापयन्ति इत्यर्थः ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

द्रव्ययज्ञाः तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः । तपोयज्ञाः तपः यज्ञः येषां तपस्विनां ते तपोयज्ञाः । योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः । तथा अपरे स्वाध्यायज्ञान-यज्ञाश्च स्वाध्यायः यथाविधि ऋगाद्यभ्यासः यज्ञः येषां ते स्वाध्याययज्ञाः । ज्ञानयज्ञाः ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञः येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च यतयः यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥

किंच—

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।

प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपाने अपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिम्, पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणे अपानं तथा अपरे जुह्वति, रेचकाख्यं च प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत् । प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यां त्रायोः निर्गमनं प्राणस्य

गतिः, तद्विपर्ययेण अधोगमनम् अपानस्य गतिः, ते प्राणा-
पानगती एते रुद्धा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायाम-
मतत्पराः ; कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

किंच—

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अपरे नियताहाराः नियतः परिमितः आहारः येषां ते
नियताहाराः सन्तः प्राणान् वायुभेदान् प्राणेषु एव जुह्वति
यस्य यस्य वायोः जयः क्रियते इतरान् वायुभेदान् तस्मिन्
तस्मिन् जुह्वति, ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽपि एते
यज्ञविदः यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञैः यथोक्तैः क्षपितः नाशितः
कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥

एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य—

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजः यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च
तत् अमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तत् भुञ्जते इति यज्ञशिष्टामृत-
भुजः । यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथावि-

धिचोदितम् अन्नम् अमृताख्यं भुञ्जते इति यज्ञशिष्टामृतभुजः
यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं मुमुक्षवश्चेत् ;
कालातिक्रमापेक्षया इति सामर्थ्यात् गम्यते । न अयं लोकः
सर्वप्राणिसाधारणोऽपि अस्ति यथोक्तानां यज्ञानां एकोऽपि
यज्ञः यस्य नास्ति सः अयज्ञः तस्य । कुतः अन्यो विशिष्टसा-
धनसाध्यः कुरुसत्तम ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥

एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञाः वितताः वि-
स्तीर्णाः ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेण अवगम्यमानाः
ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते ; तद्यथा ‘वाचि हि प्राणं
जुहुमः’ इत्यादयः । कर्मजान् कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भ-
वान् विद्धि तान् सर्वान् अनात्मजान्, निर्व्यापारो हि
आत्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे अशुभात् । न मद्रथा-
पारा इमे, निर्व्यापारोऽहम् उदासीन इत्येवं ज्ञात्वा अस्मात्
सम्यग्दर्शनात् मोक्ष्यसे संसारबन्धनात् इत्यर्थः ॥

‘ब्रह्मार्पणम्’ इत्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सं-
पादितम् । यज्ञाश्च अनेके उपदिष्टाः । तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयो-
जनैः ज्ञानं स्तूयते । कथम्?—

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

श्रेयान् द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः हे परंतप । द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्यारम्भकः, ज्ञानयज्ञः न फलारम्भकः, अतः श्रेयान् प्रशस्यतरः । कथम्? यतः सर्वं कर्म समस्तम् अखिलम् अप्रतिबद्धं पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यते अन्तर्भवतीत्यर्थः ‘यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभि-
समेति यत् किञ्चित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद’ इति श्रुतेः ॥

तदेतत् विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यते इत्युच्यते—

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

तत् विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यते इति । आचार्यान् अभिगम्य, प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातः दीर्घनमस्कारः तेन, ‘कथं बन्धः? कथं मोक्षः? का विद्या? का चाविद्या?’ इति परिप्रश्नेन, सेवया गुरुशुश्रूषया एवमादिना । प्रश्नयेण आवर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते

ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनः । ज्ञानवन्तोऽपि केचित् यथा-
वत् तत्त्वदर्शनशीलाः, अपरे न ; अतो विशिनष्टि तत्त्वदर्शिनः
इति । ये सम्यग्दर्शिनः तैः उपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति
नेतरत् इति भगवतो मतम् ॥

तथा च सति इदमपि समर्थं वचनम्—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥

यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं तैः उपदिष्टं अधिगम्य प्राप्य पुनः
भूयः मोहम् एवं यथा इदानीं मोहं गतोऽसि पुनः एवं
न यास्यसि हे पाण्डव । किंच—येन ज्ञानेन भूतानि
अशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षात्
आत्मनि प्रत्यगात्मनि ‘मत्संस्थानि इमानि भूतानि’ इति
अथो अपि मयि वासुदेवे ‘परमेश्वरे च इमानि’ इति ; क्षेत्रज्ञे-
श्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसि इत्यर्थः ॥

किंच एतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अपि चेत् असि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्यः अति-

ज्ञेयं पापकृत् पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानपूर्वेनैव ज्ञानमेव पूर्वं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं पापसमुद्रं संतारिष्यसि । धर्मोऽपि इह मुमुक्षोः पापम् उच्यते ॥

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति दृष्टान्त उच्यते—

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

यथा एधांसि काष्ठानि समिद्धः सम्यक् इद्धः दीपः अग्निः भस्मसात् भस्मीभावं कुरुते हे अर्जुन, ज्ञानमेव अग्निः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा निर्बीजी-करोतीत्यर्थः । न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणि इन्धनवत् भस्मीकर्तुं शक्नोति । तस्मात् सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वे कारणम् इत्यभिप्रायः । सामर्थ्यात् येन कर्मणा शरीरम् आरब्धं तत् प्रवृत्तफलत्वात् उपभोगेनैव क्षीयते । अतो यानि अप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानि ज्ञान-सहभावीनि च अतीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते ॥

यतः एवम् अतः—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरम् इह विद्यते । तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धः योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतः योग्यताम् आपन्नः सन् मुमुक्षुः कालेन महता आत्मनि विन्दति लभते इत्यर्थः ॥

येन एकान्तेन ज्ञानप्राप्तिः भवति स उपायः उपदिश्यते—

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥

श्रद्धावान् श्रद्धालुः लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चित् मन्दप्रस्थानः, अत आह—तत्परः, गुरुपसदनादौ अभियुक्तः ज्ञानलब्धुपाये श्रद्धावान् । तत्परः अपि अजितेन्द्रियः स्यात् इत्यतः आह— संयतेन्द्रियः, संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्य इन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परः संयतेन्द्रियश्च सः अवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति, मायावित्वासंभवात्; न तु तत् श्रद्धावत्त्वादौ इत्येकान्ततः ज्ञानलब्धुपायः । किं पुनः ज्ञानलाभात् स्यात् इत्युच्यते— ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिम् उपरतिम्

अचिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति । सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रमेव
मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितः अर्थः ॥

अत्र संशयः न कर्तव्यः, पापिष्ठो हि संशयः; कथम्
इति उच्यते—

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥

अज्ञश्च अनात्मज्ञश्च अश्रद्धानश्च गुरुवाक्यशास्त्रेषु अ-
विश्वासवांश्च संशयात्मा च संशयचित्तश्च विनश्यति । अज्ञा-
श्रद्धानौ यद्यपि विनश्यतः, न तथा यथा संशयात्मा ।
संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथम्? नायं साधारणोऽ-
पि लोकोऽस्ति । तथा न परः लोकः । न सुखम्, तत्रापि
संशयोत्पत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य । तस्मात् संशयो
न कर्तव्यः ॥

कस्मान्?—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्य-
स्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि तं

योगसंन्यस्तकर्माणम् । कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह— ज्ञान-
संछिन्नसंशयं ज्ञानेन आत्मेन्द्रैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः
संशयो यस्य सः ज्ञानसंछिन्नसंशयः । य एवं योगसंन्यस्त-
कर्मा तम् आत्मवन्तम् अप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि
कर्माणि न निबध्नन्ति अनिष्टादिरूपं फलं नारभन्ते हे
धनंजय ॥

यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछि-
न्नसंशयः न निबध्यते कर्मभिः ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव,
यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्यति—

**तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्तैवैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥**

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम
चतुर्थोऽध्यायः ॥

तस्मात् पापिष्ठम् अज्ञानसंभूतम् अज्ञानात् अविवेकात्
जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोष-
हरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेव असिः खड्गः तेन ज्ञानासिना

आत्मनः स्वस्य, आत्मविषयत्वात् संशयस्य । न हि परस्य संशयः परेण च्छेत्तव्यतां प्राप्तः, येन स्वस्येति विशेष्येत । अतः आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति । छित्त्वा एनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतम्, योगं सम्यग्दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानम् आतिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उत्तिष्ठ च इदानीं युद्धाय भारत इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

पञ्चमोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः ॥

र्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यारभ्य 'स
युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्' 'ज्ञानाग्निदग्ध-
कर्माणम्' 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्'
'यदृच्छालाभसंतुष्टः' 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म
हविः' 'कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्'
'सर्वं कर्माखिलं पार्थ' 'ज्ञानाग्निः

सर्वकर्माणि' 'योगसंन्यस्तकर्माणम्' इत्येतैः वचनैः सर्वक-
र्मसंन्यासम् अवोचत् भगवान् । 'छित्त्वैनं संशयं योगमा-
तिष्ठ' इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणम् अनु-
तिष्ठ इत्युक्तवान् । तयोरुभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः
स्थितिगतिवत् परस्परविरोधात् एकेन सह कर्तुमशक्यत्वात्,
कालभेदेन च अनुष्ठानविधानाभावात्, अर्थात् एतयोः अन्य-
तरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत् प्रशस्यतरम् एतयोः कर्मानुष्ठा-
नकर्मसंन्यासयोः तत् कर्तव्यं न इतरत् इत्येवं मन्यमानः

प्रशस्यतरबुभुत्सया अर्जुन उवाच—‘संन्यासं कर्मणां कृष्ण’
इत्यादिना ॥

ननु च आत्मविदः ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन्
पूर्वोदाहृतैः वचनैः भगवान् सर्वकर्मसंन्यासम् अवोचत्,
न तु अनात्मज्ञस्य । अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः
भिन्नपुरुषविषयत्वात् अन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सया अयं
प्रश्नः अनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो न उपपद्यते;
प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नः युज्यत एवेति वदामः ।
कथम्? पूर्वोदाहृतैः वचनैः भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्त-
व्यतया विवक्षितत्वात्, प्राधान्यमन्तरेण च कर्तारं तस्य
कर्तव्यत्वासंभवात् अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तः अनूद्यत
एव; न पुनः आत्मवित्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवक्षितम्,
इत्येवं मन्वानस्य अर्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः अवि-
द्वत्पुरुषकर्तृकत्वमपि अस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः पर-
स्परविरोधात् अन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च
कर्तव्यम् न इतरत् इति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नः न
अनुपपन्नः ॥

प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुः अभिप्रायः एवमे-
वेति गम्यते । कथम्? ‘संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ

तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यते' इति प्रतिवचनम् । एतत् निरूप्यम्— किम् अनेन आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनम् उक्त्वा तयोरेव कुतश्चित् विशेषात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वम् उच्यते ? आहोस्वित् अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तदुभयम् उच्यते ? इति । किंचातः— यदि आत्मवित्कर्तृकयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वम्, तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वम् उच्यते ; यदि वा अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तदुभयम् उच्यते इति । अत्र उच्यते— आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः असंभवात् तयोः निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाञ्च कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येतत् उभयम् अनुपपन्नम् । यदि अनात्मविदः कर्मसंन्यासः तत्प्रतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेताम्, तदा तयोः निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासात् विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येतत् उभयम् उपपद्येत । आत्मविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोः असंभवात् तयोः निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगः विशिष्यते इति च अनुपपन्नम् ॥

अत्र आह— किम् आत्मविदः संन्यासकर्मयोगयोः उभयोरपि असंभवः? आहोस्वित् अन्यतरस्य असंभवः? यदा च अन्यतरस्य असंभवः, तदा किं कर्मसंन्यासस्य, उत कर्मयोगस्य? इति; असंभवे कारणं च वक्तव्यम् इति । अत्र उच्यते— आत्मविदः निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात् विपर्यय-ज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्य असंभवः स्यात् । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियम् आत्मानम् आत्मत्वेन यो वेत्ति तस्य आत्मविदः सम्यग्दर्शनेन अपास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासम् उक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्य इह गीताशास्त्रे तत्र तत्र आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् अभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्, तस्मात् आत्मविदः निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवतीति युक्तम् उक्तं स्यात् ॥

केषु केषु पुनः आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यते इति अत्र उच्यते— ‘अविनाशि तु तत्’ इति प्रकृत्य ‘य एनं वेत्ति हन्तारम्’ ‘वेदाविनाशिनं नित्यम्’ इत्यादौ तत्र तत्र आत्मविदः कर्माभावः उच्यते ॥

ननु च कर्मयोगोऽपि आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यते एव ; तद्यथा— ‘तस्माद्युध्यस्व भारत’ ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य’ ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ इत्यादौ । अतश्च कथम् आत्मविदः कर्मयोगस्य असंभवः स्यादिति ? अत्र उच्यते— सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् , ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्’ इत्यनेन सांख्यानाम् आत्मतत्त्वविदाम् अनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातः निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणायाः ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथकरणात् , कृतकृत्यत्वेन आत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात् , ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ इति कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च , ‘न कर्मणामनारम्भात्’ ‘संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः’ इत्यादिना च आत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात् , ‘योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते’ इत्यनेन च उत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात् , शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्’ इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात् , ‘नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्’ इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मसु आत्मयाथात्म्यविदः ‘करोमि’ इति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदा अकर्तव्यत्वोपदेशात् आत्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञान-

हेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभविष्यतुं शक्यते यस्मात्,
तस्मात् अनात्मवित्कर्तृकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेय-
सकरत्ववचनम्, तदीयाञ्च कर्मसंन्यासात् पूर्वोक्तात्मवित्क-
र्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात् सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैक-
देशविषयात् यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयान् सुकर-
त्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येवं प्रतिवचन-
वाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायः निश्चीयते इति
स्थितम् ॥

‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते’ इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सह असं-
भवे ‘यच्छ्रेय एतयोः तद्ब्रूहि’ इत्येवं पृष्ठोऽर्जुनेन भगवान्
सांख्यानां संन्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः कर्मयो-
गेन योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयं चकार । ‘न च संन्य-
सनादेव केवलात् सिद्धिं समधिगच्छति’ इति वचनान्
ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वम् इष्टम्; कर्मयोगस्य च,
विधानात् । ज्ञानरहितस्य संन्यासः श्रेयान्, किं वा कर्म-
योगः श्रेयान् ?’ इति एतयोः विशेषबुभुत्सया—

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणाम् अनुष्ठेयविशेषाणां शंससि प्रशंससि कथयसि इत्येतत् । पुनः योगं च तेषामेव अनुष्ठानम् अवश्यकर्तव्यं शंससि । अतः मे कतरत् श्रेयः इति संशयः— किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः, किं वा तद्वानम् इति । प्रशस्यतरं च अनुष्ठेयम् । अतश्च यत् श्रेयः प्रशस्यतरम् एतयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः यदनुष्ठानात् श्रेयोवाप्तिः मम स्यादिति मन्यसे, तत् एकम् अन्यतरत् सह एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवात् मे ब्रूहि सुनिश्चितम् अभिप्रेतं तवेति ॥

स्वाभिप्रायम् आचक्ष्णो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

**संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥**

संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तौ उभौ अपि निःश्रेयसकरौ मोक्षं कुर्वते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन । उभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ, तथापि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात् केवलात् कर्मयोगो विशिष्यते इति कर्मयोगं स्तौति ॥

कस्मात् इति आह—

**ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥**

ज्ञेयः ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासी इति यो न द्वेष्टि किञ्चित् न काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने च । एवंविधो यः, कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासी इति ज्ञातव्यः इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः द्वन्द्ववर्जितः हि यस्मात् महाबाहो सुखं बन्धात् अनायासेन प्रमुच्यते ॥

संन्यासकर्मयोगयोः भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तः, न तु उभयोः निःश्रेयसकरत्वमेव इति प्राप्ते इदम् उच्यते—

**सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥४॥**

सांख्ययोगौ पृथक् विरुद्धभिन्नफलो बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलम् अविरुद्धम् इच्छन्ति । कथम्? एकमपि सांख्ययोगयोः सम्यक् आस्थितः सम्यगनुष्ठितवान् इत्यर्थः, उभयोः विन्दते फलम् । उभयोः तदेव हि निःश्रेयसं फलम्; अतः न फले विरोधः अस्ति ॥

ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैकत्वं कथम् इह अप्रकृतं ब्रवीति? नैष दोषः— यद्यपि अर्जुनेन संन्यासं कर्मयोगं च केवलम् अभिप्रेत्य प्रश्नः कृतः, भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ ‘सांख्ययोगौ’ इति । तौ एव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्यौ इति भगवतो मतम् । अतः न अप्रकृतप्रक्रियेति ॥

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथम् उभयोः फलं विन्दते इति उच्यते—

**यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥**

यत् सांख्यैः ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यम्, तत् योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन ईश्वरे समर्प्य कर्माणि आत्मनः फलम् अनभिसंधाय अनुतिष्ठन्ति ये ते योगाः योगिनः तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यते इत्यभिप्रायः । अतः एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति फलैकत्वात् स पश्यति सम्यक् पश्यतीत्यर्थः ॥

एवं तर्हि योगात् संन्यास एव विशिष्यते ; कथं तर्हि इदमुक्तम् ‘तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते’ इति ? शृणु तत्र कारणम्— त्वया पृष्ठं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं च अभिप्रेत्य तयोः अन्यतरः कः श्रेयान् इति । तदनु रूपं प्रतिवचनं मया उक्तं कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति ज्ञानम् अनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु संन्यासः सांख्यमिति मया अभिप्रेतः । परमार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगः वैदिकः स च तादर्थ्यात् योगः संन्यास इति च उपचर्यते । कथं तादर्थ्यम् इति उच्यते—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

संन्यासस्तु पारमार्थिकः हे महाबाहो दुःखम् आप्तुं प्राप्तुम् अयोगतः योगेन विना । योगयुक्तः वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तः, मुनिः मननात् ईश्वरस्वरूपस्य मुनिः, ब्रह्म— परमात्मज्ञाननिष्ठा-लक्षणत्वात् प्रकृतः संन्यासः ब्रह्म उच्यते, ‘न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः’ इति श्रुतेः— ब्रह्म परमार्थसंन्यासं परमार्थज्ञाननिष्ठालक्षणं नचिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति प्राप्नोति । अतः मया उक्तम् ‘कर्मयोगो विशिष्यते’ इति ॥

यदा पुनः अयं सम्यग्ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा

विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा

कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

योगेन युक्तः योगयुक्तः, विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वः,
विजितात्मा विजितदेहः, जितेन्द्रियश्च, सर्वभूतात्मभूतात्मा
सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां भूतानाम् आत्मभूतः आत्मा
प्रत्यक्चेतनो यस्य सः सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः,
स तत्रैवं वर्तमानः लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते
न कर्मभिः बध्यते इत्यर्थः ॥

न च असौ परमार्थतः करोतीत्यतः—

नैव किञ्चित्करोमीति

युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्र-

न्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन् विसृजन्गृह्णन्निमिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तः समाहितः सन् मन्येत चिन्तयेत्, तत्त्ववित् आत्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् परमार्थदर्शीत्यर्थः ॥

कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन् मन्येत इति, उच्यते—
पश्यन्निति । मन्येत इति पूर्वेण संबन्धः । यस्य एवं तत्त्व-
विदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्मैव, पश्यतः सम्यग्द-
र्शिनः तस्य सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः, कर्मणः अभाव-
दर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकायाम् उदकबुद्ध्या पानाय प्रवृ-
त्तः उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥

यस्तु पुनः अतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

ब्रह्मणि ईश्वरे आधाय निक्षिप्य 'तदर्थं कर्म करोमि'
इति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्गं
त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि, लिप्यते न स पापेन न सं-
बध्यते पद्मपत्रमिव अम्भसा उदकेन । केवलं सत्त्वशुद्धिमा-
त्रमेव फलं तस्य कर्मणः स्यात् ॥

यस्मान्—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥

कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैः ममत्ववर्जितैः
' ईश्वरायैव कर्म करोमि, न मम फलाय ' इति ममत्वबुद्धिशून्यैः इन्द्रियैरपि— केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं संबध्यते—सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय । योगिनः कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयम् आत्मशुद्धये सत्त्वशुद्धये इत्यर्थः । तस्मात् तत्रैव तव अधिकारः इति कुरु कर्मैव ॥

यस्माच्च—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा

शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण

फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

युक्तः ' ईश्वराय कर्माणि करोमि न मम फलाय ' इत्येवं समाहितः सन् कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षारूपां आप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्ति-सर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनः अयुक्तः असमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्य

कारः कामकारः तेन कामकारेण, कामप्रेरिततयेत्यर्थः, 'मम फलाय इदं करोमि कर्म' इत्येवं फले सक्तः निबध्यते । अतः त्वं युक्तो भव इत्यर्थः ॥

यस्तु परमार्थदर्शी सः—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा विवेकबुद्ध्या, कर्मादौ अकर्मसंदर्शनेन संत्यज्येत्यर्थः, आस्ते तिष्ठति सुखम् । त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टः निरायासः प्रसन्नचित्तः आत्मनः अन्यत्र निवृत्तसर्वबाह्यप्रयोजनः इति 'सुखम् आस्ते' इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क कथम् आस्ते इति, आह— नवद्वारे पुरे । सप्त शीर्षण्यानि आत्मन उपलब्धिद्वाराणि, अवाक् द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे, तैः द्वारैः नवद्वारं पुरम् उच्यते शरीरम्, पुरमिव पुरम्, आत्मैकस्वामिकम्, तदर्थप्रयोजनैश्च इन्द्रियमनोबुद्धिविषयैः अनेकफलविज्ञानस्य उत्पादकैः पौरैरिव अधिष्ठितम् । तस्मिन् नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म संन्यस्य आस्ते; किं विशेषणेन? सर्वो हि देही संन्यासी असंन्यासी वा देहे एव आस्ते;

तत्र अनर्थकं विशेषणमिति । उच्यते— यस्तु अज्ञः देही देहेन्द्रियसंघातमात्मात्मदर्शी स सर्वोऽपि ‘गेहे भूमौ आसने वा आसे’ इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनः गेहे इव देहे आसे इति प्रत्ययः संभवति । देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु ‘देहे आसे’ इति प्रत्ययः उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन् आत्मनि अविद्यया अध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्यते । उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि गेहे इव देहे एव नवद्वारे पुरे आसनम् प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेः । देहे एव आस्ते इति अस्त्येव विशेषणफलम्, विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ॥

यद्यपि कार्यकरणकर्माणि अविद्यया आत्मनि अध्यारोपितानि ‘संन्यस्यास्ते’ इत्युक्तम्, तथापि आत्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यात् इति आशङ्क्य आह— नैव कुर्वन् स्वयम्, न च कार्यकरणानि कारयन् क्रियासु प्रवर्तयन् । किं यत् तत् कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत् संन्यासात् न संभवति, यथा गच्छतो गतिः गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात् तद्वत् ? किं वा स्वत एव आत्मनः न अस्ति इति ? अत्र उच्यते— न अस्ति आत्मनः

स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं च । उक्तं हि ‘अविकार्योऽय-
मुच्यते’ ‘शरीरस्थोऽपि न करोति न लिप्यते’ इति ।
‘ध्यायतीव लेलायतीव’ इति श्रुतेः ॥

किंच—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

न कर्तृत्वं स्वतः कुरु इति नापि कर्माणि रथघटप्रासादा-
दीनि ईप्सिततमानि लोकस्य सृजति उत्पादयति प्रभुः आ-
त्मा । नापि रथादि कृतवतः तत्फलेन संयोगं न कर्मफल-
संयोगम् । यदि किञ्चिदपि स्वतः न करोति न कारयति च
देही, कः तर्हि कुर्वन् कारयंश्च प्रवर्तते इति, उच्यते— स्व-
भावस्तु स्वो भावः स्वभावः अविद्यालक्षणा प्रकृतिः माया
प्रवर्तते ‘दैवी हि’ इत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥

परमार्थतस्तु—

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैवं सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

न आदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित् पापम् ।
न चैव आदत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः

पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यते इत्याह—
अज्ञानेन आवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानम्, तेन मुह्यन्ति
'करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि' इत्येवं मोहं गच्छन्ति
अविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

ज्ञानेन तु येन अज्ञानेन आवृताः मुह्यन्ति जन्तवः तत्
अज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेन आत्मविषयेण नाशितम्
आत्मनः भवति, तेषां जन्तूनाम् आदित्यवत् यथा आदित्यः
समस्तं रूपजातम् अवभासयति तद्वत् ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं
प्रकाशयति तत् परं परमार्थतत्त्वम् ॥

यत् परं ज्ञानं प्रकाशितम्—

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

तस्मिन् ब्रह्मणि गता बुद्धिः येषां ते तद्बुद्ध्यः, तदा-
त्मानः तदेव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तदात्मानः, तन्निष्ठाः
निष्ठा अभिनिवेशः तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य तस्मिन्
ब्रह्मण्येव अवस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः, तत्परायणाश्च तदेव

परम् अयनं परा गतिः येषां भवति ते तत्परायणाः केव-
लात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितम् आत्मनः अज्ञानं ते
गच्छन्ति एवंविधाः अपुनरावृत्तिम् अपुनर्देहसंबन्धं ज्ञाननिर्धू-
तकल्मषाः यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतः नाशितः कल्मषः पापादि-
संसारकारणदोषः येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यतयः इत्यर्थः ॥

येषां ज्ञानेन नाशितम् आत्मनः अज्ञानं ते पण्डिताः कथं
तत्त्वं पश्यन्ति इत्युच्यते—

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ, विनयः
उपशमः, ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्नः विद्याविनयसंपन्नः
विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणः तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तिनि
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः । विद्याविनयसं-
पन्ने उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके, मध्यमायां च
राजस्यां गवि, संस्कारहीनायाम् अत्यन्तमेव केवलतामसे
हस्त्यादौ च, सत्त्वादिगुणैः तज्जैश्च संस्कारैः तथा राजसैः
तथा तामसैश्च संस्कारैः अत्यन्तमेव अस्पृष्टं समम् एकम्
अविक्रियं तत् ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥

ननु अभोज्यान्नाः ते दोषवन्तः, 'समासमाभ्यां विषम-
समे पूजातः' इति स्मृतेः । न ते दोषवन्तः । कथम् ? —

**इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥**

इह एव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैः जितः व-
शीकृतः सर्गः जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे
स्थितं निश्चलीभूतं मनः अन्तःकरणम् । निर्दोषं यद्यपि
दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैः तद्दोषैः दोषवत् इव विभाव्यते,
तथापि तद्दोषैः अस्पृष्टम् इति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मात् ;
नापि स्वगुणभेदभिन्नम्, निर्गुणत्वात् चैतन्यस्य । वक्ष्यति
च भगवान् इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वम्, 'अनादित्वान्निर्गुण-
त्वात्' इति च । नापि अन्त्या विशेषाः आत्मनो भेदकाः
सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेः । अतः समं
ब्रह्म एकं च । तस्मात् ब्रह्मणि एव ते स्थिताः । तस्मात् न
दोषगन्धमात्रमपि तान् स्पृशति, देहादिसंघातात्मदर्शनाभि-
मानाभावात् तेषाम् । देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं
तु तत् सूत्रम् 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति, पू-
जाविषयत्वेन विशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित् षडङ्गवित्
चतुर्वेदवित् इति पूजादानादौ गुणविशेषसंबन्धः कारणम् ।

ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जितमित्यतः 'ब्रह्मणि ते स्थिताः'
इति युक्तम् । कर्मविषयं च 'समासमाभ्याम्' इत्यादि । इदं
तु सर्वकर्मसंन्यासविषयं प्रस्तुतम्, 'सर्वकर्माणि मनसा'
इत्यारभ्य आध्यायपरिसमाप्तेः ॥

यस्मात् निर्दोषं समं ब्रह्म आत्मा, तस्मात्—

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

न प्रहृष्येत् प्रहर्षं न कुर्यात् प्रियम् इष्टं प्राप्य लब्ध्वा ।
न उद्विजेत् प्राप्य च अप्रियम् अनिष्टं लब्ध्वा । देहमात्रात्म-
दर्शिनः हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषादौ कुर्वते, न केवलात्म-
दर्शिनः, तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात् । किंच— 'सर्वभूतेषु
एकः समः निर्दोषः आत्मा' इति स्थिरा निर्विचिकित्सा बु-
द्धिः यस्य सः स्थिरबुद्धिः असंमूढः संमोहवर्जितश्च स्यात्
यथोक्तब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः, अकर्मकृत् सर्वकर्मसंन्यासी
इत्यर्थः

किंच, ब्रह्मणि स्थितः—

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा

विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा

सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्ते
इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः तेषु बाह्यस्पर्शेषु, असक्तः
आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः अयम् असक्तात्मा विषयेषु
प्रीतिवर्जितः सन् विन्दति लभते आत्मनि यत् सुखं तत्
विन्दति इत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः
समाधिः ब्रह्मयोगः तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितः तस्मिन्
व्यापृतः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा,
सुखम् अक्षयम् अश्नुते व्याप्नोति । तस्मात् बाह्यविषयप्रीतेः
क्षणिकायाः इन्द्रियाणि निवर्तयेत् आत्मनि अक्षयसुखार्थं
इत्यर्थः ॥

इतश्च निवर्तयेत्—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

ये हि यस्मात् संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाताः
भोगा भुक्तयः दुःखयोनय एव ते, अविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते
हि आध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव । यथा इहलोके

तथा परलोकेऽपि इति गम्यते एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमपि अस्ति इति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिक्त्वाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय एव, आद्यन्त-
वन्तश्च, आदिः विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानाम् अन्तश्च तद्वि-
योग एव; अतः आद्यन्तवन्तः अनित्याः, मध्यक्षणभावि-
त्वात् इत्यर्थः । कौन्तेय, न तेषु भोगेषु रमते बुधः विवेकी
अवगतपरमार्थतत्त्वः; अत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिः
दृश्यते, यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥

अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्ति-
हेतुः दुर्निवारश्च इति तत्परिहारे यन्नाधिक्यं कर्तव्यम्
इत्याह भगवान्—

**शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्छरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥**

शक्नोति उत्सहते इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक्
पूर्वं शरीरविमोक्षणात् आ मरणात् इत्यर्थः । मरणसीमाकरणं
जीवतोऽवश्यंभावि हि कामक्रोधोद्भवो वेगः, अनन्तनिमित्त-
वान् हि सः इति यावत् मरणं तावत् न विस्मम्भणीय
इत्यर्थः । कामः इन्द्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्य-

माणे वा अनुभूते सुखहेतौ या गर्धिः तृष्णा स कामः ; क्रोधश्च
आत्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्य-
माणेषु वा यो द्वेषः सः क्रोधः ; तौ कामक्रोधौ उद्भवो यस्य
वेगस्य सः कामक्रोधोद्भवः वेगः । रोमाञ्चनप्रहृष्टनेत्रवदनादि-
लिङ्गः अन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः, गात्रप्रकम्प-
प्रस्वेदसंदष्टोष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगः, तं काम-
क्रोधोद्भवं वेगं यः उत्सहते प्रसहते सोढुं प्रसहितुम्, सः
युक्तः योगी सुखी च इह लोके नरः ॥

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्म प्राप्नोति इति आह
भगवान्—

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥

यः अन्तःसुखः अन्तः आत्मनि सुखं यस्य सः अन्तः-
सुखः, तथा अन्तरेव आत्मनि आरामः आरमणं क्रीडा यस्य
सः अन्तरारामः, तथा एव अन्तः एव आत्मन्येव ज्योतिः
प्रकाशो यस्य सः अन्तर्ज्योतिरेव, यः ईदृशः सः योगी
ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षम् इह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः
सन् अधिगच्छति प्राप्नोति ॥

किंच—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षम् ऋषयः सम्यग्दर्शिनः संन्या-
सिनः क्षीणकल्मषाः क्षीणपापाः निर्दोषाः छिन्नद्वैधाः छिन्न-
संशयाः यतात्मानः संयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां
भूतानां हिते आनुकूल्ये रताः अहिंसका इत्यर्थः ॥

किंच—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥

कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां
वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानाम्
अभितः उभयतः जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते
विदितात्मनां विदितः ज्ञातः आत्मा येषां ते विदितात्मानः
तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः ॥

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्यः मुक्तिः उक्ता ।
कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वभावेन ईश्वरे ब्रह्मणि आधाय
क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षाय
इति भगवान् पदे पदे अब्रवीत्, वक्ष्यति च । अथ इदानीं

ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्य अन्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामि इति
तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकान् उपदिशति स्म—

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥

स्पर्शान् शब्दादीन् कृत्वा बहिः बाह्यान्— श्रोत्रादिद्वारेण
अन्तः बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयः विषयाः तान् अचिन्तयतः
शब्दादयो बाह्या बहिरेव कृताः भवन्ति— तान् एवं बहिः
कृत्वा चक्षुश्चैव अन्तरे भ्रुवोः ‘कृत्वा’ इति अनुषज्यते ।
तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा, यतेन्द्रिय-
मनोबुद्धिः यतानि संयतानि इन्द्रियाणि मनः बुद्धिश्च यस्य सः
यतेन्द्रियमनोबुद्धिः, मननात् मुनिः संन्यासी, मोक्षपरायणः
एवं देहसंस्थानात् मोक्षपरायणः मोक्ष एव परम् अयनं परा
गतिः यस्य सः अयं मोक्षपरायणो मुनिः भवेत् । विगतेच्छा-
भयक्रोधः इच्छा च भयं च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधाः ते
विगताः यस्मात् सः विगतेच्छाभयक्रोधः, यः एवं वर्तते सदा
संन्यासी, मुक्त एव सः न तस्य मोक्षायान्यः कर्तव्योऽस्ति ॥

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयम् इति, उच्यते—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देव-
तारूपेण च, सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तम्
ईश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया
उपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्र-
त्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिम्
ऋच्छति प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

षष्ठोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः ॥

तीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयो-
गस्य सम्यग्दर्शनं प्रति अन्तरङ्गस्य
सूत्रभूताः श्लोकाः 'स्पर्शान् कृत्वा
बहिः' इत्यादयः उपदिष्टाः । तेषां
वृत्तिस्थानीयः अयं षष्ठोऽध्यायः आ-
रभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं

कर्म इति, यावत् ध्यानयोगारोहणसमर्थः तावत् गृहस्थेन
अधिकृतेन कर्तव्यं कर्म इत्यतः तत् स्तौति— अनाश्रित
इति ॥

ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणम्, यावता अनु-
ष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवम् । न, 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं
कर्म कारणमुच्यते' इति विशेषणात्, आरूढस्य च शमेनैव
संबन्धकरणात् । आरुरुक्षोः आरूढस्य च शमः कर्म च
उभयं कर्तव्यत्वेन अभिप्रेतं चेत्स्यात्, तदा 'आरुरुक्षोः'

‘आरूढस्य च’ इति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभाग-
करणं च अनर्थकं स्यात् ॥

तत्र आश्रमिणां कश्चित् योगमारुरुक्षुः भवति, आरूढश्च
कश्चित्, अन्ये न आरुरुक्षवः न च आरूढाः; तानपेक्ष्य
‘आरुरुक्षोः’ ‘आरूढस्य च’ इति विशेषणं विभागकरणं च
उपपद्यत एवेति चेत्, न; ‘तस्यैव’ इति वचनात्, पुनः
योगग्रहणाच्च ‘योगारूढस्य’ इति; य आसीत् पूर्वं योग-
मारुरुक्षुः, तस्यैव आरूढस्य शम एव कर्तव्यः कारणं योग-
फलं प्रति उच्यते इति । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः
कस्यचिदपि कर्मणः । योगविभ्रष्टवचनाच्च— गृहस्थस्य चेत्
कर्मिणो योगो विहितः षष्ठे अध्याये, सः योगविभ्रष्टोऽपि
कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोति इति तस्य नाशाशङ्का अनुपपन्ना
स्यात् । अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा— मोक्षस्य
नित्यत्वात् अनारभ्यत्वे— स्वं फलं आरभत एव । नित्यस्य
च कर्मणः वेदप्रमाणावबुद्धत्वात् फलेन भवितव्यम् इति
अवोचाम, अन्यथा वेदस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् इति । न च
कर्मणि सति उभयविभ्रष्टवचनम्, अर्थवत् कर्मणो विभ्रंशका-
रणानुपपत्तेः ॥

कर्म कृतम् ईश्वरे संन्यस्य इत्यतः कर्तुः कर्म फलं

नारभत इति चेत्, न ; ईश्वरे संन्यासस्य अधिकतरफलहे-
तुत्वोपपत्तेः ॥

मोक्षायैव इति चेत्, स्वकर्मणां कृतानां ईश्वरे संन्यासो
मोक्षायैव, न फलान्तराय योगसहितः ; योगाच्च विभ्रष्टः ;
इत्यतः तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैव इति चेत्, न ; ‘एकाकी
यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः’ ‘ब्रह्मचारिव्रते स्थितः’
इति कर्मसंन्यासविधानान् । न च अत्र ध्यानकाले स्त्रीस-
हायत्वाशङ्का, येन एकाकित्वं विधीयते । न च गृहस्थस्य
‘निराशीरपरिग्रहः’ इत्यादिवचनम् अनुकूलम् । उभयवि-
भ्रष्टप्रभ्रानुपपत्तेश्च ॥

अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वं च
उक्तम्, प्रतिषिद्धं च निरग्नेः अक्रियस्य च संन्यासित्वं
योगित्वं चेति चेत्, न ; ध्यानयोगं प्रति बहिरङ्गस्य सतः
कर्मणः फलाकाङ्क्षासंन्यासस्तुतिपरत्वान् । न केवलं निरग्निः
अक्रियः एव संन्यासी योगी च । किं तर्हि ? कर्म्यपि,
कर्मफलासङ्गं संन्यस्य कर्मयोगम् अनुतिष्ठन् सत्त्वशुद्धयर्थम्,
‘स संन्यासी च योगी च भवति’ इति स्तूयते । न च एकेन
वाक्येन कर्मफलासङ्गसंन्यासस्तुतिः चतुर्थीश्रमप्रतिषेधश्च उप-
पद्यते । न च प्रसिद्धं निरग्नेः अक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः

श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं संन्यासित्वं योगि-
त्वं च प्रतिषेधति भगवान् । स्ववचनविरोधाच्च— ‘सर्व-
कर्माणि मनसा संन्यस्य...नैव कुर्वन्न कारयन् आस्ते’
‘मौनी संतुष्टो येन केनचित् अनिकेतः स्थिरमतिः’
‘विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः’ ‘सर्वारम्भप-
रित्यागी’ इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि ;
तैः विरुध्येत चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मात् मुनेः योगम्
आरुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्य अग्निहोत्रादिकर्म फलनिरपे-
क्षम् अनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण
प्रतिपद्यते इति ‘स संन्यासी च योगी च’ इति स्तूयते ॥

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥

अनाश्रितः न आश्रितः अनाश्रितः । किम्? कर्मफलं
कर्मणां फलं कर्मफलं यत् तदनाश्रितः, कर्मफलतृष्णारहित
इत्यर्थः । यो हि कर्मफले तृष्णावान् सः कर्मफलमाश्रितो
भवति, अयं तु तद्विपरीतः, अतः अनाश्रितः कर्मफलम् ।
एवंभूतः सन् कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतम् अग्निहो-

त्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति यः कश्चित् ईदृशः कर्मी
 स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यते इत्येवमर्थमाह— ‘स संन्यासी
 च योगी च’ इति । संन्यासः परित्यागः स यस्यास्ति स
 संन्यासी च, योगी च योगः चित्तसमाधानं स यस्यास्ति
 स योगी च इति एवंगुणसंपन्नः अयं मन्तव्यः ; न केवलं
 निरग्निः अक्रिय एव संन्यासी योगी च इति मन्तव्यः ।
 निर्गताः अग्नयः कर्माङ्गभूताः यस्मात् स निरग्निः, अक्रि-
 यश्च अनग्निसाधना अपि अविद्यमानाः क्रियाः तपोदाना-
 दिकाः यस्य असौ अक्रियः ॥

ननु च निरग्नेः अक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्या-
 सित्वं योगित्वं च प्रसिद्धम् । कथम् इह साग्नेः सक्रियस्य
 च संन्यासित्वं योगित्वं च अप्रसिद्धमुच्यते इति । नैष
 दोषः, कयाचित् गुणवृत्त्या उभयस्य संपिपादयिषितत्वात् ।
 तत् कथम् ? कर्मफलसंकल्पसंन्यासात् संन्यासित्वम्, योगा-
 ङ्गत्वेन च कर्गानुष्ठानात् कर्मफलसंकल्पस्य च चित्तविक्षे-
 पहेतोः परित्यागात् योगित्वं च इति गौणमुभयम् ; न पुनः
 मुख्यं संन्यासित्वं योगित्वं च अभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयि-
 तुमाह—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥२॥

यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासं संन्यासम् इति प्राहुः श्रुतिस्मृतिविदः, योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसंन्यासं विद्धि जानीहि हे पाण्डव । कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भावं उच्यते इत्यपेक्षायाम् इदमुच्यते— अस्ति हि परमार्थसंन्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य । यो हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं संकल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं संन्यस्यति । अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यति इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन् आह— न हि यस्मात् असंन्यस्तसंकल्पः असंन्यस्तः अपरित्यक्तः फलविषयः संकल्पः अभिसंधिः येन सः असंन्यस्तसंकल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मी योगी समाधानवान् भवति न संभवतीत्यर्थः, फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । तस्मात् यः कश्चन कर्मी संन्यस्तफलसंकल्पो भवेत् स योगी समाधानवान् अविक्षिप्तचित्तो भवेत्, चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वादित्यभिप्रायः ॥

एवं परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यमपेक्ष्य 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वम् उक्तम् । ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गं साधनमिति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वा अधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

आरुरुक्षोः आरोढुमिच्छतः, अनारूढस्य, ध्यानयोगे अवस्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः । कस्य तस्य आरुरुक्षोः ? मुनेः, कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः । किमारुरुक्षोः ? योगम् । कर्म कारणं साधनम् उच्यते । योगारूढस्य पुनः तस्यैव शमः उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढस्य साधनम् उच्यते इत्यर्थः । यावद्यावत् कर्मभ्यः उपरमते, तावत्तावत् निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति स झटिति योगारूढो भवति । तथा चोक्तं व्यासेन—
'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।
शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः'
इति ॥

अथेदानीं कदा योगारूढो भवति इत्युच्यते—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा समाधीयमानचित्तो योगी हि इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयः तेषु इन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या न अनुषज्जते अनुषज्जं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वान् संकल्पान् इहामुत्रार्थकामहेतून् संन्यसितुं शीलमस्य इति सर्वसंकल्पसंन्यासी, योगारूढः प्राप्तयोग इत्येतत्, तदा तस्मिन् काले उच्यते । ‘सर्वसंकल्पसंन्यासी’ इति वचनात् सर्वाश्च कामान् सर्वाणि च कर्माणि संन्यस्येदित्यर्थः । संकल्पमूला हि सर्वे कामाः—‘संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः । काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे । न त्वां संकल्पयिष्यामि तेन मे न भविष्यसि’ इत्यादिस्मृतेः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति, ‘स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते’ इत्यादिश्रुतिभ्यः; ‘यद्यद्धि कुरुते जन्तुः तत्तत् कामस्य चेष्टितम्’ इत्यादिस्मृतिभ्यश्च; न्यायाच्च— न हि सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित् स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मान्

‘सर्वसंकल्पसंन्यासी’ इति वचनात् सर्वान् कामान् सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥

यदा एवं योगारूढः, तदा तेन आत्मा उद्धृतो भवति संसारादनर्थजातात् । अतः—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

उद्धरेत् संसारसागरे निमग्नम् आत्मना आत्मानं ततः उत् ऊर्ध्वं हरेत् उद्धरेत्, योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । न आत्मानम् अवसादयेत् न अधः नयेत्, न अधः गमयेत् । आत्मैव हि यस्मात् आत्मनः बन्धुः । न हि अन्यः कश्चित् बन्धुः, यः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावत् मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव, स्नेहादिबन्धनायतनत्वात् । तस्मात् युक्तमवधारणम् ‘आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः’ इति । आत्मैव रिपुः शत्रुः । यः अन्यः अपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽपि आत्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेव अवधारणम् ‘आत्मैव रिपुरात्मनः’ इति ॥

आत्मैव बन्धुः आत्मैव रिपुः आत्मनः इत्युक्तम् । तत्र किंलक्षण आत्मा आत्मनो बन्धुः, किंलक्षणो वा आत्मा आत्मनो रिपुः इत्युच्यते—

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

बन्धुः आत्मा आत्मनः तस्य, तस्य आत्मनः स आत्मा बन्धुः येन आत्मना आत्मैव जितः, आत्मा कार्यकरणसंघातो येन वशीकृतः, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनस्तु अजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेत आत्मैव शत्रुवत्, यथा अनात्मा शत्रुः आत्मनः अपकारी, तथा आत्मा आत्मन अपकारे वर्तेत इत्यर्थः ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

जितात्मनः कार्यकरणसंघात आत्मा जितो येन सः जितात्मा तस्य जितात्मनः, प्रशान्तस्य प्रसन्नान्तःकरणस्य सतः संन्यासिनः परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तते इत्यर्थः । किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा माने अपमाने च मानापमानयोः पूजापरिभवयोः समः स्यात् ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानम्, विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणम्, ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्ययः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, कूटस्थः अप्रकल्प्यः, भवति इत्यर्थः; विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशः, युक्तः समाहितः इति स उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥

किंच—

**सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥**

‘सुहृत्’ इत्यादिश्लोकार्धम् एकं पदम् । सुहृत् इति प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीनः न कस्यचित् पक्षं भजते, मध्यस्थः यो विरुद्धयोः उभयोः हितैषी, द्वेष्यः आत्मनः अप्रियः, बन्धुः संबन्धी इत्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तिषु अपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेषु एतेषु समबुद्धिः ‘कः किंकर्मा’ इत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते, ‘विमुच्यते’ इति वा पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वेषाम् अयम् उत्तम इत्यर्थः ॥

अत एवमुत्तमफलप्राप्तये—

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सततं सर्वदा आत्मानम् अन्तःकरणं रहसि एकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन् एकाकी असहायः । ‘रहसि स्थितः एकाकी च’ इति विशेषणात् संन्यासं कृत्वा इत्यर्थः । यतचित्तात्मा चित्तम् अन्तःकरणम् आत्मा देहश्च संयतौ यस्य सः यतचित्तात्मा, निराशीः वीततृष्णः अपरिग्रहः परिग्रहरहितश्चेत्यर्थः । संन्यासित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीत इत्यर्थः ॥

अथेदानीं योगं युञ्जतः आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः, प्राप्तयोगस्य लक्षणं तत्फलादि च, इत्यत आरभ्यते । तत्र आसनमेव तावत् प्रथममुच्यते—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥

शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा, देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरम् अचलम् आत्मनः आसनं नात्युच्छ्रितं ना-

तीव उच्छ्रितं न अपि अतिनीचम्, तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलम्
अजिनं कुशाश्च उत्तरे यस्मिन् आसने तत् आसनं चैलाजि-
नकुशोत्तरम् । पाठक्रमाद्विपरीतः अत्र क्रमः चैलादीनाम् ॥

प्रतिष्ठाप्य, किम्?—

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्जयाद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

तत्र तस्मिन् आसने उपविश्य योगं युञ्जयात् । कथम् ?
सर्वविषयेभ्यः उपसंहृत्य एकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः
चित्तं च इन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः संयता यस्य
सः यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्जयात् इत्याह—
आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य विशुद्धयर्थमित्येतत् ॥

बाह्यमासनमुक्तम्; अधुना शरीरधारणं कथम् इत्यु-
च्यते—

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥

समं कायशिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशि-
रोग्रीवं तत् समं धारयन् अचलं च । समं धारयतः चलनं

संभवति ; अतः विशिनष्टि— अचलमिति । स्थिरः स्थिरो भूत्वा इत्यर्थः । स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यक् प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेव इति । इवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः । न हि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिह विधित्सितम् । किं तर्हि ? चक्षुषो दृष्टिसंनिपातः । स च अन्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेत् विवक्षितम्, मनः तत्रैव समाधीयेत, नात्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति ‘आत्मसंस्थं मनः कृत्वा’ इति । तस्मात् इवशब्दलोपेन अक्ष्णोः दृष्टिसंनिपात एव ‘संप्रेक्ष्य’ इत्युच्यते । दिशश्च अनवलोकयन् दिशां च अवलोकनमन्तराकुर्वन् इत्येतत् ॥

किंच—

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥

प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा, विगतभीः विगतभयः, ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषाभिक्षान्नभुक्त्यादि तस्मिन् स्थितः, तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थः । किंच, मनः संयम्य मनसः वृत्तीः उपसंहृत्य इत्येतत्, मच्चित्तः

मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मश्चित्तः, युक्तः समाहितः सन् आसीत् उपविशेत् । मत्परः अहं परो यस्य सोऽयं मत्परो भवति । कश्चित् रागी स्त्रीचित्तः, न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति ; किं तर्हि ? राजानं महादेवं वा । अयं तु मश्चित्तो मत्परश्च ॥

अथेदानीं योगफलमुच्यते—

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥

युञ्जन् समाधानं कुर्वन् एवं यथोक्तेन विधानेन सदा आत्मानं सर्वदा योगी नियतमानसः नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः, शान्तिम् उपरतिं निर्वाण-परमां निर्वाणं मोक्षः तत् परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा तां निर्वाणपरमाम्, मत्संस्थां मदधीनाम् अधि-गच्छति प्राप्नोति ॥

इदानीं योगिनः आहारादिनियम उच्यते—

नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

न अत्यश्रतः आत्मसंमितमन्नपरिमाणमतीत्याश्रतः अत्यश्र-
तः न योगः अस्ति । न च एकान्तम् अनश्रतः योगः अस्ति ।
'यदु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो
हिनस्ति तद्यत् कनीयोऽन्नं न तदवति' इति श्रुतेः । तस्मात्
योगी न आत्मसंमितात् अन्नात् अधिकं न्यूनं वा अश्रीयात् ।
अथवा, योगिनः योगशास्त्रे परिपठितात् अन्नपरिमाणात्
अतिमात्रमश्रतः योगो नास्ति । उक्तं हि—'अर्धं सव्य-
जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थम-
वशेषेत्' इत्यादिपरिमाणम् । तथा— न च अतिस्वप्न-
शीलस्य योगो भवति नैव च अतिमात्रं जाग्रतो भवति
च अर्जुन ॥

कथं पुनः योगो भवति इत्युच्यते—

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

युक्ताहारविहारस्य आह्वियते इति आहारः अन्नम् , विह-
रणं विहारः पादक्रमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य सः
युक्ताहारविहारः तस्य, तथा युक्तचेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा
यस्य कर्मसु तस्य, तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नश्च अव-

बोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य, युक्ताहारविहारस्य युक्त-
चेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति
दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा, सर्वसंसारदुःख-
क्षयकृन् योगः भवतीत्यर्थः ॥

अथ अधुना कदा युक्तो भवति इत्युच्यते—

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥

यदा विनियतं विशेषेण नियतं संयतम् एकाग्रतामापन्नं
चित्तं हित्वा बाह्यार्थचिन्ताम् आत्मन्येव केवले अवतिष्ठते,
स्वात्मनि स्थितिं लभते इत्यर्थः । निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः
निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य योगिनः सः
युक्तः समाहितः इत्युच्यते तदा तस्मिन्काले ॥

तस्य योगिनः समाहितं यत् चित्तं तस्योपमा उच्यते—

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

यथा दीपः प्रदीपः निवातस्थः निवाते वातवर्जिते देशे
स्थितः न इङ्गते न चलति, सा उपमा उपमीयते अनया

इत्युपमा योगज्ञैः चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता चिन्तिता
योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगम् अनु-
तिष्ठतः आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥

एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्—

यतोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्तु चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥

यत्र यस्मिन् काले उपरमते चित्तम् उपरतिं गच्छति
निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन,
यत्र चैव यस्मिंश्च काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेन अन्तःक-
रणेन आत्मानं परं चैतन्यं ज्योतिःस्वरूपं पश्यन् उपलभ-
मानः स्वे एव आत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥

किंच—

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥

सुखम् आत्यन्तिकं अत्यन्तमेव भवति इत्यात्यन्तिकम् अ-
नन्तमित्यर्थः, यत् तत् बुद्धिग्राह्यं बुद्धयैव इन्द्रियनिरपेक्षया
गृह्यते इति बुद्धिग्राह्यम् अतीन्द्रियम् इन्द्रियगोचरातीतम्

अविषयजनितमित्यर्थः, वेत्ति तत् ईदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन् काले, न च एव अयं विद्वान् आत्मस्वरूपे स्थितः तस्मात् नैव चलति तत्त्वतः तत्त्वस्वरूपात् न प्रच्यवते इत्यर्थः ॥

किंच—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥

यं लब्ध्वा यम् आत्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य च अपरम् अन्यत् लाभं लाभान्तरं ततः अधिकम् अस्तीति न मन्यते न चिन्तयति । किंच, यस्मिन् आत्मतत्त्वे स्थितः दुःखेन शस्त्र-निपातादिलक्षणेन गुरुणा महता अपि न विचाल्यते ॥

‘यत्रोपरमते’ इत्याद्यारभ्य यावद्भिः विशेषणैः विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषः योग उक्तः—

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥

तं विद्यात् विजानीयात् दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगः दुःखसंयोगः, तेन वियोगः दुःखसंयोगवियोगः, तं

दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येव संज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्यात् विजानीयादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यता उच्यते निश्चयानिर्वेदयोः योगसाधनत्वविधानार्थम् । स यथोक्तफलो योगः निश्चयेन अध्यवसायेन योक्तव्यः अनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णम् अनिर्विण्णम् । किं तन् ? चेतः तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः ॥

किंच—

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

संकल्पप्रभवान् संकल्पः प्रभवः येषां कामानां ते संकल्पप्रभवाः कामाः तान् त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वान् अशेषतः निर्लेपेन । किंच, मनसैव विवेकयुक्तेन इन्द्रियग्रामम् इन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥

शनैः शनैः न सहसा उपरमेत् उपरतिं कुर्यात् । कया ? बुद्ध्या । किंविशिष्टया ? धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया

धृतिगृहीतया धैर्येण युक्तया इत्यर्थः । आत्मसंस्थम् आत्मनि संस्थितम् 'आत्मैव सर्वं न ततोऽन्यत् किञ्चिदस्ति' इत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य परमो विधिः ॥

तत्र एवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमास्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

यतो यतः यस्माद्यस्मात् निमित्तात् शब्दादेः निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषात् मनः चञ्चलम् अत्यर्थं चलम्, अत एव अस्थिरम्, ततस्ततः तस्मात्तस्मात् शब्दादेः निमित्तात् नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेन आभासीकृत्य वैराग्यभावनया च एतत् मनः आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मवश्यतामापादयेत् । एवं योगाभ्यासबलात् योगिनः आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

प्रशान्तमनसं प्रकर्षेण शान्तं मनः यस्तु सः प्रशान्तमनाः

तं प्रशान्तमनसं हि एनं योगिनं सुखम् उत्तमं निरतिशयम्
उपैति उपगच्छति शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमि-
त्यर्थः, ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तम् 'ब्रह्मैव सर्वम्' इत्येवं निश्चय-
वन्तं ब्रह्मभूतम् अकल्मषं धर्माधर्मादिवर्जितम् ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

युञ्जन् एवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः
सदा सर्वदा आत्मानं विगतकल्मषः विगतपापः, सुखेन
अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तत्
ब्रह्मसंस्पर्शं सुखम् अत्यन्तम् अन्तर्मतीयं वर्तते इत्यत्यन्तम्
उत्कृष्टं निरतिशयम् अश्नुते व्याप्नोति ॥

इदानीं योगस्य यत् फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारवि-
च्छेदकारणं तत् प्रदर्श्यते—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वम् आत्मानं सर्वभू-
तानि च आत्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि च सर्वभूतानि

आत्मनि एकतां गतानि ईक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समा-
हितान्तःकरणः सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु
विषमेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं
ज्ञानं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः ॥

एतस्य आत्मैकत्वदर्शनस्य फलम् उच्यते—

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्य आत्मानं सर्वत्र सर्वेषु
भूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति,
तस्य एवं आत्मैकत्वदर्शिनः अहम् ईश्वरो न प्रणश्यामि न
परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति स च विद्वान्
मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षो भवति, तस्य च
मम च एकात्मकत्वात्; स्वात्मा हि नाम आत्मनः प्रिय
एव भवति, यस्माच्च अहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी ॥

इत्येतत् पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूद्य तत्फलं मोक्षः
अभिधीयते—

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

सर्वथा सर्वप्रकारैः वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि
वैष्णवे परमे पदे वर्तते, नित्यमुक्त एव सः, न मोक्षं प्रति
केनचित् प्रतिबध्यते इत्यर्थः ॥

किंच अन्यत्—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

आत्मौपम्येन आत्मा स्वयमेव उपमीयते अनया इत्युपमा
तस्या उपमाया भावः औपम्यं तेन आत्मौपम्येन, सर्वत्र
सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति यः अर्जुन, स च किं समं
पश्यति इत्युच्यते—यथा मम सुखम् इष्टं तथा सर्वप्राणिनां
सुखम् अनुकूलम् । वाशब्दः चार्थे । यदि वा यच्च दुःखं मम
प्रतिकूलम् अनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखम् अनिष्टं
प्रतिकूलं इत्येवम् आत्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले
तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति, न कस्यचित् प्रतिकूलमा-
चरति, अहिंसक इत्यर्थः । यः एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननि-
ष्ठः स योगी परमः उत्कृष्टः मतः अभिप्रेतः सर्वयोगिनां
मध्ये ॥

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसं-

पाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुः ध्रुवं तत्प्राप्त्युपायमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः

साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि

चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

यः अयं योगः त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसू-
दन एतस्य योगस्य अहं न पश्यामि नोपलभे, चञ्चलत्वान्
मनसः । किम् ? स्थिराम् अचलां स्थितिम् ॥

प्रसिद्धमेतत्—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

चञ्चलं हि मनः । कृष्ण इति कृषतेः विलेखनार्थस्य
रूपम् । भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात् कृष्णः, तस्य संबुद्धिः हे
कृष्ण । हि यस्मात् मनः चञ्चलं न केवलमत्यर्थं चञ्चलम्,
प्रमाथि च प्रमथनशीलम्, प्रमथ्नाति शरीरम् इन्द्रियाणि च
विक्षिपत् सत् परवशीकरोति । किञ्च—बलवत् प्रबलम्, न

केनचित् नियन्तुं शक्यम्, दुर्निवारत्वात् । किञ्च—दृढं त-
न्तुनागवत् अच्छेद्यम् । तस्य एवंभूतस्य मनसः अहं निग्रहं
निरोधं मन्ये वायोरिव यथा वायोः दुष्करो निग्रहः ततोऽपि
दुष्करं मन्ये इत्यभिप्रायः ॥

श्रीभगवानुवाच, एवम् एतत् यथा ब्रवीषि—

श्रीभगवानुवाच—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

असंशयं नास्ति संशयः ‘मनो दुर्निग्रहं चलम्’ इत्यत्र
हे महाबाहो । किंतु अभ्यासेन तु अभ्यासो नाम चित्तभूमौ
कस्यांचित् समानप्रत्ययावृत्तिः चित्तस्थ । वैराग्येण वैराग्यं
नाम दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वैतृण्यम् । तेन
च वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारः चित्तस्य । एवं तन्
मनः गृह्यते निगृह्यते निरुध्यते इत्यर्थः ॥

यः पुनः असंयतात्मा, तेन—

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥

असंयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतः आत्मा अन्तः-
करणं यस्य सोऽयम् असंयतात्मा तेन असंयतात्मना योगो
दुष्प्रापः दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः । यस्तु पुनः वश्यात्मा
अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादितः आत्मा मनः यस्य सो-
ऽयं वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं
कुर्वता शक्यः अवाप्तुं योगः उपायतः यथोक्तादुपायात् ॥

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन इहलोकपरलोकप्राप्तिनिमि-
त्तानि कर्माणि संन्यस्तानि, योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं
सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति, योगी योगमार्गात् मरणकाले चलि-
तचित्तः इति तस्य नाशमाशङ्क्य अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥

अयतिः अप्रयत्नवान् योगमार्गे श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या
च उपेतः योगात् अन्तकाले च चलितं मानसं मनो यस्य
सः चलितमानसः भ्रष्टस्मृतिः सः अप्राप्य योगसंसिद्धिं योग-
फलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ॥

कश्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥

कश्चित् किं न उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गात् योगमार्गाच्च विभ्रष्टः सन् छिन्नाभ्रमिव नश्यति, किं वा न नश्यति अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो विमूढः सन् ब्रह्मणः पथि ब्रह्म-प्राप्तिमार्गे ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥

एतत् मे मम संशयं कृष्ण च्छेत्तुम् अपनेतुम् अर्हसि अशेषतः । त्वदन्यः त्वत्तः अन्यः ऋषिः देवो वा च्छेत्ता नाशयिता संशयस्य अस्य न हि यस्मात् उपपद्यते न संभवति । अतः त्वमेव च्छेत्तुमर्हसि इत्यर्थः ॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥

हे पार्थ नैव इह लोके नामुत्र परस्मिन् वा लोके विनाशः तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्मात् हीनजन्मप्राप्तिः

स योगभ्रष्टस्य नास्ति । न हि यस्मात् कल्याणकृत् शुभकृत् कश्चित् दुर्गतिं कुत्सितां गतिं हे तात, तनोति आत्मानं पुत्र-
रूपेणेति पिता तात उच्यते । पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात
उच्यते । शिष्योऽपि पुत्र उच्यते । यतो न गच्छति ॥

किं तु अस्य भवति ?—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी सामर्थ्यात् प्राप्य गत्वा पुण्य-
कृताम् अश्वमेधादियाजिनां लोकान्, तत्र च उषित्वा वासम-
नुभूय शाश्वतीः नित्याः समाः संवत्सरान्, तद्भोगक्षये
शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योग-
भ्रष्टः अभिजायते ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अथवा श्रीमतां कुलात् अन्यस्मिन् योगिनामेव दरि-
द्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतत् हि
जन्म, यत् दरिद्राणां योगिनां कुले, दुर्लभतरं दुःखलभ्य-

तरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यत् ईदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥

यस्मात्—

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं बुद्धि-
संयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदेहिकम् ।
यतते च प्रयत्नं च करोति ततः तस्मात् पूर्वकृतात् संस्का-
रात् भूयः बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ॥

कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोग इति तदुच्यते—

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

यः पूर्वजन्मनि कृतः अभ्यासः सः पूर्वाभ्यासः, तेनैव
बलवता ह्रियते संसिद्धौ हि यस्मात् अवशोऽपि सः योग-
भ्रष्टः; न कृतं चेत् योगाभ्यासजात् संस्कारात् बलवत्तर-
मधर्मादिलक्षणं कर्म, तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण
ह्रियते; अधर्मश्चेत् बलवत्तरः कृतः, तेन योगजोऽपि संस्कारः
अभिभूयत एव, तत्क्षये तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्य-
मारभते, न दीर्घकालस्थस्यापि विनाशः तस्य अस्ति इत्यर्थः ।

अतः जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन् अपि योग-
मार्गे प्रवृत्तः संन्यासी योगभ्रष्टः, सामर्थ्यात् सोऽपि शब्द-
ब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलम् अतिवर्तते अतिक्रामति अपाक-
रिष्यति ; किमुत बुद्ध्वा यः योगं तन्निष्ठः अभ्यासं कुर्यात् ॥

कुतश्च योगित्वं श्रेयः इति—

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

प्रयत्नात् यतमानः, अधिकं यतमान इत्यर्थः । तत्र योगी
विद्वान् संशुद्धकिल्बिषः विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापः अनेकज-
न्मसंसिद्धः अनेकेषु जन्मसु किञ्चित्किञ्चित् संस्कारजातम् उप-
चित्य तेन उपचितेन अनेकजन्मकृतेन संसिद्धः अनेकजन्मसं-
सिद्धः ततः लब्धसम्यग्दर्शनः सन् याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

तपस्विभ्योऽधिको योगी

ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी

तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

तपस्विभ्यः अधिकः योगी, ज्ञानिभ्योऽपि ज्ञानमत्र
शास्त्रार्थपाण्डित्यम्, तद्वद्भ्योऽपि मतः ज्ञातः अधिकः श्रेष्ठः
इति । कर्मिभ्यः, अग्निहोत्रादि कर्म, तद्वद्भ्यः अधिकः योगी
विशिष्टः यस्मात् तस्मात् योगी भव अर्जुन ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ध्यानयोगो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥

योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्भूतेन
मयि वासुदेवे समाहितेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन श्रद्धावान्
श्रद्धावानः सन् भजते सेवते यो माम्, स मे मम युक्ततमः
अतिशयेन युक्तः मतः अभिप्रेतः इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

षष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

सप्तमोऽध्यायः

सप्तमोऽध्यायः ॥

‘यो गिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धा-
वान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः’ इति
प्रश्नबीजम् उपन्यस्य, स्वयमेव ‘ईदृशं मदीयं
तत्त्वम्, एवं मद्गतान्तरात्मा स्यात्’ इत्येतत्
विवक्षुः श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥

मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनः यस्य सः
मय्यासक्तमनाः, हे पार्थ योगं युञ्जन् मनःसमाधानं कुर्वन्,
मदाश्रयः अहमेव परमेश्वरः आश्रयो यस्य सः मदाश्रयः । यो
हि कश्चित् पुरुषार्थेन केनचित् अर्थी भवति स तत्साधनं
कर्म अग्निहोत्रादि तपः दानं वा किञ्चित् आश्रयं प्रतिपद्यते,
अयं तु योगी मामेव आश्रयं प्रतिपद्यते, हित्वा अन्यत् सा-

धनान्तरं मय्येव आसक्तमनाः भवति । यः त्वं एवंभूतः सन् असंशयं समग्रं समस्तं विभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि संशयमन्तरेण 'एवमेव भगवान्' इति, तत् शृणु उच्यमानं मया ॥

तच्च मद्विषयम्—

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥

ज्ञानं ते तुभ्यम् अहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवयुक्तम् इदं वक्ष्यामि कथयिष्यामि अशेषतः कात्स्न्येन । तत् ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुः अभिमुखीकरणाय—यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ज्ञात्वा न इह भूयः पुनः अन्यत् ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनम् अवशिष्यते नावशिष्टं भवति । इति मत्तत्त्वज्ञो यः, सः सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वात् दुर्लभं ज्ञानम् ॥

कथमित्युच्यते—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

मनुष्याणां मध्ये सहस्रेषु अनेकेषु कश्चित् यतति प्रयत्नं

करोति सिद्धये सिद्धयर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानाम्,
सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते, तेषां कश्चित् एव हि मां
वेत्ति तत्त्वतः यथावत् ॥

श्रोतारं प्ररोचनेन अभिमुखीकृत्याह—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

भूमिः इति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते, न स्थूला, ‘भिन्ना
प्रकृतिरष्टधा’ इति वचनात् । तथा अवाद्योऽपि तन्मात्रा-
ण्येव उच्यन्ते—आपः अनलः वायुः खम् । मनः इति
मनसः कारणमहंकारो गृह्यते । बुद्धिः इति अहंकारकारणं
महत्तत्त्वम् । अहंकारः इति अविद्यासंयुक्तमव्यक्तम् ।
यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमित्युच्यते, एवमहंकारवासनावत्
अव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते, प्रवर्तकत्वात् अहंका-
रस्य । अहंकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके ।
इतीयं यथोक्ता प्रकृतिः मे मम ऐश्वरी मायाशक्तिः अष्टधा
भिन्ना भेदमागता ॥

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अपरा न परा निकृष्टा अशुद्धा अनर्थकरी संसारबन्धना-
त्मिका इयम् । इतः अस्याः यथोक्तायाः तु अन्यां विशुद्धां
प्रकृतिं मम आत्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्र-
ज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो, यया प्रकृत्या
इदं धार्यते जगत् अन्तः प्रविष्टया ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

एतद्योनीनि एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिः
येषां भूतानां तानि एतद्योनीनि, भूतानि सर्वाणि इति एवम्
उपधारय जानीहि । यस्मात् मम प्रकृती योनिः कारणं
सर्वभूतानाम्, अतः अहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभवः
उत्पत्तिः प्रलयः विनाशः तथा । प्रकृतिद्वयद्वारेण अहं सर्वज्ञः
ईश्वरः जगतः कारणमित्यर्थः ॥

यतः तस्मात्—

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

मत्तः परमेश्वरात् परतरम् अन्यत् कारणान्तरं किञ्चित्
नास्ति न विद्यते, अहमेव जगत्कारणमित्यर्थः, हे धनंजय ।

यस्मादेवं तस्मात् मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं
जगत् प्रोतं अनुस्यूतम् अनुगतम् अनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः,
दीर्घतन्तुषु पटवत्, सूत्रे च मणिगणा इव ॥

केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

रसः अहम् , अपां यः सारः स रसः, तस्मिन् रसभूते
मयि आपः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । यथा अहम् अप्सु
रसः, एवं प्रभा अस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः ओंकारः सर्व-
वेदेषु, तस्मिन् प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः । तथा खे
आकाशे शब्दः सारभूतः, तस्मिन् मयि खं प्रोतम् । तथा
पौरुषं पुरुषस्य भावः पौरुषं यतः पुंबुद्धिः नृषु, तस्मिन्
मयि पुरुषाः प्रोताः ॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च

तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु

तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

पुण्यः सुरभिः गन्धः पृथिव्यां च अहम्, तस्मिन् मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितम् अबादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् । अपुण्यत्वं तु गन्धादीनाम् अविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूत-विशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तेजश्च दीप्तिश्च अस्मि विभावसौ अग्नौ । तथा जीवनं सर्वभूतेषु, येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तत् जीवनम् । तपश्च अस्मि तपस्विषु, तस्मिन् तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ॥

**बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥**

बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातनं चिरन्तनम् । किंच, बुद्धिः विवेकशक्तिः अन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमताम् अस्मि, तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनाम् अहम् ॥

**बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥११॥**

बलं सामर्थ्यम् ओजो बलवताम् अहम्, तच्च बलं काम-रागविवर्जितम्, कामश्च रागश्च कामरागौ— कामः तृष्णा

असंनिकृष्टेषु विषयेषु, रागो रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु—
ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलं
सत्त्वमहमस्मि; न तु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणम् ।
किंच— धर्माविरुद्धः धर्मेण शास्त्रार्थेन अविरुद्धो यः प्राणिषु
भूतेषु कामः, यथा देहधारणमात्रार्थः अशनपानादिवि-
षयः, स कामः अस्मि हे भरतर्षभ ॥

किंच—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥

ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ताः भावाः पदार्थाः,
राजसाः रजोनिर्वृत्ताः, तामसाः तमोनिर्वृत्ताश्च, ये केचित्
प्राणिनां स्वकर्मवशात् जायन्ते भावाः, तान् मत्त एव जाय-
मानान् इति एवं विद्धि सर्वान् समस्तानेव । यद्यपि ते
मत्तः जायन्ते, तथापि न तु अहं तेषु तदधीनः तद्वशः,
यथा संसारिणः । ते पुनः मयि मद्वशाः मदधीनाः ॥

एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभू-
तात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति

जगत् इति अनुक्रोशं दर्शयति भगवान् । तच्च किंनिमित्तं जगतः अज्ञानमित्युच्यते—

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥

त्रिभिः गुणमयैः गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैः भावैः पदार्थैः एभिः यथोक्तैः सर्वम् इदं प्राणिजातं जगत् मोहितम् अविवेकितामापादितं सत् न अभिजानानि माम्, एभ्यः यथोक्तेभ्यः गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं च अव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितम् इत्यर्थः ॥

कथं पुनः दैवीम् एतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामति इत्युच्यते—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

दैवी देवस्य मम ईश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता हि यस्मात् एषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेन अत्ययः अतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्र एवं सति सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेव मायावितं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये

प्रपद्यन्ते ते मायाम् एतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्ति अतिक्राम-
न्ति ; ते संसारबन्धनात् मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥

यदि त्वां प्रपन्नाः मायामेतां तरन्ति, कस्मात् त्वामेव सर्वे
न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥

न मां परमेश्वरं नारायणं दुष्कृतिनः पापकारिणः मूढाः
प्रपद्यन्ते नराधमाः नराणां मध्ये अधमाः निकृष्टाः । ते च
मायया अपहृतज्ञानाः संमुषितज्ञानाः आसुरं भावं हिंसानृ-
तादिलक्षणम् आश्रिताः ॥

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥

चतुर्विधाः चतुःप्रकाराः भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृ-
तिनः पुण्यकर्माणः हे अर्जुन । आर्तः आर्तिपरिगृहीतः तत्स्कर-
व्याघ्ररोगादिना अभिभूतः आपन्नः, जिज्ञासुः भगवत्तत्त्वं
ज्ञातुमिच्छति यः, अर्थार्थी धनकामः, ज्ञानी विष्णोः
तत्त्वविद् हे भरतर्षभ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित् तत्त्ववित्त्वात् नित्य-
युक्तः भवति एकभक्तिश्च, अन्यस्य भजनीयस्य अदर्शनात्;
अतः स एकभक्तिः विशिष्यते विशेषम् आधिक्यम् आपद्यते,
अतिरिच्यते इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मात् अहम् आत्मा ज्ञानि-
नः, अतः तस्य अहम् अत्यर्थं प्रियः ; प्रसिद्धं हि लोके 'आ-
त्मा प्रियो भवति' इति । तस्मात् ज्ञानिनः आत्मत्वात् वा-
सुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्य आत्मै-
वेति मम अत्यर्थं प्रियः ॥

न तर्हि आर्तादयः त्रयः वासुदेवस्य प्रियाः? न; किं
तर्हि?—

उदाराः सर्व एवैते

ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा

मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

उदाराः उत्कृष्टाः सर्व एव एते, त्रयोऽपि मम प्रिया
एवेत्यर्थः । न हि कश्चित् मद्भक्तः मम वासुदेवस्य अप्रियः

भवति । ज्ञानी तु अत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत् कस्मात् इत्यत आह—ज्ञानी तु आत्मैव न अन्यो मत्तः इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थितः आरोढुं प्रवृत्तः सः ज्ञानी हि यस्मात् ‘अहमेव भगवान् वासुदेवः न अन्योऽस्मि’ इत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यम् अनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणाम् अन्ते समाप्तौ ज्ञानवान् प्राप्तपरिपाकज्ञानः मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथम् ? वासुदेवः सर्वम् इति । यः एवं सर्वात्मानं मां नारायणं प्रतिपद्यते, सः महात्मा ; न तत्समः अन्यः अस्ति, अधिको वा । अतः सुदुर्लभः, ‘मनुष्याणां सहस्रेषु’ इति हि उक्तम् ॥

आत्मैव सर्वो वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥

कामैः तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैः हृतज्ञानाः अपहृतवि-
वेकविज्ञानाः प्रपद्यन्ते अन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवात्
आत्मनः अन्याः देवताः ; तं तं नियमं देवताराधने प्रसिद्धो
यो यो नियमः तं तम् आस्थाय आश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन
जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियताः नियमिताः स्वया
आलीयया ॥

तेषां च कामिनाम्—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥

यः यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तः भक्तश्च
सन् अर्चितुं पूजयितुम् इच्छति, तस्य तस्य कामिनः
अचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि ॥

ययैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यः यां देवतातनुं श्रद्धया
अर्चितुम् इच्छति—

स तया श्रद्धया युक्त-

स्तस्या राधनमीहते ।

लभते च ततः कामा-

न्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२ ॥

स तथा मद्बिहितया श्रद्धया युक्तः सन् तस्याः देवतातन्वाः राधनम् आराधनम् ईहते चेष्टते । लभते च ततः तस्याः आराधितायाः देवतातन्वाः कामान् ईप्सितान् मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान् निर्मितान् तान्, हि यस्मात् ते भगवता विहिताः कामाः तस्मात् तान् अवश्यं लभते इत्यर्थः । 'हितान्' इति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यम्; न हि कामा हिताः कश्चिद् ॥

यस्मात् अन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च ते, अतः—

अन्तवत्तु फलं तेषां

तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।

देवान्देवयजो यान्ति

मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

अन्तवत् विनाशि तु फलं तेषां तत् भवति अल्पमेधसां अल्पप्रज्ञानाम् । देवान्देवयजो यान्ति देवान् यजन्त इति देवयजः, ते देवान् यान्ति, मद्भक्ता यान्ति मामपि । एवं समाने अपि आयासे मामेव न प्रपद्यन्ते अनन्तफलाय, अहो खलु कष्टं वर्तन्ते, इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥

किंनिमित्तं मामेव न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।

परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

अव्यक्तम् अप्रकाशं व्यक्तिम् आपन्नं प्रकाशं गतम्
इदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तम् अबुद्धयः
अविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपम् अजानन्तः अविवे-
किनः मम अव्ययं व्ययरहितम् अनुत्तमं निरतिशयं मदीयं
भावमजानन्तः मन्यन्ते इत्यर्थः ॥

तदज्ञानं किंनिमित्तमित्युच्यते—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥

न अहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य, केषांचिदेव मद्भक्तानां
प्रकाशः अहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतः योगः गुणानां
युक्तिः घटनं सैव माया योगमाया, तथा योगमायया समा-
वृतः, संछन्नः इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकः अयं न अभि-
जानाति माम् अजम् अव्ययम् ॥

यया योगमायया समावृतं मां लोकः नाभिजानाति,

नासौ योगमाया मदीया सती मम ईश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति, यथा अन्यस्यापि मायाविनः मायाज्ञानं तद्वत् ॥

यतः एवम्, अतः—

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।

भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥

अहं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि, वर्तमानानि च अर्जुन, भविष्याणि च भूतानि वेद अहम् । मां तु वेद न कश्चन मद्भक्तं मच्छरणम् एकं मुक्त्वा ; मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते ॥

केन पुनः मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विदन्ति इत्यपेक्षायामिदमाह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

इच्छाद्वेषसमुत्थेन इच्छा च द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थः तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन । केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह— द्वन्द्वमोहेन द्वन्द्वनिमित्तः मोहः द्वन्द्वमोहः तेन । तावेव इच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ

सुखदुःखतद्वेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वन्द्व-
शब्देन अभिधीयेते । तत्र यदा इच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्वेतुसं-
प्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतः, तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः
स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
कारणं मोहं जनयतः । न हि इच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य
यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि ; किमु वक्तव्यं
ताभ्यामाविष्टबुद्धेः संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं
नोत्पद्यत इति । अतः तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन,
भारत भरतान्वयज, सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं
संमूढतां सर्गे जन्मनि, उत्पत्तिकाले इत्येतत्, यान्ति
गच्छन्ति हे परंतप । मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमा-
नानि जायन्ते इत्यभिप्रायः । यतः एवम्, अतः तेन द्वन्द्व-
मोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्म-
भूतं न जानन्ति ; अत एव आत्मभावेन मां न भजन्ते ॥

के पुनः अनेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तः त्वां विदि-
त्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्ते इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुम्
उच्यते—

येषां त्वन्तगतं पापं
जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता

भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

येषां तु पुनः अन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्य-
कर्माणः तेषां पुण्यकर्मणाम्, ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः यथोक्तेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रताः ।
'एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथा' इत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञानाः दृढव्रताः उच्यन्ते ॥

ते किमर्थं भजन्ते इत्युच्यते—

जरामरणमोक्षाय

मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्न-

मध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥

जरामरणमोक्षाय जरामरणयोः मोक्षार्थं मां परमेश्वरम् आश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तः यतन्ति प्रयतन्ते ये, ते यत् ब्रह्म परं तत् विदुः कृत्स्नं समस्तम् अध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तत् विदुः, कर्म च अखिलं समस्तं विदुः ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥

साधिभूताधिदैवम् अधिभूतं च अधिदैवं च अधिभूताधि-
दैवम्, सह अधिभूताधिदैवेन वर्तते इति साधिभूताधिदैवं च
मां ये विदुः, साधियज्ञं च सह अधियज्ञेन साधियज्ञं ये वि-
दुः, प्रयाणकाले मरणकाले अपि च मां ते विदुः युक्तचेतसः
समाहितचित्ता इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
सप्तमोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

अष्टमोऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः ॥

ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नम्' इत्यादिना भगवता
अर्जुनस्य प्रश्नबीजानि उपदिष्टानि । अतः
तत्प्रश्नार्थम् अर्जुनः उवाच—

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अक्षरं न क्षरतीति अक्षरं परमात्मा, ' एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ' इति श्रुतेः । ओंकारस्य च ' ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ' इति परेण विशेषणात् अग्रहणम् । परमम् इति च निरतिशये ब्रह्मणि अक्षरे उपपन्नतरम् विशेषणम् । तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः, स्वो भावः स्वभावः अध्यात्मम् उच्यते । आत्मानं देहम् अधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावः अध्यात्मम् उच्यते अध्यात्मशब्देन अभिधीयते । भूतभावोद्भवकरः भूतानां भावः भूतभावः तस्य उद्भवः भूतभावोद्भवः तं करोतीति भूतभावोद्भवकरः, भूतवस्तुत्पत्तिकर इत्यर्थः । विसर्गः विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेः द्रव्यस्य परित्यागः; स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्येतत् । एतस्मात् हि बीजभूतात् वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतानि उद्भवन्ति ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अधिभूतं प्राणिजातम् अधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ ? क्षरः क्षरतीति क्षरः विनाशी, भावः यत्किञ्चित् जनिमत् वस्तु इत्यर्थः । पुरुषः पूर्णम् अनेन सर्वमिति, पुरि शयनात्

वा, पुरुषः आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः, सर्वप्राणिकरणानाम् अनुग्राहकः, सः अधिदैवतम् । अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्णवाख्या देवता, 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । स हि विष्णुः अहमेव ; अत्र अस्मिन् देहे यो यज्ञः तस्य अहम् अधियज्ञः ; यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमवायी इति देहाधिकरणो भवति, देहभृतां वर ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥

अन्तकाले मरणकाले च मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन् मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति, सः मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति । नास्ति न विद्यते अत्र अस्मिन् अर्थे संशयः— याति वा न वा इति ॥

न मद्विषय एव अयं नियमः । किं तर्हि ?—

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

यं यं वापि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरन् चिन्तयन् त्यजति परित्यजति अन्ते अन्तकाले प्राणवियोगकाले कलेवरं

शरीरं तं तमेव स्मृतं भावमेव एति नान्यं कौन्तेय, सदा सर्वदा तद्भावभावितः तस्मिन् भावः तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतया अभ्यस्तः येन सः तद्भावभावितः सन् ॥

यस्मात् एवम् अन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर यथाशास्त्रम् ।
युध्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु । मयि वासुदेवे अर्पिते मनो-
बुद्धी यस्य तव स त्वं मयि अर्पितमनोबुद्धिः सन् मामेव
यथास्मृतम् एष्यसि आगमिष्यसि ; असंशयः न संशयः अत्र
विद्यते ॥

किंच—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूते एक-
स्मिन् तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणः विलक्षणप्रत्ययानन्तरितः अ-
भ्यासः स चाभ्यासो योगः तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं
योगिनः चेतः तेन, चेतसा नान्यगामिना न अन्यत्र विष-

यान्तरे गन्तुं शीलम् अस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना, परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं याति गच्छति हे पार्थ अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशम् अनुध्यायन् इत्येतत् ॥

किंविशिष्टं च पुरुषं याति इति उच्यते—

कविं पुराणमनुशासितार-

मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-

मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरन्तनम् अनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रशासितारम् अणोः सूक्ष्मादपि अणीयांसं सूक्ष्मतरम् अनुस्मरेत् अनुचिन्तयेत् यः कश्चित्, सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारम्, अचिन्त्यरूपं न अस्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचित् चिन्तयितुं शक्यते इति अचिन्त्यरूपः तम्, आदित्यवर्णम् आदित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तम् आदित्यवर्णम्, तमसः परस्तात् अज्ञानलक्षणात् मोहान्धकारात् परं तम् अनुचिन्तयन् याति इति पूर्वोक्तं संबन्धः ॥

किंच—

प्रयाणकाले मनसाचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य-

क्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

प्रयाणकाले मरणकाले मनसा अचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तः भजनं भक्तिः तथा युक्तः योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं समाधिजसंस्कारप्रचयजनितचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्तः इत्यर्थः, पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं ततः ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोः मध्ये प्राणम् आवेश्य स्थापयित्वा सम्यक् अप्रमत्तः सन्, सः एवं विद्वान् योगी 'कविं पुराणम्' इत्यादिलक्षणं तं परं परतरं पुरुषम् उपैति प्रतिपद्यते दिव्यं द्योतनात्मकम् ॥

पुनरपि वक्ष्यमाणेन उपायेन प्रतिपिस्सितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्य अभिधानं करोति भगवान्—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

विशान्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

यत् अक्षरं न क्षरतीति अक्षरम् अविनाशि वेदविदः वेदार्थज्ञाः वदन्ति, 'तद्वा एतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति' इति श्रुतेः, सर्वविशेषनिवर्तकत्वेन अभिवदन्ति 'अस्थूलमनणु' इत्यादि । किञ्च— विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां यत् यतयः यतनशीलाः संन्यासिनः वीतरागाः वीतः विगतः रागः येभ्यः ते वीतरागाः । यच्च अक्षरमिच्छन्तः— ज्ञातुम् इति वाक्यशेषः— ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति आचरन्ति, तत् ते पदं तत् अक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तव संग्रहेण संग्रहः संक्षेपः तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥

‘स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तर्मोकारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति । तस्मै स होवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः’ इत्युपक्रम्य ‘यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत—स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्’ इत्यादिना वचनेन, ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्’ इति च उपक्रम्य ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्यो-
मित्येतत्' इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण,
प्रतिभावत् प्रतीकरूपेण वा, परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्द-
मध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्य ओंकारस्य उपासनं कालान्तरे
मुक्तिफलम् उक्तं यत्, तदेव इहापि 'कविं पुराणमनुशासि-
तारम्' 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' इति च उपन्यस्तस्य परस्य
ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्य ओंकारस्य काला-
न्तरमुक्तिफलम् उपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यम्, प्रस-
क्तानुप्रसक्तं च यत्किञ्चित्, इत्येवमर्थः उत्तरो ग्रन्थ आ-
रभ्यते—

सर्वद्वाराणि संयम्य

मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राण-

मास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराणि उप-
लब्धौ, तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनः हृदि हृदय-
पुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारमापाद्य, तत्र वशी-
कृतेन मनसा हृदयात् ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या ऊर्ध्वमारुह्य

मूर्ध्नि आधाय आत्मनः प्राणम् आस्थितः पृवृत्तः योगधारणां
धारयितुम् ॥

तत्रैव च धारयन्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म

व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं

स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

ओमिति एकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणः अभिधानभूतम् ओंकारं
व्याहरन् उच्चारयन्, तदर्थभूतं माम् ईश्वरम् अनुस्मरन्
अनुचिन्तयन् यः प्रयाति म्रियते, सः त्यजन् परित्यजन्
देहं शरीरम्— ‘त्यजन् देहम्’ इति प्रयाणविशेषणार्थम्
देहत्यागेन प्रयाणम् आत्मनः, न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः— सः
एवं याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥

किंच—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥

अनन्यचेताः न अन्यविषये चेतः यस्य सोऽयम् अनन्य-
चेताः, योगी सततं सर्वदा यः मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः ।

सततम् इति नैरन्तर्यम् उच्यते, नित्यशः इति दीर्घकाल-
त्वम् उच्यते । न षण्मासं संवत्सरं वा ; किं तर्हि ? यावज्जीवं
नैरन्तर्येण यः मां स्मरतीत्यर्थः । तस्य योगिनः अहं सुलभः
सुखेन लभ्यः हे पार्थ, नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य
योगिनः । यतः एवम्, अतः अनन्यचेताः सन् मयि सदा
समाहितः भवेत् ॥

तव सौलभ्येन किं स्यात् इत्युच्यते; शृणु तत् मम
सौलभ्येन यत् भवति—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

माम् उपेत्य माम् ईश्वरम् उपेत्य मद्भावमापद्य पुनर्जन्म
पुनरुत्पत्तिं नाप्नुवन्ति न प्राप्नुवन्ति । किंविशिष्टं पुनर्जन्म
न प्राप्नुवन्ति इति, तद्विशेषणमाह— दुःखालयं दुःखानाम्
आध्यात्मिकादीनां आलयम् आश्रयम् आलीयन्ते यस्मिन्
दुःखानि इति दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयम्,
अशाश्वतम् अनवस्थितस्वरूपं च । नाप्नुवन्ति ईदृशं पुनर्जन्म
महात्मानः यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः
प्राप्ताः । ये पुनः मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनः आवर्तन्ते ॥

किं पुनः त्वत्तः अन्यत् प्राप्ताः पुनरावर्तन्ते इति,
उच्यते—

आ ब्रह्मभुवनल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

आ ब्रह्मभुवनात् भवन्ति अस्मिन् भूतानि इति भुवनम्,
ब्रह्मणो भुवनं ब्रह्मभुवनम्, ब्रह्मलोक इत्यर्थः, आ ब्रह्मभुव-
नात् सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्व-
भावाः हे अर्जुन । माम् एकम् उपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म
पुनरुत्पत्तिः न विद्यते ॥

ब्रह्मलोकसहिताः लोकाः कस्मात् पुनरावर्तिनः ? काल-
परिच्छिन्नत्वात् । कथम् ? —

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥

सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्राणि युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्य
अहः तत् अहः सहस्रयुगपर्यन्तम्, ब्रह्मणः प्रजापतेः विराजः
विदुः, रात्रिम् अपि युगसहस्रान्तां अहःपरिमाणामेव । के वि-
दुरित्याह— ते अहोरात्रविदः कालसंख्याविदो जनाः इत्यर्थः ।
यतः एवं कालपरिच्छिन्नाः ते, अतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥

प्रजापतेः अहनि यत् भवति रात्रौ च, तत् उच्यते—

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अव्यक्तात् अव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था तस्मात्
अव्यक्तात् व्यक्तयः व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गम-
लक्षणाः सर्वाः प्रजाः प्रभवन्ति अभिव्यज्यन्ते, अहः
आगमः अहरागमः तस्मिन् अहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबो-
धकाले । तथा रात्र्यागमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते
सर्वाः व्यक्तयः तत्रैव पूर्वोक्ते अव्यक्तसंज्ञके ॥

अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थम्, बन्धमोक्ष-
शास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थम् अविद्यादिक्लेशमूलकर्माशयव-
शाच्च अवशः भूतग्रामः भूत्वा भूत्वा प्रलीयते इत्यतः संसारे
वैराग्यप्रदर्शनार्थं च इदमाह—

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

भूतग्रामः भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणः यः पूर्व-
स्मिन् कल्पे आसीत् स एव अयं नान्यः । भूत्वा भूत्वा

अहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनः रात्र्यागमे अहः क्षये अवशः
अस्वतन्त्र एव, हे पार्थ, प्रभवति जायते अवश एव
अहरागमे ॥

यत् उपन्यस्तम् अक्षरम्, तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्टः
'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इत्यादिना । अथ इदानीम् अक्षर-
स्यैव स्वरूपनिर्दिदिक्षया इदम् उच्यते, अनेन योगमार्गेण
इदं गन्तव्यमिति—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो-

ऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु

नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

परः व्यतिरिक्तः भिन्नः ; कुतः ? तस्मात् पूर्वोक्तात् ।
तु-शब्दः अक्षरस्य विवक्षितस्य अव्यक्तात् वैलक्षण्यविशेष-
णार्थः । भावः अक्षराख्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि
सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थम् आह— अन्यः
इति । अन्यः विलक्षणः । स च अव्यक्तः अनिन्द्रियगोचरः ।
'परस्तस्मात्' इत्युक्तम् ; कस्मात् पुनः परः ? पूर्वोक्तात् भूत-
प्रामबीजभूतात् अविद्यालक्षणात् अव्यक्तात् । अन्यः विल-

क्षणः भावः इत्यभिप्रायः । सनातनः चिरन्तनः यः सः
भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

योऽसौ अव्यक्तः अक्षरः इत्युक्तः, तमेव अक्षरसंज्ञकम्
अव्यक्तं भावम् आहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं परं भावं
प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय, तत् धाम स्थानं परमं
प्रकृष्टं मम, विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥

तल्लब्धेः उपायः उच्यते—

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥

पुरुषः पुरि शयनात् पूर्णत्वाद्वा, स परः पार्थ, परः नि-
रतिशयः, यस्मात् पुरुषात् न परं किञ्चित् । सः भक्त्या
लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणया अनन्यया आत्मविषयया । यस्य पुरु-
षस्य अन्तःस्थानि मध्यस्थानि भूतानि कार्यभूतानि; कार्यं
हि कारणस्य अन्तर्वर्ति भवति । येन पुरुषेण सर्वं इदं जगत्
तत् व्याप्तम् आकाशेनेव घटादि ॥

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमु-
क्तिभाजां ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति 'यत्र
काले' इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थम् उच्यते, आवृत्तिमा-
र्गोपन्यासः इतरमार्गस्तुत्यर्थः—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥

यत्र काले प्रयाताः इति व्यवहितेन संबन्धः । यत्र य-
स्मिन् काले तु अनावृत्तिम् अपुनर्जन्म आवृत्तिं तद्विपरीतां
चैव । योगिनः इति योगिनः कर्मिणश्च उच्यन्ते, कर्मिण-
स्तु गुणतः— 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इति विशेषणात्—
योगिनः । यत्र काले प्रयाताः मृताः योगिनः अनावृत्तिं
यान्ति, यत्र काले च प्रयाताः आवृत्तिं यान्ति, तं कालं
वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥

तं कालमाह—

अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥

अग्निः कालाभिमानिनी देवता । तथा ज्योतिरपि
देवतैव कालाभिमानिनी । अथवा, अग्निज्योतिषी यथा-

श्रुते एव देवते । भूयसा तु निर्देशो 'यत्र काले' 'तं कालम्'
इति आश्रयणवत् । तथा अहः देवता अहरभिमानिनी;
शुक्लः शुक्लपक्षदेवता ; षण्मासा उत्तरायणम् , तत्रापि देवतैव
मार्गभूता इति स्थितः अन्यत्र अयं न्यायः । तत्र तस्मिन्
मार्गे प्रयाताः मृताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासकाः
ब्रह्मोपासनपरा जनाः । 'क्रमेण' इति वाक्यशेषः । न हि
सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिः आगतिर्वा कचित्
अस्ति, 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः । ब्रह्मसंली-
नप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते ।

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः

षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योति-

र्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

धूमो रात्रिः धूमाभिमानिनी रात्र्यभिमानिनी च देवता ।
तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता । षण्मासा दक्षिणायनम् इति च
पूर्ववत् देवतैव । तत्र चन्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलम्
इष्टाधिकारी योगी कर्मी प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयात् इह पुनः
निवर्तते ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे, ज्ञानप्रकाशकत्वात्
शुक्ला, तदभावात् कृष्णा ; एते शुक्लकृष्णे हि गती जगतः
इति अधिकृतानां ज्ञानकर्मणोः, न जगतः सर्वस्यैव एते
गती संभवतः ; शाश्वते नित्ये, संसारस्य नित्यत्वात्, मते
अभिप्रेते । तत्र एकया शुक्लया याति अनावृत्तिम्, अन्यया
इतरया आवर्तते पुनः भूयः ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

न एते यथोक्ते सृती मार्गे पार्थ जानन् संसाराय एका,
अन्या मोक्षाय इति, योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भव अर्जुन ॥

शृणु तस्य योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव

दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा

योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नाम

अष्टमोऽध्यायः ॥

वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च साद्रूप्येन अनुष्ठितेषु तपःसु च सुतप्तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, एतेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेण, अत्येति अतीत्य गच्छति तत् सर्वं फलजातम् ; इदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेण उक्तम् अर्थं सम्यक् अवधार्य अनुष्ठाय योगी, परम् उत्कृष्टम् ऐश्वरं स्थानम् उपैति च प्रतिपद्यते आद्यम् आदौ भवम्, कारणं ब्रह्म इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

अष्टमोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

नवमोऽध्यायः

नवमोऽध्यायः ॥

ष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुणः
उक्तः । तस्य च फलम् अग्न्यर्चिरादि-
क्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेव
अनावृत्तिरूपं निर्दिष्टम् । तत्र 'अनेनै-
व प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलम् अधिग-
म्यते, न अन्यथा' इति तदाशङ्कान्या-

विवर्तयिषया श्रीभगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं

प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं

यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥

इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणम् उक्तं च पूर्वेषु अध्यायेषु,
तत् बुद्धौ संनिधीकृत्य इदम् इत्याह । तु-शब्दो विशेषनि-

धारणार्थः । इदमेव तु सम्यग्ज्ञानं साक्षात् मोक्षप्राप्तिसाधनम् 'वासुदेवः सर्वमिति' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ; नान्यत्, 'अथ ते येऽन्यथातो विदुः अन्यराजानः ते क्षय्यलोका भवन्ति' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ते तुभ्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्यामि अनसूयवे असूयारहिताय । किं तत् ? ज्ञानम् । किं विशिष्टम् ? विज्ञानसहितम् अनुभवयुक्तम्, यत् ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसे अशुभात् संसारबन्धनात् ॥

तच्च—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

राजविद्या विद्यानां राजा, दीप्यतिशयवत्त्वात् ; दीप्यते हि इयम् अतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं पावनं इदम् उत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानम् उत्कृष्टतमम् । अनेकजन्मसहस्रसंचितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म क्षणमात्रादेव भस्मीकरोति इत्यतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् । किंच—प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिव अवगमो यस्य तत् प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणवनोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टम्, न तथा आत्मज्ञानं धर्म-

विरोधि, किंतु धर्म्यं धर्मादनपेक्षम् । एवमपि, स्यादुःखसंपाद्य-
मित्यत आह— सुसुखं कर्तुम्, यथा रत्नविवेकविज्ञानम् ।
तत्र अल्पायासानामन्येषां कर्मणां सुखसंपाद्यानाम् अल्पफ-
लत्वं दुष्कराणां च महाफलत्वं दृष्टमिति, इदं तु सुखसंपा-
द्यत्वात् फलक्षयात् व्येति इति प्राप्ते, आह—अव्ययम्
इति । न अस्य फलतः कर्मवत् व्ययः अस्तीति अव्ययम् ।
अतः श्रद्धेयम् आत्मज्ञानम् ॥

ये पुनः—

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

अश्रद्धधानाः श्रद्धाविरहिताः आत्मज्ञानस्य धर्मस्य अस्य
स्वरूपे तत्फले च नास्तिकाः पापकारिणः, असुराणाम् उ-
पनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्नाः असुवृषः पापाः पुरु-
षाः अश्रद्धधानाः, परंतप, अप्राप्य मां परमेश्वरम्, मत्प्राप्तौ
नैव आशङ्का इति मत्प्राप्तिमार्गभेदभक्तिमात्रमपि अप्राप्य
इत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेन वर्तन्ते; कः?—मृत्युसंसार-
वर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारः मृत्युसंसारः तस्य वर्त्म नरक-
तिर्यगादिप्राप्तिमार्गः, तस्मिन्नेव वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

स्तुत्या अर्जुनमभिमुखीकृत्य आह—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥

मया मम यः परो भावः तेन ततं व्याप्तं सर्वम् इदं जगत् अव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिः तेन मया अव्यक्तमूर्तिना, करणागोचर-स्वरूपेण इत्यर्थः । तस्मिन् मयि अव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि, सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि । न हि निरात्मकं किञ्चित् भूतं व्यवहाराय अवकल्पते । अतः मत्स्थानि मया आत्मना आत्मवत्त्वेन स्थितानि, अतः मयि स्थितानि इति उच्यन्ते । तेषां भूतानाम् अहमेव आत्मा इत्यतः तेषु स्थितः इति मूढबुद्धीनां अवभासते; अतः ब्रवीमि— न च अहं तेषु भूतेषु अवस्थितः, मूर्तवत् संश्लेषाभावेन आकाशस्यापि अन्तरतमो हि अहम् । न हि असंसर्गि वस्तु क्वचित् आधेयभावेन अवस्थितं भवति ॥

अत एव असंसर्गित्वात् मम—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योगं युक्तिं
घटनं मे मम ऐश्वरम् ईश्वरस्य इमम् ऐश्वरम्, योगम् आत्मनो
याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः असंसर्गित्वात् असङ्गतां
दर्शयति— ‘असङ्गो न हि सज्जते’ इति । इदं च आश्च-
र्यम् अन्यत् पश्य— भूतभृत् असङ्गोऽपि सन् भूतानि
विभर्ति ; न च भूतस्थः, यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूत-
स्थत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यते ‘असौ मम आत्मा’ इति ?
विभज्य देहादिसङ्घातं तस्मिन् अहंकारम् अध्यारोप्य लोक-
बुद्धिम् अनुसरन् व्यपदिशति ‘मम आत्मा’ इति, न पुनः
आत्मनः आत्मा अन्यः इति लोकवत् अजानन् । तथा
भूतभावनः भूतानि भावयति उत्पादयति वर्धयतीति वा भूत-
भावनः ॥

यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तम् अर्थं दृष्टान्तेन उपपादयन्
आह—

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥

यथा लोके आकाशस्थितः आकाशे स्थितः नित्यं सदा
वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः महान् परिमाणतः, तथा

आकाशवत् सर्वगते मयि असंश्लेषेणैव स्थितानि इत्येवम् उप-
धारय विजानीहि ॥

एवं वायुः आकाशे इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थि-
तिकाले ; तानि—

**सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥**

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकाम् अपरां
निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनः
भूयः तानि भूतानि उत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजामि उत्पाद-
यामि अहं पूर्ववत् ॥

एवम् अविद्यालक्षणाम्—

**प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥**

प्रकृतिं स्वां स्वीयाम् अवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः
पुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायम् इमं वर्तमानं
कृत्स्नं समग्रम् अवशम् अस्वतन्त्रम्, अविद्यादिदोषैः परवशी-
कृतम्, प्रकृतेः वशात् स्वभाववशात् ॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य, भूतग्रामम् इमं विषमं विद-
धतः, तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संबन्धः स्यादिति, इदम्
आह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

न च माम् ईश्वरं तानि भूतग्रामस्य विषमसर्गनिमित्तानि
कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । तत्र कर्मणां असंबन्धित्वे
कारणमाह— उदासीनवत् आसीनं यथा उदासीनः उपे-
क्षकः कश्चित् तद्वत् आसीनम्, आत्मनः अविक्रियत्वात्,
असक्तं फलासङ्गरहितम्, अभिमानवर्जितम् ‘अहं करोमि’
इति तेषु कर्मसु । अतः अन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः
फलासङ्गाभावश्च असंबन्धकारणम्, अन्यथा कर्मभिः बध्यते
मूढः कोशकारवत् इत्यभिप्रायः ॥

तत्र ‘भूतग्राममिमं विसृजामि’ ‘उदासीनवदासीनम्’
इति च विरुद्धम् उच्यते, इति तत्परिहारार्थम् आह—

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

मया अध्यक्षेण सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेण अविक्रियात्मना अध्यक्षेण मया, मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयते उत्पादयति सचराचरं जगत् । तथा च मन्त्र-वर्णः— ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूता-न्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च’ इति । हेतुना निमित्तेन अनेन अध्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत् सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु । दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिः— अहम् इदं भोक्ष्ये, पश्यामि इदम्, शृणोमि इदम्, सुखमनुभवामि, दुःखमनुभवामि, तदर्थमिदं करिष्ये, इदं ज्ञास्यामि, इत्याद्या अवगतिनिष्ठा अवगत्यवसानैव । ‘यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्’ इत्यादयश्च मन्त्राः एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्च एकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्व-भोगानभिसंबन्धिनः अन्यस्य चेतनान्तरस्य अभावे भोक्तुः अन्यस्य अभावात् । किंनिमित्ता इयं सृष्टिः इत्यत्र प्रश्नप्र-तिवचने अनुपपन्ने, ‘को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् । कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः’ इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः । दर्शितं च भगवता— ‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’ इति ॥

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वजन्तूनाम्
आत्मानमपि सन्तम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अवजानन्ति अवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढाः अविवे-
किनः मानुषीं मनुष्यसंबन्धिनीं तनुं देहम् आश्रितम्, मनु-
ष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत्, परं प्रकृष्टं भावं परमात्मत-
त्त्वम् आकाशकल्पम् आकाशादपि अन्तरतमम् अजानन्तो
मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तम् ईश्वरं स्वात्मानम् ।
ततश्च तस्य मम अवज्ञानभावेन आहताः ते वराकाः ॥

कथम्?—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥

मोघाशाः वृथा आशाः आशिषः येषां ते मोघाशाः,
तथा मोघकर्माणः यानि च अग्निहोत्रादीनि तैः अनुष्ठीय-
मानानि कर्माणि तानि च, तेषां भगवत्परिभवात्, स्वात्म-
भूतस्य अवज्ञानात्, मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भव-
न्तीति मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञानाः मोघं निष्फलं ज्ञानं

येषां ते मोघज्ञानाः, ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात् ।
 विचेतसः विगतविवेकाश्च ते भवन्ति इत्यभिप्रायः ।
 किंच— ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावम्
 आसुरीम् असुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मवा-
 दिनीं श्रिताः आश्रिताः, छिन्द्व, भिन्द्व, पिब, खाद,
 परस्वमपहर, इत्येवं वदनशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्ति इत्यर्थः,
 ‘असुर्या नाम ते लोकाः’ इति श्रुतेः ॥

ये पुनः श्रद्धानाः भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे
 प्रवृत्ताः—

**महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
 भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥**

महात्मानस्तु अक्षुद्रचित्ताः माम् ईश्वरं पार्थ दैवीं देवानां
 प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणाम् आश्रिताः सन्तः भजन्ति
 सेवन्ते अनन्यमनसः अनन्यचित्ताः ज्ञात्वा भूतादिं भूतानां
 वियदादीनां प्राणिनां च आदिं कारणम् अव्ययम् ॥

कथम्?—

**सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
 नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥**

सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तः, यतन्त-
श्च इन्द्रियोपसंहारशमदमदयार्हिसादिलक्षणैः धर्मैः प्रयतन्तश्च,
दृढव्रताः दृढं स्थिरम् अचाल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रताः नम-
स्यन्तश्च मां हृदयेशयम् आत्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्तः
उपासते सेवन्ते ॥

ते केन केन प्रकारेण उपासते इत्युच्यते—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञः तेन ज्ञानयज्ञेन,
यजन्तः पूजयन्तः माम् ईश्वरं च अपि अन्ये अन्याम् उपास-
नां परित्यज्य उपासते । तच्च ज्ञानम्—एकत्वेन ‘एकमेव परं
ब्रह्म’ इति परमार्थदर्शनेन यजन्तः उपासते । केचिच्च पृथ-
क्त्वेन ‘आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान् विष्णुः अव-
स्थितः’ इति उपासते । केचित् ‘बहुधा अवस्थितः स एव
भगवान् सर्वतोमुखः विश्वरूपः’ इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं
बहुधा बहुप्रकारेण उपासते ॥

यदि बहुभिः प्रकारैः उपासते, कथं त्वामेव उपासते इति,
अत आह—

अहं ऋतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अहं ऋतुः श्रौतकर्मभेदः अहमेव । अहं यज्ञः स्मार्तः । किञ्च स्वधा अन्नम् अहम्, पितृभ्यो यत् दीयते । अहम् औषधं सर्वप्राणिभिः यत् अद्यते तत् औषधशब्दशब्दितं त्री-
हियवादिसाधारणम् । अथवा स्वधा इति सर्वप्राणिसाधा-
रणम् अन्नम्, औषधम् इति व्याध्युपशमनार्थं भेषजम् । मन्त्रः
अहम्, येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविः दीयते । अहमेव
आज्यं हविश्च । अहम् अग्निः, यस्मिन् हूयते हविः सः अग्निः
अहम् । अहं हुतं हवनकर्म च ॥

किञ्च—

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

पिता जनयिता अहम् अस्य जगतः, माता जनयित्री,
धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता, पितामहः पितुः पिता,
वेद्यं वेदितव्यम्, पवित्रं पावनम् ओंकारः, ऋक् साम यजुः
एव च ॥

किंच—

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥

गतिः कर्मफलम्, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य, निवासः यस्मिन् प्राणिनो निवसन्ति, शरणम् आर्तानाम्, प्रपन्नानामार्तिहरः । सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्षः सन् उपकारी, प्रभवः उत्पत्तिः जगतः, प्रलयः प्रलीयते अस्मिन् इति, तथा स्थानं तिष्ठति अस्मिन् इति, निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनाम्, बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणाम्, अव्ययं यावत्संसारभावित्वात् अव्ययम्, न हि अबीजं किञ्चित् प्ररोहति; नित्यं च प्ररोहदर्शनात् बीजसंततिः न व्येति इति गम्यते ॥

किंच—

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

तपामि अहम् आदित्यो भूत्वा कैश्चित् रश्मिभिः उल्बणैः । अहं वर्षं कैश्चित् रश्मिभिः उत्सृजामि । उत्सृज्य पुनः निगृह्णामि कैश्चित् रश्मिभिः अष्टभिः मासैः पुनः उत्सृ-

जामि प्रावृषि । अमृतं चैव देवानाम्, मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सत्
यस्य यत् संबन्धितया विद्यमानं तत्, तद्विपरीतम् असञ्च
एव अहम् अर्जुन । न पुनः अत्यन्तमेव असत् भगवान्,
स्वयं कार्यकारणे वा सदसती ॥

ये पूर्वोक्तैः निवृत्तिप्रकारैः एकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैः यज्ञैः
मां पूजयन्तः उपासते ज्ञानविदः, ते यथाविज्ञानं मामेव
प्राप्नुवन्ति । ये पुनः अज्ञाः कामकामाः—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा

यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-

मश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥

त्रैविद्याः ऋग्यजुःसामविदः मां वस्वादिदेवरूपिणं सोमपाः
सोमं पिबन्तीति सोमपाः, तेनैव सोमपानेन पूतपापाः शुद्ध-
किल्बिषाः, यज्ञैः अग्निष्टोमादिभिः इष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं
स्वर्गगमनं स्वरेव गतिः स्वर्गतिः ताम्, प्रार्थयन्ते । ते च पुण्यं
पुण्यफलम् आसाद्य संप्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानम् अ-
श्नन्ति भुञ्जते दिव्यान् दिवि भवान् अप्राकृतान् देवभोगान्
देवानां भोगान् ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशान्ति ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना

गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकं विशान्ति आविशान्ति । एवं यथोक्तेन प्रकारेण त्रयी-
धर्मं केवलं वैदिकं कर्म अनुप्रपन्नाः गतागतं गतं च आगतं
च गतागतं गमनागमनं कामकामाः कामान् कामयन्ते इति
कामकामाः लभन्ते गतागतमेव, न तु स्वातन्त्र्यं क्वचित्
लभन्ते इत्यर्थः ॥

ये पुनः निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां

ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां

योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

अनन्याः अपृथग्भूताः परं देवं नारायणम् आत्मत्वेन गताः
सन्तः चिन्तयन्तः मां ये जनाः संन्यासिनः पर्युपासते, तेषां

परमार्थदर्शिनानां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं
योगः अप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमः तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्राप-
यामि अहम् ; 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' 'स च मम प्रियः'
यस्मात्, तस्मात् ते मम आत्मभूताः प्रियाश्च इति ॥

ननु अन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् ।
सत्यं वहत्येव ; किंतु अयं विशेषः— अन्ये ये भक्ताः ते
आत्मार्यं स्वयमपि योगक्षेमम् ईहन्ते ; अनन्यदर्शिनस्तु न
आत्मार्यं योगक्षेमम् ईहन्ते ; न हि ते जीविते मरणे वा
आत्मनः गृद्धिं कुर्वन्ति ; केवलमेव भगवच्छरणाः ते ; अतः
भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ॥

ननु अन्या अपि देवताः त्वमेव चेत्, तद्भक्ताश्च त्वामेव
यजन्ते । सत्यमेवम्—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता

यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौन्तेय

यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

येऽपि अन्यदेवताभक्ताः अन्यासु देवतासु भक्ताः अन्य-

देवताभक्ताः सन्तः यजन्ते पूजयन्ति श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या
अन्विताः अनुगताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्ति अवि-
धिपूर्वकम् अविधिः अज्ञानं तत्पूर्वकं यजन्ते इत्यर्थः ॥

कस्मात् ते अविधिपूर्वकं यजन्ते इत्युच्यते ; यस्मात्—

अहं हि सर्वयज्ञानां

भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानन्ति

तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां
यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुः एव च । मत्स्वामिको
हि यज्ञः, ‘अधियज्ञोऽहमेवात्र’ इति हि उक्तम् । तथा न
तु माम् अभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् । अतश्च अविधि-
पूर्वकम् इष्ट्वा यागफलात् च्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥

येऽपि अन्यदेवताभक्तिमत्त्वेन अविधिपूर्वकं यजन्ते, तेषा-
मपि यागफलं अवश्यं भावि । कथम्?—

यान्ति देवव्रता देवा-

न्पितृन्यान्ति पितृव्रताः ।

भूतानि यान्ति भूतेज्या

यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥

यान्ति गच्छन्ति देवव्रताः देवेषु व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रताः देवान् यान्ति । पितॄन् अग्निष्वात्तादीन् यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्याः भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनः मद्यजनशीलाः वैष्णवाः मामेव यान्ति । समाने अपि आयासे मामेव न भजन्ते अज्ञानात्, तेन ते अल्पफलभाजः भवन्ति इत्यर्थः ॥

न केवलं मद्भक्तानाम् अनावृत्तिलक्षणम् अनन्तफलम्, सुखाराधनञ्च अहम् । कथम्?—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं

यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहत-

मश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयम् उदकं यः मे मह्यं भक्त्या प्रयच्छति, तत् अहं पत्रादि भक्त्या उपहतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहतम् अश्नामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥

यतः एवम्, अतः—

यत्करोषि यदश्नासि

यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय

तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

यत् करोषि स्वतः प्राप्तम्, यत् अश्नासि, यच्च जुहोषि हवनं निर्वर्तयसि श्रौतं स्मार्तं वा, यत् ददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यः हिरण्यान्नाज्यादि, यत् तपस्यसि तपः चरसि कौन्तेय, तत् कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥

एवं कुर्वतः तव यत् भवति, तत् शृणु—

शुभाशुभफलैरेवं

मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा

विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ ५८ ॥

शुभाशुभफलैः शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि कर्मबन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः एवं मदर्पणं कुर्वन्

मोक्ष्यसे । सोऽयं संन्यासयोगो नाम, संन्यासश्च असौ म-
त्समर्पणतया कर्मत्वात् योगश्च असौ इति, तेन संन्यासयो-
गेन युक्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य तव सः त्वं संन्यासयो-
गयुक्तात्मा सन् विमुक्तः कर्मबन्धनैः जीवन्नेव पतिते चास्मि-
न् शरीरे माम् उपैष्यसि आगमिष्यसि ॥

रागद्वेषवान् तर्हि भगवान्, यतो भक्तान् अनुगृह्णाति, न
इतरान् इति । तत् न—

समोऽहं सर्वभूतेषु

न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या

मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

समः तुल्यः अहं सर्वभूतेषु । न मे द्वेष्यः अस्ति न प्रियः ।
अग्निवत् अहम्—दूरस्थानां यथा अग्निः शीतं न अपनयति,
समीपम् उपसर्पतां अपनयति ; तथा अहं भक्तान् अनुगृह्णामि,
न इतरान् । ये भजन्ति तु माम् ईश्वरं भक्त्या मयि ते—
स्वभावत एव, न मम रागनिमित्तम्—वर्तन्ते । तेषु च अपि
अहं स्वभावत एव वर्ते, न इतरेषु । न एतावता तेषु द्वेषो
मम ॥

शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यम्—

अपि चेत्सुदुराचारो

भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः

सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥

अपि चेत् यद्यपि सुदुराचारः सुष्ठु दुराचारः अतीव कु-
त्सिताचारोऽपि भजते माम् अनन्यभाक् अनन्यभक्तिः सन्,
साधुरेव सम्यग्वृत्त एव सः मन्तव्यः ज्ञातव्यः; सम्यक्
यथावत् व्यवसितो हि सः, यस्मात् साधुनिश्चयः सः ॥

उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारताम् अन्तः सम्यग्व्यवसायसा-
मर्थ्यात्—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा

शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि

न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥

क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्तः एव । शश्वत्
नित्यं शान्तिं च उपशमं निगच्छति प्राप्नोति । शृणु पर-

मार्थम्, कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु, न मे मम भक्तः मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तः न प्रणश्यति इति ॥

किंच—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य

येऽपि स्युः पापयोनयः ।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा-

स्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥ ३२ ॥

मां हि यस्मात् पार्थ व्यपाश्रित्य माम् आश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युः भवेयुः पापयोनयः पापा योनिः येषां ते पाप-योनयः पापजन्मानः । के ते इति, आह— स्त्रियः वैश्याः तथा शूद्राः तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या

भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोक-

मिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

किं पुनः ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयः भक्ताः राजर्षयः

तथा राजानश्च ते ऋषयश्च इति राजर्षयः । यतः एवम् ,
अतः अनित्यं क्षणभङ्गुरम् असुखं च सुखवर्जितम् इमं लोकं
मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा
भजस्व सेवस्व माम् ॥

कथम्—

मन्मना भव मद्भक्तो

मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्तवैव-

मात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-

विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम

नवमोऽध्यायः ॥

मयि वासुदेवे मनः यत्नं तव स त्वं मन्मनाः भव ।

तथा मद्भक्तः भव मद्याजी मद्यजनशीलः भव । माम् एव

च नमस्कुरु । माम् एव ईश्वरम् एष्यसि आगमिष्यसि

युक्त्वा समाधाय चित्तम् । एवम् आत्मानम् , अहं हि सर्वेषां
 भूतानाम् आत्मा, परा च गतिः, परम् अयनम् , तं माम्
 एवंभूतम्, एष्यसि इति अतीतेन संबन्धः, मत्परायणः
 सन् इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

नवमोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्
दशमोऽध्यायः

दशमोऽध्यायः ॥

तमे अध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूत-
यश्च प्रकाशिताः, नवमे च । अथ
इदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भग-
वान्, ते ते भावा वक्तव्याः, तत्त्वं
च भगवतो वक्तव्यम् उक्तमपि, दु-
र्विज्ञेयत्वात्, इत्यतः श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।

यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥

भूयः एव भूयः पुनः हे महाबाहो शृणु मे मदीयं परमं
प्रकृष्टं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः वाक्यं यत् परमं
ते तुभ्यं प्रीयमाणाय— मद्वचनात् प्रीयसे त्वम् अतीव
अमृतमिव पिबन्, ततः— वक्ष्यामि हितकाम्यया हिते-
च्छया ॥

किमर्थम् अहं वक्ष्यामि इत्यत आह—

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।

अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

न मे विदुः न जानन्ति सुरगणाः ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः? मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथवा प्रभवं प्रभवनम् उत्पत्तिम् । नापि महर्षयः भृगवादयः विदुः । कस्मात् ते न विदुरित्युच्यते— अहम् आदिः कारणं हि यस्मात् देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥

किंच—

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

यः माम् अजम् अनादिं च, यस्मात् अहम् आदिः देवानां महर्षीणां च, न मम अन्यः आदिः विद्यते; अतः अहम् अजः अनादिश्च; अनादित्वम् अजत्वे हेतुः, तं माम् अजम् अनादिं च यः वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तम् ईश्वरं तुरीयम् अज्ञानतत्कार्यवर्जितम् असंमूढः संमोहवर्जितः सः मर्त्येषु मनुष्येषु, सर्वपापैः सर्वैः पापैः मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥

इतश्चाहं महेश्वरो लोकानाम्—

बुद्धेर्ज्ञानासंशयोः क्षमा सत्यं दमः शमः
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥

बुद्धिः अन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यम्, तद्वन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्ति । ज्ञानम् आत्मादिपदार्थानामवबोधः । असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता । सत्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य च आत्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैव उच्चार्यमाणा वाक् सत्यम् उच्यते । दमः बाह्येन्द्रियोपशमः । शमः अन्तःकरणस्य उपशमः । सुखम् आह्लादः । दुःखं संतापः । भवः उद्भवः । अभावः तद्विपर्ययः । भयं च त्रासः, अभयमेव च तद्विपरीतम् ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥

अहिंसा अपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टिः संतोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु । तपः इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम् । दानं यथाशक्ति संविभागः । यशः धर्मनिमित्ता कीर्तिः । अयशस्तु अधर्मनिमित्ता अकीर्तिः । भवन्ति भावाः

यथोक्ताः बुद्ध्यादयः भूतानां प्राणिनां मत्तः एव ईश्वरात्
पृथग्विधाः नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥

किंच—

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥

महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वे अतीतकालसंबन्धिनः,
चत्वारः मनवः तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः, ते च मद्भावाः
मद्गतभावनाः वैष्णवेन सामर्थ्येन उपेताः, मानसाः मनसैव
उत्पादिताः मया जाताः उत्पन्नाः, येषां मनूनां महर्षीणां
च सृष्टिः लोके इमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः प्रजाः ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥

एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं च आ-
त्मनः घटनम्, अथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं
योगः उच्यते, मम मदीयं योगं यः वेत्ति तत्त्वतः तत्त्वेन
यथावदित्येतत्, सः अविकम्पेन अप्रचलितेन योगेन सम्य-
ग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते संबध्यते । न अत्र संशयः न
अस्मिन् अर्थे संशयः अस्ति ॥

कीदृशेन अविकम्पेन योगेन युज्यते इत्युच्यते—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभवः उत्प-
त्तिः । मत्तः एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रिया-
रूपं सर्वं जगत् प्रवर्तते । इति एवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते
मां बुधाः अवगतपरमार्थतत्त्वाः, भावसमन्विताः भावः
भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशः तेन समन्विताः संयुक्ताः
इत्यर्थः ॥

किंच—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

मच्चित्ताः, मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ताः, मद्गतप्राणाः
मां गताः प्राप्ताः चक्षुरादयः प्राणाः येषां ते मद्गतप्राणाः,
मयि उपसंहृतकरणाः इत्यर्थः । अथवा, मद्गतप्राणाः मद्गत-
जीवनाः इत्येतत् । बोधयन्तः अवगमयन्तः परस्परम् अन्यो-
न्यम्, कथयन्तश्च ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैः विशिष्टं माम्,
तुष्यन्ति च परितोषम् उपयान्ति च रमन्ति च रतिं च

प्राप्नुवन्ति प्रियसंगत्येव ॥

ये यथोक्तैः प्रकारैः भजन्ते मां भक्ताः सन्तः—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यैष-
णानां भजतां सेवमानानाम् । किम् अर्थित्वादिना कारणेन ?
नेत्याह— प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहः तत्पूर्वकं मां भजतामि-
त्यर्थः । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं
मत्तत्त्वविषयं तेन योगः बुद्धियोगः तं बुद्धियोगम्, येन
बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरम् आत्मभूतम्
आत्मत्वेन उपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । के ? ते ये मच्चित्तत्वादि-
प्रकारैः मां भजन्ते ॥

किमर्थम्, कस्य वा, त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोः नाशकं
बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासि इत्यपेक्षायामाह—

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥

तेषामेव कथं नु नाम श्रेयः स्यात् इति अनुकम्पार्थं दया-

हेतोः अहम् अज्ञानजम् अविवेकतः जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं
मोहान्धकारं तमः नाशयामि, आत्मभावस्थः आत्मनः भावः
अन्तःकरणाशयः तस्मिन्नेव स्थितः सन् ज्ञानदीपेन विवेक-
प्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेश-
वातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्ता-
न्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवाता-
पवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता
ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥

यथोक्तां भगवतः विभूतिं योगं च श्रुत्वा अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

परं ब्रह्म परमात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं
परमं प्रकृष्टं भवान् । पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि
भवम् आदिदेवं सर्वदेवानाम् आदौ भवम् आदिदेवम् अजं
विभुं विभवनशीलम् ॥

ईदृशम्—

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यासः खयं चैव ब्रवीषि मे ॥

आहुः कथयन्ति त्वाम् ऋषयः वसिष्ठादयः सर्वे देव-
र्षिः नारदः तथा । असितः देवलोऽपि एवमेवाह, व्यासश्च,
स्वयं चैव त्वं च ब्रवीषि मे ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥

सर्वमेतत् यथोक्तम् ऋषिभिः त्वया च एतत् ऋतं सत्य-
मेव मन्ये, यत् मां प्रति वदसि भाषसे हे केशव । न हि ते
तव भगवन् व्यक्तिं प्रभवं विदुः न देवाः, न दानवाः ॥

यतः त्वं देवादीनाम् आदिः, अतः—

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

स्वयमेव आत्मना आत्मानं वेत्थ जानासि त्वं निरतिश-
यज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तम् ईश्वरं पुरुषोत्तम । भूतानि भाव-
यतीति भूतभावनः, हे भूतभावन । भूतेश भूतानाम् ईशि-
तः । हे देवदेव जगत्पते ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण

दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्बिभूतिभिर्लोका-

निमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

वक्तुं कथयितुम् अर्हसि अशेषेण । दिव्याः हि आत्म-
विभूतयः । आत्मनो विभूतयो याः ताः वक्तुम् अर्हसि ।
याभिः विभूतिभिः आत्मनो माहात्म्यविस्तरैः इमान् लोकान्
त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥

कथं विद्यां विजानीयाम् अहं हे योगिन् त्वां सदा परि-
चिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्यः असि ध्येयः
असि भगवन् मया ॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥

विस्तरेण आत्मनः योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च
विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन, अर्दतेः गतिकर्मणः रूप-
म्, असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृ-
त्वात् जनार्दनः अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैः

जनैः याच्यते इति वा । भूयः पूर्वम् उक्तमपि कथय ; तृप्तिः
परितोषः हि यस्मात् नास्ति मे मम शृण्वतः त्वन्मुखनिः-
सृतवाक्यामृतम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥

हन्त इदानीं ते तव दिव्याः दिवि भवाः आत्मविभूतयः
अत्मनः मम विभूतयः याः ताः कथयिष्यामि इत्येतत् ।
प्राधान्यतः यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिः तां तां प्रधानां
प्राधान्यतः कथयिष्यामि अहं कुरुश्रेष्ठ । अशेषतस्तु वर्षशते-
नापि न शक्या वक्तुम्, यतः नास्ति अन्तः विस्तरस्य मे
मम विभूतीनाम् इत्यर्थः ॥

तत्र प्रथममेव तावत् शृणु—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

अहम् आत्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश, गुडाका निद्रा
तस्याः ईशः गुडाकेशः, जितनिद्रः इत्यर्थः ; घनकेश इति
वा । सर्वभूताशयस्थितः सर्वेषां भूतानाम् आशये अन्तर्हृदि

स्थितः अहम् आत्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन
च उत्तरेषु भावेषु चिन्त्यः अहम् ; यस्मात् अहम् एव
आदिः भूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिः अन्तः
प्रलयश्च ॥

एवं च ध्येयोऽहम्—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यानां द्वादशानां विष्णुः नाम आदित्यः अहम् ।
ज्योतिषां रविः प्रकाशयितृणाम् अंशुमान् रश्मिमान् ।
मरीचिः नाम मरुतां मरुदेवताभेदानाम् अस्मि । नक्षत्रा-
णाम् अहं शशी चन्द्रमाः ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥

वेदानां मध्ये सामवेदः अस्मि । देवानां रुद्रादित्यादीनां
वासवः इन्द्रः अस्मि । इन्द्रियाणाम् एकादशानां चक्षुरादीनां
मनश्च अस्मि संकल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानाम्
अस्मि चेतना कार्यकरणसंघाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिवृत्तिः
चेतना ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥

रुद्राणाम् एकादशानां शंकरश्च अस्मि । वित्तेशः कुबेरः
यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च । वसूनाम् अष्टानां पावकश्च
अस्मि अग्निः । मेरुः शिखरिणां शिखरवताम् अहम् ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥

पुरोधसां च राजपुरोहितानां च मुख्यं प्रधानं मां विद्धि
हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हि इन्द्रस्येति मुख्यः स्यात् पुरोधाः ।
सेनानीनां सेनापतीनाम् अहं स्कन्दः देवसेनापतिः ।
सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरः
अस्मि भवामि ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥

महर्षीणां भृगुः अहम् । गिरां वाचां पदलक्षणानाम्
एकम् अक्षरम् ओंकारः अस्मि । यज्ञानां जपयज्ञः अस्मि,
स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्, देवर्षीणां च नारदः देवाः एव सन्तः ऋषित्वं प्राप्ताः मन्त्रदर्शित्वात्ते देवर्षयः, तेषां नारदः अस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथः नाम गन्धर्वः अस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥

उच्चैःश्रवसम् अश्वानां उच्चैःश्रवाः नाम अश्वराजः तं मां विद्धि विजानीहि अमृतोद्भवम् अमृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतम् इरावत्याः अपत्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणाम्, तम् 'मां विद्धि' इति अनुवर्तते । नराणां च मनुष्याणां नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥

आयुधानाम् अहं वज्रं दधीच्यस्थिसंभवम् । धेनूनां दोग्ध्रीणाम् अस्मि कामधुक् वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री, सामा-

न्या वा कामधुक् । प्रजनः प्रजनयिता अस्मि कंदर्पः कामः
सर्पाणां सर्पभेदानाम् अस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितृणामर्थमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥

अनन्तश्च अस्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजश्च
अस्मि । वरुणो यादसाम् अहम् अब्देवतानां राजा अहम् ।
पितृणाम् अर्थमा नाम पितृराजश्च अस्मि । यमः संय-
मतां संयमनं कुर्वताम् अहम् ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥

प्रह्लादो नाम च अस्मि दैत्याना दितिवंश्यानाम् । कालः
कलयतां कलनं गणनं कुर्वताम् अहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रः
सिंहो व्याघ्रो वा अहम् । वैनतेयश्च गरुत्मान् विनतासुतः
पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥

पवनः वायुः पवतां पावयितृणाम् अस्मि । रामः शस्त्रभृताम्

अहं शस्त्राणां धारयितॄणां दाशरथिः रामः अहम् । शूषाणां
मत्स्यादीनां मकरः नाम जातिविशेषः अहम् । स्रोतसां स्र-
वन्तीनाम् अस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥

सर्गाणां सृष्टीनाम् आदिः अन्तश्च मध्यं चैव अहम् उत्पत्ति-
स्थितिलयाः अहम् अर्जुन । भूतानां जीवाधिष्ठितानामेव
आदिः अन्तश्च इत्याद्युक्तम् उपक्रमे, इह तु सर्वस्यैव सर्गमा-
त्रस्य इति विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्
प्रधानमस्मि । वादः अर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदतां प्रधानम्,
अतः सः अहम् अस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव वाद-
जल्पवितण्डानाम् इह ग्रहणं प्रवदताम् इति ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि

द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाक्षयः कालो

धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अक्षराणां वर्णानाम् अकारः वर्णः अस्मि । द्वन्द्वः
समासः अस्मि सामासिकस्य च समाससमूहस्य । किञ्च

अहमेव अक्षयः अक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाद्याख्यः, अथवा
परमेश्वरः कालस्यापि कालः अस्मि । धाता अहं कर्मफलस्य
विधाता सर्वजगतः विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाह-

मुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां

स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

मृत्युः द्विविधः धनादिहरः प्राणहरश्च ; तत्र यः प्राणहरः,
स सर्वहरः उच्यते ; सः अहम् इत्यर्थः । अथवा, परः ईश्वरः
प्रलये सर्वहरणात् सर्वहरः, सः अहम् । उद्भवः उत्कर्षः
अभ्युदयः तत्प्राप्तिहेतुश्च अहम् । केषाम् ? भविष्यतां भावि-
कल्याणानाम्, उत्कर्षप्राप्तियोग्यानाम् इत्यर्थः । कीर्तिः श्रीः
वाक् च नारीणां स्मृतिः मेधा धृतिः क्षमा इत्येताः उत्तमाः
स्त्रीणाम् अहम् अस्मि, यासाम् आभासमात्रसंबन्धेनापि
लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥

बृहत्साम तथा साम्नां

गायत्री च्छन्दसामहः ।

मासानां मार्गशीर्षोऽह-

मृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि । गायत्री च्छन्द-
साम् अहं गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्री ऋक्
अहम् अस्मि इत्यर्थः । मासानां मार्गशीर्षः अहम्, ऋतूनां
कुसुमाकरः वसन्तः ॥

द्युतं छलयतामस्मि

तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि

सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

द्युतम् अक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तृणाम् अ-
स्मि । तेजस्विनां तेजः अहम् । जयः अस्मि जेतृणाम्, व्य-
वसायः अस्मि व्यवसायिनाम्, सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विका-
नाम् अहम् ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि

पाण्डवानां धनंजयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः

कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

वृष्णीनां यादवानां वासुदेवः अस्मि अयमेव अहं त्व-
त्सखः । पाण्डवानां धनंजयः त्वमेव । मुनीनां मननशी-
लानां सर्वपदार्थज्ञानिनाम् अपि अहं व्यासः, कवीनां क्रान्त-
दर्शिनाम् उशना कविः अस्मि ॥

दण्डो दमयतामस्मि

नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौनं चैवास्मि गुह्यानां

ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

दण्डः दमयतां दमयितृणाम् अस्मि अदान्तानां दमन-
कारणम् । नीतिः अस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छताम् । मौनं
चैव अस्मि गुह्यानां गोप्यानाम् । ज्ञानं ज्ञानवताम् अहम् ॥

यच्चापि सर्वभूतानां

बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्या-

न्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणम्, तत् अहम्
अर्जुन । प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह— न तत्

अस्ति भूतं चराचरं चरम् अचरं वा, मया विना यत् स्यात्
भवेत् । मया अपकृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्
स्यात् । अतः मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां

विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो

विभूतेर्विस्तरः मया ॥ ४० ॥

न अन्तः अस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां
परंतप । न हि ईश्वरस्य सर्वात्मनः दिव्यानां विभूतीनाम् इयत्ता
शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् । एष तु उद्देशतः एकदेशेन
प्रोक्तः विभूतेः विस्तरः मया ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसंभवम् ॥४१॥

यद्यत् लोके विभूतिमत् विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तु श्रीमत्
ऊर्जितमेव वा श्रीलक्ष्मीः तथा सहितम् उत्साहोपेतं वा,
तत्तदेव अवगच्छ त्वं जानीहि मम ईश्वरस्य तेजोऽंशसंभवं
तेजसः अंशः एकदेशः संभवः यस्य तत् तेजोऽंशसंभवमिति
अवगच्छ त्वम् ॥

अथवा बहुनैतेन

किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्न-

मेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम

दशमोऽध्यायः ॥

अथवा बहुना एतेन एवमादिना किं ज्ञातेन तव अर्जुन
स्यात् सावशेषेण । अशेषतः त्वम् उच्यमानम् अर्थं शृणु—
विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वा इदं कृत्स्नं जगत्
एकांशेन एकावयवेन एकपादेन, सर्वभूतस्वरूपेण इत्येतत्;
तथा च मन्त्रवर्णः— ‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि’ इति;
स्थितः अहम् इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

दशमोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

एकादशोऽध्यायः

एकादशोऽध्यायः ॥

गवतो विभूतय उक्ताः । तत्र च 'विष्ट-
भ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्'
इति भगवता अभिहितं श्रुत्वा, यत् जगदा-
त्मरूपम् आद्यमैश्वरं तत् साक्षात्कर्तुमि-
च्छन्, अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।

यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यम्
अध्यात्मसंज्ञितम् आत्मानात्मविवेकविषयं यत् त्वया उक्तं
वचः वाक्यं तेन ते वचसा मोहः अयं विगतः मम, अवि-
वेकबुद्धिः अपगता इत्यर्थः ॥

किंच—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥

भवः उत्पत्तिः अप्ययः प्रलयः तौ भवाप्ययौ हि भूतानां
श्रुतौ विस्तरशः मया, न संक्षेपतः, त्वत्तः त्वत्सकाशात्,
कमलपत्राक्ष कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वत् अक्षिणी यस्य
तव स त्वं कमलपत्राक्षः हे कमलपत्राक्ष, महात्मनः भावः
माहात्म्यमपि च अव्ययम् अक्षयम् 'श्रुतम्' इति अनु-
वर्तते ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

एवमेतत् नान्यथा यथा येन प्रकारेण आत्थ कथयसि
त्वम् आत्मानं परमेश्वर । तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तव
ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नम् ऐश्वरं वैष्णवं रूपं
पुरुषोत्तम ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

मन्यसे चिन्तयसि यदि मया अर्जुनेन तत् शक्यं द्रष्टुम्
इति प्रभो, स्वामिन्, योगेश्वर योगिनो योगाः, तेषां ईश्वरः
योगेश्वरः, हे योगेश्वर । यस्मात् अहम् अतीव अर्थी द्रष्टुम्,
ततः तस्मात् मे मदर्थं दर्शय त्वम् आत्मानम् अव्ययम् ॥

एवं चोदितः अर्जुनेन भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥

पश्य मे पार्थ, रूपाणि शतशः अथ सहस्रशः, अनेक-
शः इत्यर्थः । तानि च नानाविधानि अनेकप्रकाराणि दिवि
भवानि दिव्यानि अप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि च नाना
विलक्षणाः नीलपीतादिप्रकाराः वर्णाः तथा आकृतयश्च अव-
यवसंस्थानविशेषाः येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि
च ॥

पश्यादित्यान्वसूनुरुद्रा-

नश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि

पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

पश्य आदित्यान् द्वादश, वसून् अष्टौ, रुद्रान् एकादश,
अश्विनौ द्वौ, मरुतः सप्त सप्त गणाः ये तान् । तथा च
बहूनि अन्यान्यपि अदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया, त्वत्तः
अन्येन वा केनचित्, पश्य आश्चर्याणि अद्भुतानि भारत ॥

न केवलम् एतावदेव—

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

इह एकस्थम् एकस्मिन्नेव स्थितं जगत् कृत्स्नं समस्तं पश्य
अद्य इदानीं सचराचरं सह चरेण अचरेण च वर्तते मम
देहे गुडाकेश । यच्च अन्यत् जयपराजयादि, यत् शङ्कसे,
'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति यत् अवोचः, तद-
पि द्रष्टुं यदि इच्छसि ॥

किं तु—

न तु मां शक्यसे द्रष्टु-

मनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः

पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुम् अनेनैव प्राकृतेन स्व-
चक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा । येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन, तत्
दिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुः । तेन पश्य मे योगम् ऐश्वरम्
ईश्वरस्य मम ऐश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयम् इत्यर्थः ॥

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

एवं यथोक्तप्रकारेण उक्त्वा ततः अनन्तरं राजन् धृत-
राष्ट्र, महायोगेश्वरः महांश्च असौ योगेश्वरश्च हरिः नारा-
यणः दर्शयामास दर्शितवान् पार्थाय पृथासुताय परमं रूपं
विश्वरूपम् ऐश्वरम् ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

अनेकवक्त्रनयनम् अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च य-
स्मिन् रूपे तत् अनेकवक्त्रनयनम्, अनेकाद्भुतदर्शनम् अने-
कानि अद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन् रूपे तत्
अनेकाद्भुतदर्शनं रूपम्, तथा अनेकदिव्याभरणम् अनेकानि
दिव्यानि आभरणानि यस्मिन् तत् अनेकदिव्याभरणम्,
तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यानि अनेकानि अस्यादीनि
उद्यतानि आयुधानि यस्मिन् तत् दिव्यानेकोद्यतायुधम्,
'दर्शयामास' इति पूर्वेण संबन्धः ॥

किंच—

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाणि अम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येन ईश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरम्, दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनम्, सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं देवम् अनन्तं न अस्य अन्तः अस्ति इति अनन्तः तम्, विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूतात्मभूतत्वात्, तं दर्शयामास । ‘अर्जुनः ददर्श’ इति वा अध्याह्नियते ॥

या पुनर्भगवतः विश्वरूपस्य भाः, तस्या उपमा उच्यते—

दिवि सूर्यसहस्रस्य

भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्या-

द्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

दिवि अन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य या युगपदुत्थिता भाः, सा यदि, सदृशी स्यात् तस्य महात्मनः विश्वरूपस्यैव

भासः । यदि वा न स्यात्, ततः विश्वरूपस्यैव भाः अतिरि-
च्यते इत्यभिप्रायः ॥

किंच—

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र तस्मिन् विश्वरूपे एकस्मिन् स्थितम् एकस्थं जगत्
कृत्स्नं प्रविभक्तम् अनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैः अपश्यत्
दृष्टवान् देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवः अर्जुनः तदा ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

ततः तं दृष्ट्वा सः विस्मयेन आविष्टः विस्मयाविष्टः हृष्टानि
रोमाणि यस्य सः अयं हृष्टरोमा च अभवत् धनंजयः ।
प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन् शिरसा देवं
विश्वरूपधरं कृताञ्जलिः नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन्
अभाषत उक्तवान् ॥

कथम् ? यत् त्वया दर्शितं विश्वरूपम्, तत् अहं पश्या-
मीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन् अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-

मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

पश्यामि उपलभे हे देव, तव देहे देवान् सर्वान्, तथा भूतविशेषसंघान् भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासंस्थान-विशेषाणां संघाः भूतविशेषसंघाः तान्, किञ्च— ब्रह्माणं चतुर्मुखम् ईशम् ईशितारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्म-मध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः, ऋषींश्च वसिष्ठादीन् सर्वान्, उरगांश्च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान् दिवि भवान् ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं

पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं

पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् अनेके बाहवः उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव सः त्वम् अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रः तम् अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् । पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्र

अनन्तरूपम् अनन्तानि रूपाणि अख्य इति अनन्तरूपः तम् अनन्तरूपम् । न अन्तम्, अन्तः अवसानम्, न मध्यम्, मध्यं नाम द्वयोः कोट्योः अन्तरम्, न पुनः तव आदिम्— न देवस्य अन्तं पश्यामि, न मध्यं पश्यामि, न पुनः आदिं पश्यामि, हे विश्वेश्वर विश्वरूप ॥

किंच—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषः तत् यस्य अस्ति सः किरीटी तं किरीटिनम्, तथा गदिनं गदा अस्य विद्यते इति गदी तं गदिनम्, तथा चक्रिणं चक्रम् अस्य अस्तीति चक्री तं चक्रिणं च, तेजोराशिं तेजःपुञ्जं सर्वतो-दीप्तिमन्तं सर्वतोदीप्तिः अस्य अस्तीति सर्वतोदीप्तिमान्, तं सर्वतोदीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यः दुर्निरीक्ष्यः तं दुर्निरीक्ष्यं समन्तात् समन्ततः सर्वत्र दीप्ता-नलार्कद्युतिम् अनलश्च अर्कश्च अनलार्कौ दीप्तौ अनलार्कौ

दीप्तानलार्कौ तयोः दीप्तानलार्कयोः द्युतिरिव द्युतिः तेजः
यस्य तव स त्वं दीप्तानलार्कद्युतिः तं त्वां दीप्तानलार्कद्यु-
तिम्, अप्रमेयं न प्रमेयम् अशक्यपरिच्छेदम् इत्येतत् ॥

इत एव ते योगशक्तिदर्शनात् अनुमिनोमि—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता

सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

त्वम् अक्षरं न क्षरतीति, परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं
मुमुक्षुभिः । त्वम् अस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृ-
ष्टं निधानं निधीयते अस्मिन्निति निधानं परः आश्रयः इत्य-
र्थः । किंच, त्वम् अव्ययः न तव व्ययो विद्यते इति अव्य-
यः, शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतः नित्यः धर्मः तस्य
गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता । सनातनः चिरंतनः त्वं पुरुषः पर-
मः मतः अभिप्रेतः मे मम ॥

किंच—

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-

मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वां दीप्तिहुताशवक्त्रं

स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

अनादिमध्यान्तम् आदिश्च मध्यं च अन्तश्च न विद्यते
यस्य सः अयम् अनादिमध्यान्तः तं त्वां अनादिमध्यान्तम् ,
अनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्य अन्तः अस्ति इति अनन्तवीर्यः तं
त्वाम् अनन्तवीर्यम् , तथा अनन्तबाहुम् अनन्ताः बाहवः यस्य
तव सः त्वम् , अनन्तबाहुः तं त्वाम् अनन्तबाहुम् , शशिसूर्य-
नेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तव सः त्वं शशिसूर्यनेत्रः तं त्वां
शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनम् , पश्यामि त्वां दीप्तिहुताशवक्त्रं
दीप्तिश्च असौ हुताशश्च वक्त्रं यस्य तव सः त्वं दीप्तिहुताश-
वक्त्रः तं त्वां दीप्तिहुताशवक्त्रम् , स्वतेजसा विश्वम् इदं
समस्तं तपन्तम् ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि

व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।

दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं

लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

द्यावापृथिव्योः इदम् अन्तरं हि अन्तरिक्षं व्याप्तं त्वया
एकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वाः व्याप्ताः । दृष्ट्वा उपलभ्य

अद्भुतं विस्मापकं रूपम् इदं तव उग्रं क्रूरं लोकानां त्वयं
लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन् अक्षुद्र-
स्वभाव ॥

अथ अधुना पुरा 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः'
इति अर्जुनस्य यः संशयः आसीत्, तन्निर्णयाय पाण्डवज-
यम् ऐकान्तिकं दर्शयामि इति प्रवृत्तो भगवान् । तं पश्यन्
आह—

किंच—

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति

केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।

स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः

स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥

अमी हि युध्यमाना योद्धारः त्वा त्वां सुरसंघाः ये
अत्र भूभारावताराय अवतीर्णाः वस्वादिदेवसंघाः मनुष्यसं-
स्थानाः त्वां विशन्ति प्रविशन्तः दृश्यन्ते । तत्र केचित्
भीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वाम् अन्ये पला-
यनेऽपि अशक्ताः सन्तः । युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनि-
मित्तानि उपलक्ष्य स्वस्ति अस्तु जगतः इति उक्त्वा महर्षि-

सिद्धसंघाः महर्षीणां सिद्धानां च संघाः स्तुवन्ति त्वां
स्तुतिभिः पुष्कलाभिः संपूर्णाभिः ॥

किंचान्यत्—

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्याः

विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।

गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा

वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

रुद्रादित्याः वसवो ये च साध्याः रुद्रादयः गणाः विश्वे-
देवाः अश्विनौ च देवौ मरुतश्च ऊष्मपाश्च पितरः, गन्धर्व-
यक्षासुरसिद्धसंघाः गन्धर्वाः हाहाहूहूप्रभृतयः यक्षाः कुबेर-
प्रभृतयः असुराः विरोचनप्रभृतयः सिद्धाः कपिलादयः तेषां
संघाः गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः, ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वां
विस्मिताः विस्मयमापन्नाः सन्तः ते एव सर्वे ॥

यस्मात्—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं

महाबाहो बहुबाहूरूपादम् ।

बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं

दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥

रूपं महत् अतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि
वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षुषि च यस्मिन् तत् रूपं
बहुवक्त्रनेत्रम्, हे महाबाहो, बहुबाहूरुपादं बहवो बाहवः
ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तत् बहुबाहूरुपादम्, किंच,
बहूदरं बहूनि उदराणि यस्मिन्निति बहूदरम्, बहुदंष्ट्राकरालं
बह्वीभिः दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तत् बहुदंष्ट्राकरालम्,
दृष्ट्वा रूपम् ईदृशं लोकाः लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः
प्रचलिताः भयेन; तथा अहमपि ॥

तत्रेदं कारणम्—

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं

व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा

धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥

नभःस्पृशं द्युस्पर्शम् इत्यर्थः, दीप्तं प्रज्वलितम्, अनेकवर्णम्
अनेके वर्णाः भयंकराः नानासंस्थानाः यस्मिन् त्वयि तं
त्वाम् अनेकवर्णम्, व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृतानि आननानि
मुखानि यस्मिन् त्वयि तं त्वां व्यात्ताननम्, दीप्तविशाल-
नेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि

यस्मिन् त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतः अन्तरात्मा मनः यख्य मम सः अहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमं च उपशमनं मनस्तुष्टिं हे विष्णो ॥

कस्मात्—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि

दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैव उपलभ्य कालानलसंनिभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकः अग्निः कालानलः तत्सदृशानि कालानलसंनिभानि मुखानि दृष्ट्वेत्येतत् । दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढो जातः अस्मि । अतः न लभे च न उपलभे च शर्म सुखम् । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश, जगन्निवास ॥

येभ्यो मम पराजयाशङ्का या आसीत् सा च अपगता ।

यतः—

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः

सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ

सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनप्रभृतयः—‘त्वरमाणाः विशन्ति’ इति व्यवहितेन संबन्धः—सर्वे सहैव सहिताः अवनिपालसंघैः अवनिं पृथ्वीं पालयन्तीति अवनिपालाः तेषां संघैः, किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णः तथा असौ सह अस्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिः योधमुख्यैः योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥

किंच—

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति

दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु

संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वरमाणाः त्वरायुक्ताः सन्तः विशन्ति, किंविशिष्टानि मुखानि? दंष्ट्राकरालानि भयान-

कानि भयंकराणि । किंच, केचित् मुखानि प्रविष्टानां म-
ध्ये विलग्नाः दशनान्तरेषु मांसमिव भक्षितं संदृश्यन्ते उप-
लभ्यन्ते चूर्णितैः चूर्णीकृतैः उत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥

कथं प्रविशन्ति मुखानि इत्याह—

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः

समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

तथा तवामी नरलोकवीरा

विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥

यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवः अनेके अम्बूनां वेगाः
अम्बुवेगाः त्वराविशेषाः समुद्रमेव अभिमुखाः प्रतिमुखाः
द्रवन्ति प्रविशन्ति, तथा तद्वत् तव अमी भीष्मादयः नर-
लोकवीराः मनुष्यलोके शूराः विशन्ति वक्त्राणि अभिवि-
ज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥

ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं च इत्याह—

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा

विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोका-

स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

यथा प्रदीप्तं ज्वलनम् अग्निं पतङ्गाः पक्षिणः विशन्ति
नाशाय विनाशाय समृद्धवेगाः समृद्धः उद्धूतः वेगः गतिः
येषां ते समृद्धवेगाः, तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनः
तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥

त्वं पुनः—

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-

ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।

तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं

भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥

लेलिह्यसे आखादयसि ग्रसमानः अन्तः प्रवेशयन् सम-
न्तात् समन्ततः लोकान् समग्रान् समस्तान् वदनैः वक्त्रैः
ज्वलद्भिः दीप्यमानैः तेजोभिः आपूर्य संव्याप्य जगत् समग्रं
सह अग्रेण समस्तम् इत्येतत् । किञ्च, भासः दीप्तयः तव
उग्राः क्रूराः प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापन-
शील ॥

यतः एवमुग्रस्वभावः, अतः—

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं

न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

आख्याहि कथय मे मह्यं कः भवान् उग्ररूपः क्रूराकारः,
नमः अस्तु ते तुभ्यं हे देववर देवानां प्रधान, प्रसीद प्रसादं
कुरु । विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुम् इच्छामि भवन्तम् आद्यम्
आदौ भवम् आद्यम्, न हि यस्मात् प्रजानामि तव त्वदी-
यां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो

लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।

ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

कालः अस्मि लोकक्षयकृत् लोकानां क्षयं करोतीति
लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः वृद्धिं गतः । यदर्थं प्रवृद्धः तत् शृणु—

लोकान् समाहर्तुं संहर्तुम् इह अस्मिन् काले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि
विनापि त्वा त्वां न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे,
येभ्यः तव आशङ्का, ये अवस्थिताः प्रत्यनीकेषु अनीकमनी-
कं प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेषु अनीकेषु योधाः योद्धारः ॥

यस्मात् एवम्—

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।

मयैवैते निहताः पूर्वमेव

निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

तस्मात् त्वम् उत्तिष्ठ 'भीष्मप्रभृतयः अतिरथाः अजेयाः
देवैरपि, अर्जुनेन जिताः' इति यशः लभस्व; केवलं पुण्यैः
हि तत् प्राप्यते । जित्वा शत्रून् दुर्योधनप्रभृतीन् भुङ्क्ष्व
राज्यं समृद्धम् असपत्नम् अकण्टकम् । मया एव एते
निहताः निश्चयेन हताः प्राणैः वियोजिताः पूर्वमेव । निमि-
त्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन्, सव्येन वामेनापि
हस्तेन शराणां क्षेप्ता सव्यसाची इति उच्यते अर्जुनः ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च

कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।

मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा

युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

द्रोणं च, येषु येषु योधेषु अर्जुनस्य आशङ्का तांस्तान् व्यपदिशति भगवान्, मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोः तावत् प्रसिद्धम् आशङ्काकारणम् । द्रोणस्तु धनुर्वेदाचार्यः दिव्यास्त्रसंपन्नः, आत्मनश्च विशेषतः गुरुः गरिष्ठः । भीष्मश्च स्वच्छन्दमृत्युः दिव्यास्त्रसंपन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धम् अगमत्, न च पराजितः । तथा जयद्रथः, यस्य पिता तपः चरति 'मम पुत्रस्य शिरः भूमौ निपातयिष्यति यः, तस्यापि शिरः पतिष्यति' इति । कर्णोऽपि वासवदत्तया शक्यता त्वमोघया संपन्नः सूर्यपुत्रः कानीनः यतः, अतः तन्नाम्नैव निर्देशः । मया हतान् त्वं जहि निमित्तमात्रेण । मा व्यथिष्ठाः तेभ्यः भयं मा कार्षीः । युध्यस्व जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन् रणे युद्धे सपत्नान् शत्रून् ॥

संजय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य

कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं

सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

एतत् श्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन् वेपमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्वा, भूयः पुनः एव आह उक्तवान् कृष्णं सगद्गदं भयाविष्टस्य दुःखाभिधातात् स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवात्, अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति स्नेष्मणा कण्ठावरोधः; ततश्च वाचः अपाटवं मन्दशब्दत्वं यत् स गद्गदः तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचनम् आह इति वचनक्रियाविशेषणम् एतत् । भीतभीतः पुनः पुनः भयाविष्टचेताः सन् प्रणम्य प्रह्वः भूत्वा, 'आह' इति व्यवहितेन संबन्धः ॥

अत्र अवसरे संजयवचनं साभिप्रायम् । कथम्? द्रोणादिषु अर्जुनेन निहतेषु अजेयेषु चतुर्षु, निराश्रयः दुर्योधनः निहतः एव इति मत्वा धृतराष्ट्रः जयं प्रति निराशः सन् संधिं करिष्यति, ततः शान्तिः उभयेषां भविष्यति इति । तदपि न अश्रौषीत् धृतराष्ट्रः भवितव्यवशात् ॥

अर्जुन उवाच—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

स्थाने युक्तम् । किं तत् ? तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकी-
र्तनेन श्रुतेन, हे हृषीकेश, यत् जगत् प्रहृष्यति प्रहर्षम्
उपैति, तत् स्थाने युक्तम्, इत्यर्थः । अथवा विषयविशे-
षणं स्थाने इति । युक्तः हर्षादिविषयः भगवान्, यतः
ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्च इति । तथा अनुरज्यते अनुरागं
च उपैति ; तच्च विषये इति व्याख्येयम् । किंच, रक्षांसि
भीतानि भयाविष्टानि दिशः द्रवन्ति गच्छन्ति ; तच्च स्थाने
विषये । सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसंघाः सिद्धानां
समुदायाः कपिलादीनाम्, तच्च स्थाने ॥

भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति—

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्म-

नगरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगन्निवास

त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

कस्माच्च हेतोः ते तुभ्यं न नमेरन् नमस्कुर्युः हे महा-

त्मन्, गरीयसे गुरुतराय ; यतः ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य अपि आदिकर्ता कारणम् अतः तस्मात् आदिकर्त्रे । कथम् एते न नमस्कुर्युः? अतः हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वं अहः विषयः इत्यर्थः । हे अनन्त देवेश हे जगन्निवास त्वम् अक्षरं तत् परम्, यत् वेदान्तेषु श्रूयते । किं तत्? सदसत् इति । सत् विद्यमानम्, असत् च यत्र नास्ति इति बुद्धिः ; ते उपधानभूते सदसती यस्य अक्षरस्य, यद्वारेण सदसती इति उपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतोः परं तत् अक्षरं यत् अक्षरं वेदविदः वदन्ति । तत् त्वमेव, न अन्यत् इति अभिप्रायः ॥

पुनरपि स्तौति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-

स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम

त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

त्वम् आदिदेवः, जगतः स्रष्टृत्वात् । पुरुषः, पुरि शयनात् पुराणः चिरंतनः त्वम् एव अस्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयते अस्मिन् जगत् सर्वं महाप्रलयादौ इति । किञ्च,

वेत्ता असि, वेदिता असि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य । यत् च वेद्यं वेदनाहं तच्च असि परं च धाम परमं पदं वैष्णवम् । त्वया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तम्, हे अनन्तरूप अन्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥

किंच—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः

प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः

पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

वायुः त्वं यमश्च अग्निः वरुणः अपां पतिः शशाङ्कः चन्द्रमाः प्रजापतिः त्वं कश्यपादिः प्रपितामहश्च पितामह-
स्यापि पिता प्रपितामहः, ब्रह्मणोऽपि पिता इत्यर्थः । नमो नमः ते तुभ्यम् अस्तु सहस्रकृत्वः । पुनश्च भूयोऽपि नमो नमः ते । बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वसुचा उच्यते । ‘पुनश्च’ ‘भूयोऽपि’ इति श्रद्धाभक्त्यतिशयात् अपरितोषम् आत्मनः दर्शयति ॥

तथा—

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते

नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

नमः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि तुभ्यम्, अथ पृष्ठतः ते पृष्ठतः अपि च ते नमोऽस्तु, ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्व । अनन्तवीर्यामितविक्रमः अनन्तं वीर्यम् अस्य, अमितः विक्रमः अस्य । वीर्यं सामर्थ्यं विक्रमः पराक्रमः । वीर्यवानपि कश्चित् शत्रुवधादिविषये न पराक्रमते, मन्दपराक्रमो वा । त्वं तु अनन्तवीर्यः अमितविक्रमश्च इति अनन्तवीर्यामितविक्रमः । सर्वं समस्तं जगत् समाप्नोषि सम्यक् एकेन आत्मना व्याप्नोषि यतः, ततः तस्मात् असि भवसि सर्वः त्वम्, त्वया विनाभूतं न किञ्चित् अस्ति इति अभिप्रायः ॥

यतः अहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानात् अपराद्धः, अतः—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं

हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।

अजानता महिमानं तवेदं

मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥

सखा समानवयाः इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्र-

सभम् अभिभूय प्रसह्य यत् उक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखे-
ति च अजानता अज्ञानिना मूढेन; किम् अजानता इति
आह—महिमानं माहात्म्यं तव इदम् ईश्वरस्य विश्वरूपम् ।
'तव इदं महिमानम् अजानता' इति वैयधिकरण्येन संब-
न्धः । 'तवेमम्' इति पाठः यदि अस्ति, तदा सामानाधिक-
रण्यमेव । मया प्रमादात् विक्षिप्तचित्ततया, प्रणयेन वापि,
प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तः विस्रम्भः, तेनापि कारणेन
यत् उक्तवान् अस्मि ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि

विहारशय्यासनभोजनेषु ।

एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं

तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

यच्च अवहासार्थं परिहासप्रयोजनाय असत्कृतः परिभूतः
असि भवसि; क? विहारशय्यासनभोजनेषु, विहरणं वि-
हारः पादव्यायामः, शयनं शय्या, आसनम् आस्थायिका,
भोजनम् अदनम्, इति एतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु, एकः
परोक्षः सन् असत्कृतः असि परिभूतः असि; अथवापि हे
अच्युत, तत् समक्षम्, तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः, प्रत्यक्षं

वा असत्कृतः असि तत् सर्वम् अपराधजातं क्षामये क्षमां
कारये त्वाम् अहम् अप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥

यतः त्वम्—

पितासि लोकस्य चराचरस्य

त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।

न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो

लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥

पिता असि जनयिता असि लोकस्य प्राणिजातस्य चरा-
चरस्य स्थावरजङ्गमस्य । न केवलं त्वम् अस्य जगतः पिता,
पूज्यश्च पूजार्हः, यतः गुरुः गरीयान् गुरुतरः । कस्मात्
गुरुतरः त्वम् इति आह— न त्वत्समः त्वत्तुल्यः अस्ति ।
न हि ईश्वरद्वयं संभवति, अनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः ।
त्वत्सम एव तावत् अन्यः न संभवति; कुतः एव अन्यः
अभ्यधिकः स्यात् लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्? अप्रतिमप्रभाव
प्रतिमीयते यथा सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य तव
प्रभावस्य सः त्वम् अप्रतिमप्रभावः, हे अप्रतिमप्रभाव निर-
तिशयप्रभाव इत्यर्थः ॥

यतः एवम्—

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं

प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।

पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

तस्मात् प्रणम्य नमस्कृत्य, प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैः धृत्वा कायं शरीरम्, प्रसादये प्रसादं कारये त्वाम् अहम् ईशम् ईशितारम्, ईड्यं स्तुत्यम् । त्वं पुनः पुत्रस्य अपराधं पिता यथा क्षमते, सर्वं सखा इव सख्युः अपराधम्, यथा वा प्रियः प्रियायाः अपराधं क्षमते, एवम् अर्हसि हे देव सोढुं प्रसहितुम् क्षन्तुम् इत्यर्थः ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा

भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपं

प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वम् इदं विश्वरूपं तव मया अन्यैर्वा, तत् अहं दृष्ट्वा हृषितः अस्मि । भयेन च प्रव्यथितं मनः मे । अतः तदेव मे मम दर्शय हे देव रूपं

यत् मत्सखम् । प्रसीद देवेश, जगन्निवास जगतो निवासो
जगन्निवासः, हे जगन्निवास ॥

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-

मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन

सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

किरीटिनं किरीटवन्तं तथा गदिनं गदावन्तं चक्र-
हस्तम् इच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टुम् अहं तथैव, पूर्ववत्
इत्यर्थः । यतः एवम्, तस्मात् तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण
चतुर्भुजेन, सहस्रबाहो वार्तमानिकेन विश्वरूपेण, भव विश्व-
मूर्ते; उपसंहृत्य विश्वरूपम्, तेनैव रूपेण भव इत्यर्थः ॥

अर्जुनं भीतम् उपलभ्य, उपसंहृत्य विश्वरूपम्, प्रियवच-
नेन आश्वासयन् श्रीभगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं

रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं

यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

मया प्रसन्नेन, प्रसादो नाम त्वयि अनुग्रहबुद्धिः,
तद्वता प्रसन्नेन मया तव हे अर्जुन, इदं परं रूपं विश्व-
रूपं दर्शितम् आत्मयोगात् आत्मनः ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात् ।
तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्तम् अनन्तम् अन्तरहितं
आदौ भवम् आद्यं यत् रूपं मे मम त्वदन्येन त्वत्तः
अन्येन केनचित् न दृष्टपूर्वम् ॥

आत्मनः मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संवृत्तः इति
तत् स्तौति—

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-

र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके

द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनैः चतुर्णामपि वेदानाम् अध्ययनैः यथा-
वत् यज्ञाध्ययनैश्च— वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्ध-
त्वात् पृथक् यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम्—
तथा न दानैः तुलापुरुषादिभिः, न च क्रियाभिः अग्नि-
होत्रादिभिः श्रौतादिभिः, न अपि तपोभिः उग्रैः चान्द्रा-
यणादिभिः उग्रैः घोरैः, एवंरूपः यथादर्शितं विश्वरूपं

यस्य सौऽहम् एवरूपः न शक्यः अहं नृलोके मनुष्य-
लोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तः अन्येन कुरुप्रवीर ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो

दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्गमेदम् ।

व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं

तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

मा ते व्यथा मा भूत् ते भयम्, मा च विमूढभावः
विमूढचित्तता, दृष्ट्वा उपलभ्य रूपं घोरम् ईदृक् यथादर्शितं
मम इदम् । व्यपेतभीः विगतभयः, प्रीतमनाश्च सन्
पुनः भूयः त्वं तदेव चतुर्भुजं रूपं शङ्खचक्रगदाधरं तव
इष्टं रूपम् इदं प्रपश्य ॥

संजय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोत्तवा

स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं

भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

इति एवम् अर्जुनं वासुदेवः तथाभूतं वचनम् उक्त्वा,

स्वकं वसुदेवस्य गृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् भूयः
पुनः । आश्वासयामास च आश्वासितवान् भीतम् एनम्,
भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहः महात्मा ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं
तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः
सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

दृष्ट्वा इदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जना-
र्दन, इदानीम् अधुना अस्मि संवृत्तः संजातः । किम् ?
सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतश्च अस्मि ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं
दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य
नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनम् अस्य इति सुदुर्दर्शम्, इदं

रूपं दृष्टवान् असि यत् मम, देवाः अपि अस्य मम रूपस्य
नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणः ; दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव
दृष्टवन्तः, न द्रक्ष्यन्ति च इति अभिप्रायः ॥

कस्मात् ?—

नाहं वेदैर्न तपसा

न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवंविधो द्रष्टुं

दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

न अहं वेदैः ऋग्यजुःसामाथर्ववेदैः चतुर्भिरपि, न तपसा
उग्रेण चान्द्रायणादिना, न दानेन गोभूहिरण्यादिना, न च
इज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्यः एवंविधः यथादर्शितप्रकारः
द्रष्टुं दृष्टवान् असि मां यथा त्वम् ॥

कथं पुनः शक्यः इति उच्यते—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य

अहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन

प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

भक्त्या तु किंविशिष्टया इति आह— अनन्यया
अपृथग्भूतया, भगवतः अन्यत्र पृथक् न कदाचिदपि या
भवति सा त्वनन्या भक्तिः । सर्वैरपि करणैः वासुदेवा-
दन्यत् न उपलभ्यते यया, सा अनन्या भक्तिः, तया
भक्त्या शक्यः अहम् एवंविधः विश्वरूपप्रकारः हे अर्जुन,
ज्ञातुं शास्त्रतः । न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतः, द्रष्टुं च साक्षा-
त्कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः, प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परंतप ॥

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतः अर्थः निःश्रेय-
सार्थः अनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्य उच्यते—

मत्कर्मकृन्मत्परमो

मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु

यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-

विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विश्वरूपदर्शनयोगो नाम

एकादशोऽध्यायः ॥

मत्कर्मकृत् मदर्थं कर्म मत्कर्म, तत् करोतीति मत्कर्म-
 कृत् । मत्परमः— करोति भृत्यः स्वामिकर्म, न तु आत्मनः
 परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते; अयं तु
 मत्कर्मकृत् मामेव परमां गतिं प्रतिपद्यते इति मत्परमः,
 अहं परमः परा गतिः यस्य सोऽयं मत्परमः । तथा
 मद्भक्तः मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजते
 इति मद्भक्तः । सङ्गवर्जितः धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु
 सङ्गवर्जितः सङ्गः प्रीतिः स्नेहः तद्वर्जितः । निर्वैरः निर्गत-
 वैरः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहितः आत्मनः अत्यन्तापकारप्रवृत्ते-
 ष्वपि । यः ईदृशः मद्भक्तः सः माम् एति, अहमेव तस्य
 परा गतिः, न अन्या गतिः काचित् भवति । अयं तव उप-
 देशः इष्टः मया उपदिष्टः हे पाण्डव इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

एकादशोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

द्वादशोऽध्यायः

द्वादशोऽध्यायः ॥

तीयाध्यायप्रभृतिषु विभूत्यन्तेषु
अध्यायेषु परमात्मनः ब्रह्मणः अक्षरस्य
विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषस्य उपासनम्
उक्तम् ; सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिम-
त्सत्त्वोपाधेः ईश्वरस्य तव च उपासनं
तत्र तत्र उक्तम् । विश्वरूपाध्याये तु
ऐश्वरम् आद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितम्
उपासनार्थमेव त्वया । तच्च दर्शयित्वा उक्तवानसि 'मत्कर्म-
कृत्' इत्यादि । अतः अहम् अनयोः उभयोः पक्षयोः वि-
शिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामि इति अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥

एवम् इति अतीतानन्तरश्लोकेन उक्तम् अर्थं परा-

मृशति 'मत्कर्मकृत्' इत्यादिना । एवं सततयुक्ताः, नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्ते अर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ताः अनन्यशरणाः सन्तः त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति; ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वेषणाः संन्यस्तसर्वकर्माणः यथाविशेषितं ब्रह्म अक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वात् अव्यक्तम् अकरणगोचरम् । यत् हि करणगोचरं तत् व्यक्तम् उच्यते, अक्षेः धातोः तत्कर्मकत्वात्; इदं तु अक्षरं तद्विपरीतम्, शिष्टैश्च उच्यमानैः विशेषणैः विशिष्टम्, तत् ये चापि पर्युपासते, तेषाम् उभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः? के अतिशयेन योगविदः इत्यर्थः ॥

श्रीभगवान् उवाच—ये तु अक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनः निवृत्तैषणाः, ते तावत् तिष्ठन्तु; तान् प्रति यत् वक्तव्यम्, तत् उपरिष्ठात् वक्ष्यामः । ये तु इतरे—

श्रीभगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः, ये

भक्ताः सन्तः, मां सर्वयोगेश्वराणाम् अधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्त-
रागादिक्लेशतिमिरदृष्टिम्, नित्ययुक्ताः अतीतानन्तराध्यायान्तो-
क्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्तः उपासते श्रद्धया परया
प्रकृष्टया उपेताः, ते मे मम मताः अभिप्रेताः युक्ततमाः
इति । नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततया अहोरात्रम् अतिवाह-
यन्ति । अतः युक्तं तान् प्रति युक्ततमाः इति वक्तुम् ॥

किमितरे युक्ततमाः न भवन्ति? न; किंतु तान् प्रति
यत् वक्तव्यम्, तत् शृणु—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

ये तु अक्षरम् अनिर्देश्यम्, अव्यक्तत्वात् अशब्दगोचर
इति न निर्देष्टुं शक्यते, अतः अनिर्देश्यम्, अव्यक्तं न केनापि
प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तात् उपास-
ते । उपासनं नाम यथाशास्त्रम् उपाख्य अर्थस्य विषयीकरणेन
सामीप्यम् उपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घ-
कालं यत् आसनम्, तत् उपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशे-
षणमाह उपास्यस्य— सर्वत्रगं व्योमवत् व्यापि अचिन्त्यं च
अव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्वि करणगोचरम्, तत् मनसापि

चिन्त्यम्, तद्विपरीतत्वात् अचिन्त्यम् अक्षरम्, कूटस्थं दृश्य-
मानगुणम् अन्तर्दोषं वस्तु कूटम् । ‘कूटरूपम्’ ‘कूटसा-
क्ष्यम्’ इत्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धः लोके । तथा च अवि-
द्याद्यनेकसंसारबीजम् अन्तर्दोषवत् मायाव्याकृतादिशब्दवा-
च्यतया ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ ‘मम
माया दुरत्यया’ इत्यादौ प्रसिद्धं यत् तत् कूटम्, तस्मिन्
कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतया । अथवा, राशिरिव
स्थितं कूटस्थम् । अत एव अचलम् । यस्मात् अचलम्,
तस्मात् ध्रुवम्, नित्यमित्यर्थः ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

संनियम्य सम्यक् नियम्य उपसंहृत्य इन्द्रियग्रामम् इन्द्रि-
यसमुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः समा तुल्या
बुद्धिः येषाम् इष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः । ते ये एवंविधाः
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं
किञ्चित् ‘मां ते प्राप्नुवन्ति’ इति; ‘ज्ञानी त्वात्मैव मे
मतम्’ इति हि उक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्त-
तमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥

किं तु—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

क्लेशः अधिकतरः, यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशः अधिक एव क्लेशः अधिकतरस्तु अक्षरात्मनां परमात्मदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः । अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ते आसक्तं चेतः येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसः तेषाम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्मात् या गतिः अक्षरात्मिका दुःखं सा देहवद्भिः देहाभिमानवद्भिः अवाप्यते, अतः क्लेशः अधिकतरः ॥

अक्षरोपासकानां यत् वर्तनम्, तत् उपरिष्ठाद्वक्ष्यामः—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि ईश्वरे संन्यस्य मत्पराः अहं परः येषां ते मत्पराः सन्तः अनन्येनैव अविद्यमानम् अन्यत् आलम्बनं विश्वरूपं देवम् आत्मानं मुक्त्वा यस्य सः अनन्यः तेन अनन्येनैव ; केन ? योगेन समाधिना मां ध्यायन्तः चिन्तयन्तः उपासते ॥

तेषां किम्?—

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥

तेषां मदुपासनैकपराणाम् अहम् ईश्वरः समुद्धर्ता ।
कुतः इति आह— मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तः संसारः
मृत्युसंसारः, स एव सागर इव सागरः, दुस्तरत्वात्,
तस्मात् मृत्युसंसारसागरात् अहं तेषां समुद्धर्ता भवामि
न चिरात् । किं तर्हि? क्षिप्रमेव हे पार्थ, मयि आवे-
शितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं समाहितं चेतः येषां
ते मय्यावेशितचेतसः तेषाम् ॥

यतः एवम्, तस्मात्—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥

मयि एव विश्वरूपे ईश्वरे मनः संकल्पविकल्पात्मकं
आधत्स्व स्थापय । मयि एव अध्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिम्
आधत्स्व निवेशय । ततः ते किं ख्यात् इति शृणु— निव-
सिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवासं

करिष्यसि एव अतः शरीरपातात् ऊर्ध्वम् । न संशयः
संशयः अत्र न कर्तव्यः ॥

अथ चित्तं समाधातुं

न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो

मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अथ एवं यथा अवोचं तथा मयि चित्तं समाधातुं स्था-
पयितुं स्थिरम् अचलं न शक्नोषि चेत्, ततः पश्चात् अभ्या-
सयोगेन, चित्तस्य एकस्मिन् आलम्बने सर्वतः समाहृत्य
पुनः पुनः स्थापनम् अभ्यासः, तत्पूर्वको योगः समाधानल-
क्षणः तेन अभ्यासयोगेन मां विश्वरूपम् इच्छ प्रार्थयस्व
आप्तुं प्राप्तुं हे धनंजय ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि

मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि

कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥

अभ्यासे अपि असमर्थः असि अशक्तः असि, तर्हि मत्क-

र्मपरमः भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमः मत्कर्मपरमः, मत्कर्मप्रधानः इत्यर्थः । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन् सिद्धिं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेण अवाप्स्यसि ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अथ पुनः एतदपि यत् उक्तं मत्कर्मपरमत्वम्, तत् कर्तुम् अशक्तः असि, मद्योगम् आश्रितः मयि क्रियमाणानि कर्माणि संन्यस्य यत् करणं तेषाम् अनुष्ठानं सः मद्योगः, तम् आश्रितः सन्, सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततः अनन्तरं कुरु यतात्मवान् संयतचित्तः सन् इत्यर्थः ॥

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासा-

ज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्याग-

स्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

श्रेयः हि प्रशस्यतरं ज्ञानम् । कस्मात्? विवेकपूर्वकात्
अभ्यासात् । तस्मादपि ज्ञानात् ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते ।
ज्ञानवतो ध्यानात् अपि कर्मफलत्यागः, 'विशिष्यते' इति
अनुषज्यते । एवं कर्मफलत्यागात् पूर्वविशेषणवतः शान्तिः
उपशमः सहेतुकस्य संसारस्य अनन्तरमेव स्यात्, न तु
कालान्तरम् अपेक्षते ॥

अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ
सर्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयःसाधनम् उपदिष्टम्, न प्रथम-
मेव । अतश्च 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्' इत्युत्तरोत्तरविशि-
ष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते, संपन्नसाधनानुष्ठाना-
शक्तौ अनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन साधर्म्येण स्तुतित्वम्?
'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इति सर्वकामप्रहाणात् अमृतत्वम्
उक्तम्; तत् प्रसिद्धम् । कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तकर्मणां
फलानि । तत्त्यागे च विदुषः ध्याननिष्ठस्य अनन्तरैव शा-
न्तिः इति सर्वकामत्यागसामान्यम् अज्ञकर्मफलत्यागस्य
अस्ति इति तत्सामान्यात् सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिः इयं प्ररोच-
नार्था । यथा अगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीतः इति इदानींत-
नाः अपि ब्राह्मणाः ब्राह्मणत्वसामान्यात् स्तूयन्ते, एवं कर्म-
फलत्यागात् कर्मयोगस्य श्रेयःसाधनत्वमभिहितम् ॥

अत्र च आत्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूपे ईश्वरे चेतःसमा-
 धानलक्षणः योगः उक्तः, ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च ।
 ‘अथैतदप्यशक्तोऽसि’ इति अज्ञानकार्यसूचनात् न अभेद-
 दर्शिनः अक्षरोपासकस्य कर्मयोगः उपपद्यते इति दर्शयति ;
 तथा कर्मयोगिनः अक्षरोपासनानुपपत्तिम् । ‘ते प्राप्नुवन्ति
 मामेव’ इति अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यम्
 उक्त्वा, इतरेषां पारतन्त्र्यात् ईश्वराधीनतां दर्शितवान्
 ‘तेषामहं समुद्धर्ता’ इति । यदि हि ईश्वरस्य आत्मभूताः
 ते मताः अभेददर्शित्वात्, अक्षरस्वरूपाः एव ते इति समुद्ध-
 रणकर्मवचनं तान् प्रति अपेशलं स्यात् । यस्माच्च अर्जुनस्य
 अत्यन्तमेव हितैषी भगवान् तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं कर्म-
 योगं भेददृष्टिमन्तमेव उपदिशति । न च आत्मानम् ईश्वरं
 प्रमाणतः बुद्ध्वा कस्यचित् गुणभावं जिगमिषति कश्चित्,
 विरोधात् । तस्मात् अक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां
 संन्यासिनां त्यक्तसर्वैषणानाम् ‘अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्’ इत्या-
 दिधर्मपूरां साक्षात् अमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां न द्वेष्टा, आत्मनः दुःखहेतुमपि न

किञ्चित् द्वेष्टि, सर्वाणि भूतानि आत्मत्वेन हि पश्यति । मैत्रः मित्रभावः मैत्री मित्रतया वर्तते इति मैत्रः । करुणः एव च, करुणा कृपा दुःखितेषु दया, तद्वान् करुणः, सर्वभूताभयप्रदः, संन्यासी इत्यर्थः । निर्ममः ममप्रत्ययवर्जितः । निरहंकारः निर्गताहंप्रत्ययः । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे द्वेषरागयोः अप्रवर्तके यस्य सः समदुःखसुखः । क्षमी क्षमावान्, आक्रुष्टः अभिहतो वा अविक्रियः एव आस्ते ॥

संतुष्टः सततं योगी

यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धि-

र्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

संतुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभे अलाभे च उत्पन्नालंप्रत्ययः । तथा गुणवल्लाभे विपर्यये च संतुष्टः । सततं योगी समाहितचित्तः । यतात्मा संयतस्वभावः । दृढनिश्चयः दृढः स्थिरः निश्चयः अध्यवसायः यस्य आत्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयः । मय्यर्पितमनोबुद्धिः संकल्पविकल्पात्मकं मनः, अध्यवसायलक्षणा बुद्धिः, ते मय्येव अर्पिते स्थापिते यस्य संन्यासिनः सः मय्यर्पितमनोबुद्धिः । यः

ईदृशः मद्भक्तः सः मे प्रियः । ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं
स च मम प्रियः’ इति सप्तमे अध्याये सूचितम्, तत् इह
प्रपञ्चयते ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको

लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगै-

मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

यस्मात् संन्यासिनः न उद्विजते न उद्वेगं गच्छति न
संतप्यते न संक्षुभ्यति लोकः, तथा लोकात् न उद्विजते
च यः, हर्षामर्षभयोद्वेगैः हर्षश्च अमर्षश्च भयं च उद्वेगश्च
तैः हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तः; हर्षः प्रियलाभे अन्तःकर-
णस्य उत्कर्षः रोमाञ्चनाश्रुपातादिलिङ्गः, अमर्षः असहि-
ष्णुता, भयं त्रासः, उद्वेगः उद्विग्नता, तैः मुक्तः यः स
च मे प्रियः ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष

उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी

यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

देहेन्द्रियविषयसंबन्धादिषु अपेक्षाविषयेषु अनपेक्षः निः-
स्पृहः । शुचिः बाह्येन आभ्यन्तरेण च शौचेन संपन्नः ।
दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यः यथावत् प्रतिपत्तुं समर्थः ।
उदासीनः न कस्यचित् मित्रादेः पक्षं भजते यः, सः उदा-
सीनः यतिः । गतव्यथः गतभयः । सर्वारम्भपरित्यागी
आरभ्यन्त इति आरम्भाः इहामुत्रफलभोगार्थानि काम-
हेतूनि कर्माणि सर्वारम्भाः, तान् परित्यक्तुं शीलम्
अस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यः मद्भक्तः सः मे प्रियः ॥

किंच—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि

न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी

भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

यः न हृष्यति इष्टप्राप्तौ, न द्वेष्टि अनिष्टप्राप्तौ, न
शोचति प्रियवियोगे, न च अप्राप्तं काङ्क्षति, शुभाशुभे
कर्मणी परित्यक्तुं शीलम् अस्य इति शुभाशुभपरित्यागी
भक्तिमान् यः सः मे प्रियः ॥

समः शत्रौ च मित्रे च

तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु

समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च, तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः, सर्वत्र च सङ्गविवर्जितः ॥

किंच—

तुल्यनिन्दास्तुतिमौनी

संतुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमति-

भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य सः तुल्यनिन्दास्तुतिः । मौनी मौनवान् संयतवाक् । संतुष्टः येन केनचित् शरीरस्थितिहेतुमात्रेण; तथा च उक्तम्— ‘येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः । यत्र कचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः’ इति । किंच, अनिकेतः निकेतः आश्रयः निवासः नियतः न विद्यते यस्य सः अनिकेतः, ‘नागारे’ इत्यादिस्मृत्यन्त-

रात् । स्थिरमतिः स्थिरा परमार्थविषया यस्य मतिः सः
स्थिरमतिः । भक्तिमान् मे प्रियः नरः ॥

‘अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्, इत्यादिना अक्षरोपासकानां निवृ-
त्तसर्वैषणानां संन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्र-
क्रान्तम् उपसंह्रियते—

ये तु धर्म्यामृतमिदं
यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा

भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥

ये तु संन्यासिनः धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तत् अ-
मृतं च तत्, अमृतत्वहेतुत्वात्, इदं यथोक्तम् ‘अद्वेष्टा स-
र्वभूतानाम्’ इत्यादिना पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति श्रद्धधानाः

सन्तः मत्परमाः यथोक्तः अहं अक्षरात्मा परमः निरतिशया-
 गतिः येषां ते मत्परमाः, मद्भक्ताः च उत्तमां परमार्थज्ञान-
 लक्षणां भक्तिमाश्रिताः, ते अतीव मे प्रियाः । ‘प्रियो हि ज्ञा-
 निनोऽत्यर्थम्’ इति यत् सूचितं तत् व्याख्याय इह उपसं-
 हृतम् ‘भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः’ इति । यस्मात् धर्म्यामृत-
 मिदं यथोक्तमनुतिष्ठन् भगवतः विष्णोः परमेश्वरस्य अतीव
 प्रियः भवति, तस्मात् इदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतः अनु-
 श्रेयं विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणा इति वाक्यार्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
 शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

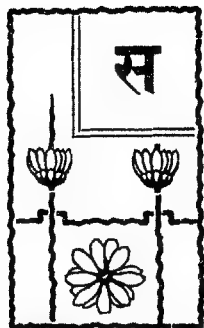
द्वादशोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

त्रयोदशोऽध्यायः

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

समे अध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वर-
स्य—त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अप-
रा, संसारहेतुत्वात्; परा च अन्या जीव-
भूता क्षेत्रज्ञलक्षणा ईश्वरात्मिका—या-
भ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरः जगदुत्पत्तिस्थिति-
लयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञल-

क्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वतः ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं
क्षेत्राध्यायः आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये च ‘अद्वेष्टा
सर्वभूतानाम्’ इत्यादिना यावत् अध्यायपरिसमाप्तिः तावत्
तत्त्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्ते इत्येतत्
उक्तम् । केन पुनः ते तत्त्वज्ञानेन युक्ताः यथोक्तधर्मा-
चरणात् भगवतः प्रिया भवन्तीति एवमर्थश्च अयमध्यायः
आरभ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणवि-
षयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया देहे-
न्द्रियाद्याकारेण संहन्यते । सोऽयं संघातः इदं शरीरम् ।
तदेतत् भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

इदम् इति सर्वनाम्ना उक्तं विशिनष्टि शरीरम् इति । हे कौन्तेय, क्षतत्वाणात्, क्षयात्, क्षरणात्, क्षेत्रवद्वा अस्मिन् कर्मफलनिष्पत्तेः क्षेत्रम् इति— इतिशब्दः एवंशब्दपदार्थकः—क्षेत्रम् इत्येवम् अभिधीयते कथ्यते । एतत् शरीरं क्षेत्रं यः वेत्ति विजानाति, आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति, स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति विभागशः, तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञः इति— इतिशब्दः एवंशब्दपदार्थकः एव पूर्ववत्— क्षेत्रज्ञः इत्येवम् आहुः । के ? तद्विदः तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः ॥

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ उक्तौ । किम् एतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ इति ? न इति उच्यते—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरम् असंसारिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताने-

कक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तः, तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादि-
शब्दप्रत्ययागोचरं विद्धि इति अभिप्रायः । हे भारत, यस्मात्
क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरम् अन्यत्
अवशिष्टम् अस्ति, तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञेयभूतयोः यत्
ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते, तत् ज्ञानं
सम्यग्ज्ञानम् इति मतम् अभिप्रायः मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥

ननु सर्वक्षेत्रेषु एक एव ईश्वरः, न अन्यः तद्व्यतिरिक्तः
भोक्ता विद्यते चेत्, ततः ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तम्; ईश्वर-
व्यतिरेकेण वा संसारिणः अन्यस्य अभावात् संसाराभाव-
प्रसङ्गः । तच्च उभयमनिष्टम्, बन्धमोक्षतद्वेतुशास्त्रानर्थक्यप्रस-
ङ्गात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत् सुखदुःख-
तद्वेतुलक्षणः संसारः उपलभ्यते; जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च ध-
र्माधर्मनिमित्तः संसारः अनुमीयते । सर्वमेतत् अनुपपन्नमा-
त्मेश्वरैकत्वे ॥

न; ज्ञानाज्ञानयोः अन्यत्वेनोपपत्तेः— ‘दूरमेते विपरीते
विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता’ । तथा तयोः विद्या-
विद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धः निर्दिष्टः— ‘श्रेयश्च
प्रेयश्च’ इति; विद्याविषयः श्रेयः, प्रेयस्तु अविद्याकार्यम् इति ।
तथा च व्यासः—‘द्वाविमावथ पन्थानौ’ इत्यादि, ‘इमौ

द्वावेव पन्थानौ' इत्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते । अ-
विद्या च सह कार्येण हातव्या इति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः
अवगम्यते । श्रुतयः तावत्— 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति
न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः' 'तमेवं विद्वानमृत इह भव-
ति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' 'विद्वान्न बिभेति कुत-
श्चन' । अविदुषस्तु— 'अथ तस्य भयं भवति, अविद्या-
यामन्तरे वर्तमानाः' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'अन्यो-
ऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्'
आत्मवित् यः 'स इदं सर्वं भवति'; 'यदा चर्मवत्'
इत्याद्याः सहस्रशः । स्मृतयश्च— 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन
मुह्यन्ति जन्तवः' 'इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं
मनः' 'समं पश्यन् हि सर्वत्र' इत्याद्याः । न्यायतश्च—
'सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति ।
अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथाविशिष्टम्' ।
तथा च— देहादिषु आत्मबुद्धिः अविद्वान् रागद्वेषादिप्रयुक्तः
धर्माधर्मानुष्ठानकृत जायते म्रियते च इति अवगम्यते;
देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनः रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्मप्र-
वृत्त्युपशमात् मुच्यन्ते इति न केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यं
न्यायतः । तत्र एवं सति, क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्यैव सतः अवि-

द्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति, यथा देहाद्यात्म-
त्वमात्मनः । सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धः देहादिषु अनात्मसु
आत्मभावः निश्चितः अविद्याकृतः, यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयः;
न च एतावता पुरुषधर्मः स्थाणोः भवति, स्थाणुधर्मो वा
पुरुषस्य, तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य, देहधर्मो वा चेतनस्य
सुखदुःखमोहात्मकत्वादिः आत्मनः न युक्तः; अविद्याकृत-
त्वाविशेषात्, जरामृत्युवत् ॥

न, अतुल्यत्वात्; इति चेत्— स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव
सन्तौ ज्ञात्रा अन्योन्यस्मिन् अध्यस्तौ अविद्यया; देहा-
त्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेव इतरेतराध्यासः, इति न समः दृष्टा-
न्तः । अतः देहधर्मः ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनः भवतीति
चेत्, न; अचैतन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः
क्षेत्रस्य धर्माः सुखदुःखमोहेच्छादयः ज्ञातुः भवन्ति, तर्हि,
'ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्माः केचित् आत्मनः भवन्ति अविद्या-
ध्यारोपिताः, जरामरणादयस्तु न भवन्ति' इति विशेषहेतुः
वक्तव्यः । 'न भवन्ति' इति अस्ति अनुमानम्— अवि-
द्याध्यारोपितत्वात् जरामरणादिवत् इति, हेयत्वात्, उपादे-
यत्वाच्च इत्यादि । तत्र एवं सति, कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः
संसारः ज्ञेयस्थः ज्ञातरि अविद्यया अध्यारोपितः इति, न

तेन ज्ञातुः किञ्चित् दुष्यति, यथा बालैः अध्यारोपितेन आकाशस्य तलमलिनत्वादिना ॥

एवं च सति, सर्वक्षेत्रेष्वपि सतः भगवतः क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रमपि नाशङ्क्यम् । न हि कचिदपि लोके अविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचित् उपकारः अपकारो वा दृष्टः ॥

यत्तु उक्तम्— न समः दृष्टान्तः इति, तत् असत् । कथम्? अविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितम् । तत् न व्यभिचरति । यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरति इति मन्यसे, तस्यापि अनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः ॥

अविद्यावत्त्वात् क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम् इति चेत्, न; अविद्यायाः तामसत्वात् । तामसो हि प्रत्ययः, आवरणात्मकत्वात् अविद्या विपरीतग्राहकः, संशयोपस्थापको वा, अग्रहणात्मको वा; विवेकप्रकाशभावे तद्भावात्, तामसे च आवरणात्मके तिमिरादिदोषे सति अग्रहणादेः अविद्या-त्नयस्य उपलब्धेः ॥

अत्र आह— एवं तर्हि ज्ञानृधर्मः अविद्या । न; करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेः । यत्तु मन्यसे— ज्ञानृधर्मः

अविद्या, तदेव च अविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम्; तत्र यदुक्तम् ‘ईश्वर एव क्षेत्रज्ञः, न संसारी’ इत्येतत् अयुक्तमिति— तत् न; यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनात् । न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तं वा तैमिरिकत्वादितोषः ग्रहीतुः, चक्षुषः संस्कारेण तिमिरे अपनीते ग्रहीतुः अदर्शनात् न ग्रहीतुर्धर्मः यथा; तथा सर्वत्रैव अग्रहणविपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचित् भवितुमर्हन्ति, न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य । संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवत् न ज्ञातृधर्मत्वम्— संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वम्; सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभिः अविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात् । आत्मनः यदि क्षेत्रज्ञस्य अग्न्युष्णवत् स्वः धर्मः, ततः न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यात् । अविक्रियस्य च व्योमवत् सर्वगतस्य अमूर्तस्य आत्मनः केनचित् संयोगवियोगानुपपत्तेः, सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेव ईश्वरत्वम्; ‘अनादित्वान्निर्गुणत्वात्’ इत्यादीश्वरवचनाच्च ॥

ननु एवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति चेत्, न; सर्वैरभ्युपगतत्वात् । सर्वैर्हि आत्मवादिभिः अभ्युपगतः दोषः न एकेन परिहर्तव्यः भवति ।

कथम् अभ्युपगतः इति? मुक्तात्मनां हि संसारसंसारि-
त्वव्यवहाराभावः सर्वैरेव आत्मवादिभिः इष्यते । न च
तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिः अभ्युपगता । तथा नः
क्षेत्रज्ञानाम ईश्वरैकत्वे सति, शास्त्रानर्थक्यं भवतु; अवि-
द्याविषये च अर्थवत्त्वम्— यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धाव-
स्थायामेव शास्त्रार्थवत्त्वम्, न मुक्तावस्थायाम्, एवम् ॥

ननु आत्मनः बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वै-
तिनां सर्वेषाम् । अतः हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्रा-
द्यर्थवत्त्वं स्यात् । अद्वैतिनां पुनः, द्वैतस्य अपरमार्थत्वात्,
अविद्याकृतत्वात् बन्धावस्थायाश्च आत्मनः अपरमार्थत्वे नि-
र्विषयत्वात्, शास्त्राद्यानर्थक्यम् इति चेत्, न ; आत्मनः अ-
वस्थाभेदानुपपत्तेः । यदि तावत् आत्मनः बन्धमुक्तावस्थे,
युगपत् स्याताम्, क्रमेण वा । युगपत् तावत् विरोधात् न
संभवतः स्थितिगती इव एकस्मिन् । क्रमभावित्वे च,
निर्निमित्तत्वे अनिमोक्षप्रसङ्गः । अन्यनिमित्तत्वे च स्वतः
अभावात् अपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सति अभ्युपगम-
हानिः । किञ्च, बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां
बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्या, अनादिमती अन्तवती च ; तच्च
प्रमाणविरुद्धम् । तथा मोक्षावस्था आदिमती अनन्ता च

प्रमाणविरुद्धैव अभ्युपगम्यते । न च अवस्थावतः अवस्थान्तरं गच्छतः नित्यत्वम् उपपादयितुं शक्यम् । अथ अनित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यते, अतः द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषः अपरिहार्य एव; इति समानत्वात् न अद्वैतवादिना परिहर्तव्यः दोषः ॥

न च शास्त्रानर्थक्यम्, यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वात् शास्त्रस्य । अविदुषां हि फलहेत्वोः अनात्मनोः आत्मदर्शनम्, न विदुषाम्; विदुषां हि फलहेतुभ्याम् आत्मनः अन्यत्वदर्शने सति, तयोः अहमिति आत्मदर्शनानुपपत्तेः । न हि अत्यन्तमूढः उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योः छायाप्रकाशयोर्वा एकात्म्यं पश्यति; किमुत विवेकी । तस्मात् न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत् फलहेतुभ्याम् आत्मनः अन्यत्वदर्शिनः भवति । न हि 'देवदत्त, त्वम् इदं कुरु' इति कस्मिंश्चित् कर्मणि नियुक्ते, विष्णुमित्रः 'अहं नियुक्तः' इति तत्रस्थः नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते । वियोगविषयविवेकाग्रहणात् तु उपपद्यते प्रतिपत्तिः; तथा फलहेत्वोरपि ॥

ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया—फलहेतुभ्याम् अन्यात्मविषयदर्शनेऽपि सति—इष्टफलहेतौ प्रवर्तितः अस्मि, अनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितः अस्मीति;

यथा पितृपुत्रादीनाम् इतरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यपि अन्यो-
न्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः । न ; व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रति-
पत्तेः प्रागेव फलहेत्वोः आत्माभिमानस्य सिद्धत्वात् । प्रति-
पन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्याम् आत्मनः अन्यत्वं
प्रतिपद्यते, न पूर्वम् । तस्मात् विधिप्रतिषेधशास्त्रम् अवि-
द्वद्विषयम् इति सिद्धम् ॥

ननु 'स्वर्गकामो यजेत' 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादौ
आत्मव्यतिरेकदर्शिनाम् अप्रवृत्तौ, केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां च ;
अतः कर्तुः अभावात् शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, न ; यथाप्र-
सिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी
ब्रह्मवित् तावत् न प्रवर्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति
परलोकः इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेध-
शास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्या अनुमितात्मास्तित्वः आत्मविशे-
षानभिज्ञः कर्मफलसंजाततृष्णः श्रद्धानतया च प्रवर्तते ।
इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षम् । अतः न शास्त्रानर्थक्यम् ॥

विवेकिनाम् अप्रवृत्तिदर्शनात् तदनुगामिनाम् अप्रवृत्तौ
शास्त्रानर्थक्यम् इति चेत्, न ; कस्यचिदेव विवेकोपपत्तेः ।
अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्यात्, यथेदानीम् ।
न च विवेकिनम् अनुवर्तन्ते मूढाः, रागादिदोषतन्त्रत्वात्

प्रवृत्तेः, अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्, स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः— ‘स्वभावस्तु प्रवर्तते’ इति हि उक्तम् ॥

तस्मात् अविद्यामात्रं संसारः यथादृष्टविषयः एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्य अविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । न हि ऊषरदेशं स्नेहेन पङ्कीकर्तुं शक्नोति मरीच्युदकम् । तथा अविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित् कर्तुं शक्नोति । अतश्चेदमुक्तम्— ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि,’ ‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्’ इति च ॥

अथ किमिदं संसारिणामिव ‘अहमेवम्’ ‘ममैवेदम्’ इति पण्डितानामपि? शृणु; इदं तत् पाण्डित्यम्, यत् क्षेत्रे एव आत्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञम् अविक्रियं पश्येयुः, ततः न भोगं कर्म वा आकाङ्क्षेयुः ‘मम स्यात्’ इति । विक्रियैव भोगकर्मणी । अथ एवं सति, फलार्थित्वात् अविद्वान् प्रवर्तते । विदुषः पुनः अविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिः उपचर्यते ॥

इदं च अन्यत् पाण्डित्यं केषांचित् अस्तु— क्षेत्रज्ञः ईश्वर एव । क्षेत्रं च अन्यत् क्षेत्रज्ञस्यैव विषयः । अहं तु संसारी सुखी दुःखी च । संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्र-

क्षेत्रज्ञविज्ञानेन, ध्यानेन च ईश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति । यश्च एवं बुध्यते, यश्च बोधयति, नासौ क्षेत्रज्ञः इति । एवं मन्वानः यः सः पण्डितापशदः, संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य च अर्थवत्त्वं करोमीति; आत्महा स्वयं मूढः अन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वात्, श्रुतहानिम् अश्रुतकल्पनां च कुर्वन् । तस्मात् असंप्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेव उपेक्षणीयः ॥

यत्तूक्तम् ‘ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति, क्षेत्रज्ञानां च ईश्वरैकत्वे संसारिणः अभावात् संसाराभावप्रसङ्गः’ इति, एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ ‘विद्याविद्ययोः वैलक्षण्याभ्युपगमात्’ इति । कथम्? अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तः दर्शितः— मरीच्यम्भसा ऊषरदेशो न पङ्कीक्रियते इति । संसारिणः अभावात् संसाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोः अविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ॥

ननु अविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः । तत्कृतं च सुखित्वदुःखित्वादि प्रत्यक्षम् उपलभ्यते इति चेत्, न; ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात्, ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत् किञ्चित् क्षेत्रज्ञस्य दोषजातम् अविद्यमानम् आसञ्ज-

यसि, तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव, न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञः दुष्यति, ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्यात्, ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यदि आत्मनः धर्मः अविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षम् उपलभ्यते, कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः । ‘ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञः’ इति अवधारिते, ‘अविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वम्’ इति विरुद्धम् उच्यते अविद्यामात्रावष्टम्भात् केवलम् ॥

अत्र आह—सा अविद्या कस्य इति । यस्य दृश्यते तस्य एव । कस्य दृश्यते इति । अत्र उच्यते—‘अविद्या कस्य दृश्यते? इति प्रश्नः निरर्थकः । कथम्? दृश्यते चेत् अविद्या, तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वति उपलभ्यमाने ‘सा कस्य?’ इति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमति उपलभ्यमाने ‘गावः कस्य?’ इति प्रश्नः अर्थवान् भवति । ननु विषमो दृष्टान्तः । गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वात् तत्संबन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः । न तथा अविद्या तद्वांश्च प्रत्यक्षौ, यतः प्रश्नः निरर्थकः स्यात् । अप्रत्यक्षेण अविद्यावता अविद्यासंबन्धे ज्ञाते, किं तव स्यात्? अविद्यायाः अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्यात् । यस्य अवि-

द्या, सः तां परिहरिष्यति । ननु ममैव अविद्या । जानासि तर्हि अविद्यां तद्वन्तं च आत्मानम् । जानामि, न तु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेत् जानासि, कथं संबन्धग्रहणम् ? न हि तव ज्ञातुः ज्ञेयभूतया अविद्याया तत्काले संबन्धः ग्रहीतुं शक्यते, अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुः उपयुक्तत्वात् । न च ज्ञातुः अविद्यायाश्च संबन्धस्य यः ग्रहीता, ज्ञानं च अन्यत् तद्विषयं संभवति ; अनवस्थाप्राप्तेः । यदि ज्ञात्रापि ज्ञेयसंबन्धो ज्ञायते, अन्यः ज्ञाता कल्प्यः स्यात्, तस्यापि अन्यः, तस्यापि अन्यः इति अनवस्था अपरिहार्या । यदि पुनः अविद्या ज्ञेया, अन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव । तथा ज्ञातापि ज्ञातैव, न ज्ञेयं भवति । यदा च एवम्, अविद्यादुःखित्वाद्यैः न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चित् दुष्यति ॥

ननु अयमेव दोषः, यत् दोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम् ; न च विज्ञानस्वरूपस्यैव अविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् ; यथा उष्णतामात्रेण अग्नेः तप्तिक्रियोपचारः, तद्वत् । यथा अत्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभावः आत्मनि स्वत एव दर्शितः—अविद्याध्यारोपितः एव क्रियाकारकादिः आत्मनि उपचर्यते ; तथा तत्र तत्र ‘य एनं वेत्ति हन्तारम्’ ‘प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः’ ‘नादत्ते कस्यचित्पा-

पम्' इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितः । तथैव च व्याख्यातम् अस्माभिः । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः ॥

हन्त ! तर्हि आत्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतः अभावे, अविद्यया च अध्यारोपितत्वे, कर्माणि अविद्वत्कर्तव्यान्येव, न विदुषाम् इति प्राप्तम् । सत्यम् एवं प्राप्तम्, एतदेव च 'न हि देहभृता शक्यम्' इत्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इत्यत्र विशेषतः दर्शयिष्यामः । अलम् इह बहुप्रपञ्चनेन, इति उपसंह्रियते ॥

'इदं शरीरम्' इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोकः अयम् उपन्यस्यते 'तत्क्षेत्रं यच्च' इत्यादि, व्याचिख्यासितस्य हि अर्थस्य संग्रहोपन्यासः न्याय्यः इति—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥३॥

यत् निर्दिष्टम् 'इदं शरीरम्' इति तत् तच्छब्देन परामृशति । यच्च इदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तत् यादृक् यादृशं स्वकीयैः धर्मैः । च-शब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि यः विकारः

यस्य तत् यद्विकारि, यतः यस्मात् च यत्, कार्यम् उत्पद्यते
इति वाक्यशेषः । स च यः क्षेत्रज्ञः निर्दिष्टः सः यत्प्रभावः
ये प्रभावाः उपाधिकृताः शक्तयः यस्य सः यत्प्रभावश्च ।
तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः याथात्म्यं यथाविशेषितं समासेन संक्षेपेण
मे मम वाक्यतः शृणु, श्रुत्वा अवधारय इत्यर्थः ॥

तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं विवक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररो-
चनार्थम्—

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

ऋषिभिः वसिष्ठादिभिः बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितम् ।
छन्दोभिः छन्दांसि ऋगादीनि तैः छन्दोभिः विविधैः नाना-
भावैः नानाप्रकारैः पृथक् विवेकतः गीतम् । किञ्च, ब्रह्मसूत्र-
पदैश्च एव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः प-
द्यते गम्यते ज्ञायते इति तानि पदानि उच्यन्ते तैरेव च
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यम् ‘गीतम्’ इति अनुवर्तते । ‘आत्मेत्येवो-
पासीत’ इत्येवमादिभिः ब्रह्मसूत्रपदैः आत्मा ज्ञायते, हेतुम-
द्भिः युक्तियुक्तैः विनिश्चितैः निःसंशयरूपैः निश्चितप्रत्ययोत्पा-
दकैः इत्यर्थः ॥

स्तुत्या अभिमुखीभूताय अर्जुनाय आह भगवान्—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥५॥

महाभूतानि महान्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वात्
भूतानि च सूक्ष्माणि । स्थूलानि तु इन्द्रियगोचरशब्देन
अभिधायिष्यन्ते अहंकारः महाभूतकारणम् अहंप्रत्ययलक्षणः ।
अहंकारकारणं बुद्धिः अध्यवसायलक्षणा । तत्कारणम् अव्य-
क्तमेव च, न व्यक्तम् अव्यक्तम् अव्याकृतम् ईश्वरशक्तिः
'मम माया दुरत्यया' इत्युक्तम् । एवशब्दः प्रकृत्यवधार-
णार्थः एतावत्येव अष्टधा भिन्ना प्रकृतिः । च-शब्दः
भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश, श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्ध्यु-
त्पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनि-
र्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि ; तानि दश । एकं च ; किं तत् ?
मनः एकादशं संकल्पाद्यात्मकम् । पञ्च च इन्द्रियगोचराः
शब्दादयो विषयाः । तानि एतानि सांख्याः चतुर्विंशति-
तत्त्वानि आचक्षते ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

इच्छा, यज्जातीयं सुखहेतुमर्थम् उपलब्धवान् पूर्वम्, पुनः तज्जातीयमुपलभमानः तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति; सा इयं इच्छा अन्तःकरणधर्मः ज्ञेयत्वात् क्षेत्रम् । तथा द्वेषः, यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेन अनुभूतवान्, पुनः तज्जातीयमर्थमुपलभमानः तं द्वेष्टि; सोऽयं द्वेषः ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव । तथा सुखम् अनुकूलं प्रसन्नसत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिकूलात्मकम्; ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रम् । संघातः देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः, तप्त इव लोहपिण्डे अग्निः आत्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना; सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् । धृतिः यया अवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते; सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रम् । सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थम् इच्छादिग्रहणम् । यत उक्तमुपसंहरति— एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिना उदाहृतम् उक्तम् ॥

यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिः ‘इदं शरीरं क्षेत्रम्’ इति उक्तम्, तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम् । क्षेत्रज्ञः वक्ष्यमाणविशेषणः— यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानात् अमृतत्वं भवति, तम् ‘ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि’ इत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवान् । अधुना तु

तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणम् , यस्मिन् सति तज्ज्ञेय-
विज्ञाने योग्यः अधिकृतः भवति, यत्परः संन्यासी ज्ञाननिष्ठः
उच्यते, तम् अमानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्द-
वाच्यं विदधाति भगवान्—

अमानित्वमदम्भित्व-

महिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं

स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अमानित्वं मानिनः भावः मानित्वमात्मनः श्लाघनम्,
तदभावः अमानित्वम् । अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भ-
त्वम्, तदभावः अदम्भित्वम् । अहिंसा अहिंसनं प्राणि-
नामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधप्राप्तौ अविक्रिया । आर्जवम्
ऋजुभावः अवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुः
आचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां
मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनम्; अन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया
रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावः, मोक्ष-
मार्गे एव कृताध्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनः अप-
कारकस्य आत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रहः

स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्गे एव निरोधः आत्म-
विनिग्रहः ॥

किंच—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो
वैराग्यम् अनहंकारः अहंकाराभावः एव च जन्ममृत्युजरा-
व्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधय-
श्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्श-
नम् । जन्मनि गर्भवासयोनिद्वारनिःसरणं दोषः, तस्य अनु-
दर्शनमालोचनम् । तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनम् । तथा जरायां
प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूतता चेति । तथा
व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनम् । तथा दुःखेषु अ-
ध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेषु । अथवा दुःखान्येव दोषः
दुःखदोषः तस्य जन्मादिषु पूर्ववत् अनुदर्शनम्— दुःखं
जन्म, दुःखं मृत्युः, दुःखं जरा, दुःखं व्याधयः । दुःखनि-
मित्तत्वात् जन्मादयः दुःखम्, न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमि-
ति । एवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनात् देहेन्द्रियादिविषय-

भोगेषु वैराग्यमुपजायते । ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः कर-
णानामात्मदर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञानमुच्यते जन्मा-
दिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

किंच—

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रम्, तद-
भावः असक्तिः । अनभिष्वङ्गः अभिष्वङ्गाभावः । अभिष्व-
ङ्गो नाम आसक्तिविशेष एव अनन्यात्मभावनालक्षणः ; यथा
अन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वा ‘अहमेव सुखी, दुःखी
च,’ जीवति मृते वा ‘अहमेव जीवामि मरिष्यामि च’
इति । क इति आह— पुत्रदारगृहादिषु, पुत्रेषु दारेषु गृहेषु
आदिग्रहणात् अन्येष्वपि अत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु । तच्च
उभयं ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तु-
ल्यचित्तता । क ? इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनिष्टानां च उप-
पत्तयः संप्राप्तयः तासु इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्य-
चित्तता । इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति, न कुप्यति च अनिष्टो-
पपत्तिषु । तच्च एतत् नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥

किंच—

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

मयि च इत्येवमनन्ययोगेन अपृथक्समाधिना 'न अन्यो भगवतो वासुदेवात् परः अस्ति, अतः स एव नः गतिः' इत्येवं निश्चिता अव्यभिचारिणी बुद्धिः अनन्ययोगः, तेन भजनं भक्तिः न व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वम्, विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वा अशुच्यादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितः अरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशः, तं सेवितुं शीलमस्य इति विविक्तदेशसेवी, तद्भावः विवक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतः ततः आत्मादिभावना विविक्ते उपजायते । अतः विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अरतिः अरमणं जनसंसदि, जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानाम् अविनीतानां संसत् समवायः जनसंसत् ; न संस्कारवतां विनीतानां संसत् ; तस्याः ज्ञानोपकारकत्वात् । अतः प्राकृतजनसंसदि अरतिः ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानम् ॥

किंच—

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् आत्मादिविषयं ज्ञानम् अध्यात्म-
ज्ञानम्, तस्मिन् नित्यभावः नित्यत्वम् । अमानित्वादीनां
ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानम्, तस्य
अर्थः मोक्षः संसारोपरमः; तस्य आलोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्श-
नम्; तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्या-
दिति। एतत् अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञानम् इति
प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यत् अतः अस्मात् यथोक्तात्
अन्यथा विपर्ययेण । मानित्वं दम्भित्वं हिंसा अक्षान्तिः
अनार्जवम् इत्यादि अज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय, संसारप्रवृत्ति-
कारणत्वात् इति ॥

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किम् इत्याकाङ्क्षायामाह—
'ज्ञेयं यत्तत्' इत्यादि । ननु यमाः नियमाश्च अमानित्वा-
दयः । न तैः ज्ञेयं ज्ञायते । न हि अमानित्वादि कस्यचित्
वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम् । सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव
तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते । न हि अन्यविषयेण

ज्ञानेन अन्यत् उपलभ्यते, यथा घटविषयेण ज्ञानेन अग्निः ।
नैष दोषः, ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यते इति हि अवो-
चाम ; ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत् तत् प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावत्
वक्ष्यामि । किंफलं तत् इति प्ररोचनेन श्रोतुः अभिमुखी-
करणाय आह— यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतम् अमृतत्वम् अ-
श्नुते, न पुनः प्रियते इत्यर्थः । अनादिमत् आदिः अस्य
अस्तीति आदिमत्, न आदिमत् अनादिमत् ; किं तत् ?
परं निरतिशयं ब्रह्म, 'ज्ञेयम्' इति प्रकृतम् ॥

अत्र केचित् 'अनादि मत्परम्' इति पदं छिन्दन्ति,
बहुव्रीहिणा उक्ते अर्थे मतुपः आनर्थक्यम् अनिष्टं स्यात्
इति । अर्थविशेषं च दर्शयन्ति— अहं वासुदेवाख्या परा
शक्तिः यस्य तत् मत्परम् इति । सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यात्,
अर्थः चेत् संभवति । न तु अर्थः संभवति, ब्रह्मणः सर्ववि-
शेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात् 'न सत्तन्नासदुच्य-
ते' इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्च इति

विप्रतिषिद्धम् । तस्मात् मतुपः बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः ॥

अमृतत्वफलं ज्ञेयं मया उच्यते इति प्ररोचनेन अभिमुखी-
कृत्य आह— न सत् तत् ज्ञेयमुच्यते इति न अपि असत्
तत् उच्यते ॥

ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेण उद्बुध्य 'ज्ञेयं प्रव-
क्ष्यामि' इति, अननुरूपमुक्तं 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति । न,
अनुरूपमेव उक्तम् । कथम्? सर्वासु हि उपनिषत्सु ज्ञेयं
ब्रह्म 'नेति नेति' 'अस्थूलमनणु' इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव
निर्दिश्यते, न 'इदं तत्' इति, वाचः अगोचरत्वात् ॥

ननु न तदस्ति, यद्वस्तु अस्तिशब्देन नोच्यते । अथ
अस्तिशब्देन नोच्यते, नास्ति तत् ज्ञेयम् । विप्रति-
षिद्धं च—'ज्ञेयं तत्', 'अस्तिशब्देन नोच्यते' इति च ।
न तावन्नास्ति, नास्तिबुद्ध्यविषयत्वात् ॥

ननु सर्वाः बुद्ध्यः अस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगताः एव । तत्र
एवं सति ज्ञेयमपि अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्,
नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् । न, अतीन्द्रियत्वेन
उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् । यद्धि इन्द्रियगम्यं वस्तु

घटादिकम्, तत् अस्तिबुद्धचनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, नास्तिबुद्धचनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् । इदं तु ज्ञेयम् अतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वात् न घटादिवत् उभय-बुद्धचनुगतप्रत्ययविषयम् इत्यतः ‘न सत्तन्नासत्’ इति उच्यते ॥

यत्तु उक्तम्—विरुद्धमुच्यते, ‘ज्ञेयं तत्’ ‘न सत्तन्नासदुच्यते’ इति—न विरुद्धम्, ‘अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि’ इति श्रुतेः । श्रुतिरपि विरुद्धार्था इति चेत्—यथा यज्ञाय शालामारभ्य ‘यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति’ इत्येवमिति चेत्, न; विदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेः अवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् ‘यद्यमुष्मिन्’ इत्यादि तु विधिशेषः अर्थवादः । उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैः ब्रह्म नोच्यते इति । सर्वो हि शब्दः अर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः, श्रूयमाणश्च श्रोतृभिः, जातिक्रियागुणसंबन्धद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षः अर्थं प्रत्याययति; न अन्यथा, अदृष्टत्वात् । तत् यथा—‘गौः’ ‘अश्वः’ इति वा जातितः, ‘पचति’ ‘पठति’ इति वा क्रियातः, ‘शुक्लः’ ‘कृष्णः’ इति वा गुणतः, ‘धनी’ ‘गोमान्’ इति वा संबन्धतः । न तु ब्रह्म जातिमत्, अतः न सदादिशब्दवाच्यम् । नापि गुणवत्, येन

गुणशब्देन उच्येत, निर्गुणत्वात् । नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात् 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति श्रुतेः । न च संबन्धी, एकत्वात् । अद्वयत्वात् अविषयत्वात् आत्मत्वाच्च न केनचित् शब्देन उच्यते इति युक्तम्; 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभिश्च ॥

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वात् असत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयन् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

सर्वतःपाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्च अस्य इति सर्वतःपाणिपादं तत् ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञस्य अस्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधितः उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिः अनेकधा भिन्नम् । क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्य, इति तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तम् 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमपि अस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्य उच्यते 'सर्वतःपाणिपादम्' इत्यादि । तथा हि संप्रदायविदां वचन-

म्—‘अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते’ इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयः ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्याः इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ‘ज्ञेयस्य’ इति उपचारतः उच्यन्ते । तथा व्याख्येयम् अन्यत् । सर्वतःपाणिपादं तत् ज्ञेयम् । सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ; सर्वतःश्रुतिमत् श्रुतिः श्रवणेन्द्रियम्, तत् यस्य तत् श्रुतिमत्, लोके प्राणिनिकाये, सर्वम् आवृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणात् ज्ञेयस्य तद्वत्ता-
शङ्का मा भूत् इत्येवमर्थः श्लोकारम्भः—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यानि, अन्तःकरणे च बुद्धिमनसी, ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्, सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि च, अन्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामपि उपाधित्वम् इत्यतः अन्तःकरणबहिष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैः

अध्यवसायसंकल्पश्रवणवचनादिभिः अवभासते इति सर्वे-
न्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारैः व्यापृतमिव तत् ज्ञेयम्
इत्यर्थः ; ‘ध्यायतीव लेलायतीव’ इति श्रुतेः । कस्मात् पुनः
कारणात् न व्यापृतमेवेति गृह्यते इत्यतः आह— सर्वे-
न्द्रियविवर्जितम्, सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतः न करणव्या-
पारैः व्यापृतं तत् ज्ञेयम् । यस्तु अयं मन्त्रः— ‘अपाणि-
पादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ इत्यादिः,
स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत् तत् ज्ञेयम् इत्येवं
प्रदर्शनार्थः, न तु साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थः ।
‘अन्धो मणिमविन्दत्’ इत्यादिमन्त्रार्थवत् तस्य मन्त्रस्य अर्थः ।
यस्मात् सर्वकरणवर्जितं ज्ञेयम्, तस्मात् असक्तं सर्वसंश्लेषव-
र्जितम् । यद्यपि एवम्, तथापि सर्वभृच्च एव । सदास्पदं हि
सर्वं सर्वत्र सद्बुद्धयनुगमात् । न हि मृगतृष्णिकादयोऽपि
निरास्पदाः भवन्ति । अतः सर्वभृत् सर्वं विभर्ति इति ।
स्यात् इदं च अन्यत् ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारम्— निर्गुणं
सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः तैः वर्जितं तत् ज्ञेयम्, तथापि
गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुख-
दुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तृ च उपलब्धं च तत् ज्ञेयम्
इत्यर्थः ॥

किंच—

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

बहिः त्वक्पर्यन्तं देहम् आत्मत्वेन अविद्याकल्पितम् अपेक्ष्य तमेव अवधिं कृत्वा बहिः उच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेव अवधिं कृत्वा अन्तः उच्यते । ‘बहिरन्तश्च’ इत्युक्ते मध्ये अभावे प्राप्ते, इदमुच्यते— अचरं चरमेव च, यत् चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्जुसर्पाभासः । यदि अचरं चरमेव च स्यात् व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयम्, किमर्थम् ‘इदम्’ इति सर्वैः न विज्ञेयम् इति ? उच्यते—सत्यं सर्वाभासं तत्; तथापि व्योमवत् सूक्ष्मम् । अतः सूक्ष्मत्वात् स्वेन रूपेण तत् ज्ञेयमपि अविज्ञेयम् अविदुषाम् । विदुषां तु, ‘आत्मैवेदं सर्वम्’ ‘ब्रह्मैवेदं सर्वम्’ इत्यादिप्रमाणतः नित्यं विज्ञातम् । अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्यापि अविदुषाम् अप्राप्यत्वात् । अन्तिके च तत्, आत्मत्वात् विदुषाम् ॥

किंच—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥

अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत् तदेकम् । भूतेषु सर्वप्रा-
णिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् ।
भूतभर्तृ च भूतानि विभर्तीति तत् ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थिति-
काले । प्रलयकाले गृसिष्णु प्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले
प्रभविष्णु च प्रभवन्शीलं यथा रज्ज्वादिः सर्पादेः मिथ्या-
कल्पितस्य ॥

किंच, सर्वत्र विद्यमानमपि सत् न उपलभ्यते चेत्,
ज्ञेयं तमः तर्हि ? न । किं तर्हि ?—

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वत्र विष्ठितम् ॥

ज्योतिषाम् आदित्यादीनामपि तत् ज्ञेयं ज्योतिः ।
आत्मचैतन्यज्योतिषा इद्धानि हि आदित्यादीनि ज्योतींषि
दीप्यन्ते, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' 'तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति' इत्यादिश्रुतिभ्यः; स्मृतेश्च इहैव— 'यदादित्यगतं
तेजः' इत्यादेः । तमसः अज्ञानात् परम् अस्पृष्टम् उच्यते ।
ज्ञानादेः दुःसंपादनबुद्ध्या प्राप्तावसादस्य उत्तम्भनार्थमाह—
ज्ञानम् अमानित्वादि; ज्ञेयम् 'ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि'
इत्यादिना उक्तम्; ज्ञानगम्यम् ज्ञेयमेव ज्ञातं सत् ज्ञानफ-

लमिति ज्ञानगम्यमुच्यते ; ज्ञायमानं तु ज्ञेयम् । तत् एतत्
त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्टितं विशेषेण
स्थिम् । तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते ॥

यथोक्तार्थोपसंहारार्थः अयं श्लोकः आरभ्यते—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इति एवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं तथा ज्ञानम् अमा-
नित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च ‘ज्ञेयं यत् तत्’
इत्यादि ‘तमसः परमुच्यते’ इत्येवमन्तम् उक्तं समासतः
संक्षेपतः । एतावान् सर्वः हि वेदार्थः गीतार्थश्च उपसंहृत्य
उक्तः । अस्मिन् सम्यग्दर्शने कः अधिक्रियते इति उच्यते—
मद्भक्तः मयि ईश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वा-
त्मभावः, यत् पश्यति शृणोति स्पृशति वा ‘सर्वमेव भग-
वान् वासुदेवः’ इत्येवंग्रहाविष्टबुद्धिः मद्भक्तः स एतत् यथो-
क्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय, मद्भावाय मम भावः मद्भावः पर-
मात्मभावः तस्मै मद्भावाय उपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥

तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते, परापरे क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञलक्षणे ; ‘एतद्योनीनि भूतानि’ इति च उक्तम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानामिति अयमर्थः
अधुना उच्यते—

**प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धयनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥**

प्रकृतिं पुरुषं चैव ईश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषौ उ-
भावपि अनादी विद्धि, न विद्यते आदिः ययोः तौ अनादी ।
नित्येश्वरत्वात् ईश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवि-
तुम् । प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हि ईश्वरस्य ईश्वरत्वम् । याभ्यां
प्रकृतिभ्याम् ईश्वरः जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः, ते द्वे अनादी
सत्यौ संसारस्य कारणम् ॥

न आदी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचित् वर्णय-
न्ति । तेन हि किल ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति । यदि
पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगत् न ईश्व-
रस्य जगतः कर्तृत्वम् । तत् असत् ; प्राक् प्रकृतिपुरुषयोः
उत्पत्तेः ईशितव्याभावात् ईश्वरस्य अनीश्वरत्वप्रसङ्गात्, सं-
सारस्य निर्निमित्तत्वे अनिर्मोक्षप्रसङ्गात् शास्त्रानर्थक्यप्रस-
ङ्गात् बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनः ईश्वरस्य
प्रकृत्योः सर्वमेतत् उपपन्नं भवेत् । कथम् ?

विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान् बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान् गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धि जानीहि प्रकृतिसंभवान्, प्रकृतिः ईश्वरस्य विकारकारणशक्तिः त्रिगुणात्मिका माया, सा संभवो येषां विकाराणां गुणानां च तान् विकारान् गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिपरिणामान् ॥

के पुनः ते विकाराः गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः—

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

कार्यकरणकर्तृत्वे—कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयोदश । देहस्यारम्भकाणि भूतानि पञ्च विषयाश्च प्रकृतिसंभवाः विकाराः पूर्वोक्ताः इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते । गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात् करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वम् उत्पादकत्वं यत् तत् कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन् कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणम् आरम्भकत्वेन प्रकृतिः उच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः । कार्यकारणकर्तृत्वे इत्यस्मिन्नापि पाठे, कार्यं यत् यस्य परिणामः तत् तस्य कार्यं वि-

कारः विकारि कारणं तयोः विकारविकारिणोः कार्यकारण-
योः कर्तृत्वे इति । अथवा, षोडश विकाराः कार्यं सप्त
प्रकृतिविकृतयः कारणम् तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते तेषां
कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः उच्यते, आरम्भकत्वेनैव । पुरुषश्च सं-
सारस्य कारणं यथा स्यात् तत् उच्यते—पुरुषः जीवः क्षेत्र-
ज्ञः भोक्ता इति पर्यायः, सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे
उपलब्धत्वे हेतुः उच्यते ॥

कथं पुनः अनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृ-
त्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यते इति, अत्र
उच्यते— कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः
परिणामाभावे, पुरुषस्य च चेतनस्य असति तदुपलब्धत्वे,
कुतः संसारः स्यात् ? यदा पुनः कार्यकरणसुखदुःखस्वरू-
पेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्वि-
परीतस्य भोक्तृत्वेन अविद्यारूपः संयोगः स्यात्, तदा
संसारः स्यात् इति । अतः यत् प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरण-
कर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तम्, तत्
युक्तम् । कः पुनः अयं संसारो नाम ? सुखदुःखसंभोगः
संसारः । पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं संसारित्व-
मिति ॥

यत् पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वम् इति उक्तं तस्य तत् किंनिमित्तमिति उच्यते—

**पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥**

पुरुषः भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतौ अविद्यालक्षणायां कार्य-
करणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः, प्रकृतिमात्मत्वेन
गतः इत्येतत्, हि यस्मात्, तस्मात् भुङ्क्ते उपलभते इत्य-
र्थः । प्रकृतिजान् प्रकृतितः जातान् सुखदुःखमोहाकारा-
भिव्यक्तान् गुणान् ‘सुखी, दुःखी, मूढः, पण्डितः अहम्’
इत्येवम् । सत्यामपि अविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भु-
ज्यमानेषु यः सङ्गः आत्मभावः संसारस्य सः प्रधानं कार-
णं जन्मनः, ‘सः यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति’ इत्यादि-
श्रुतेः । तदेतत् आह— कारणं हेतुः गुणसङ्गः गुणेषु सङ्गः
अस्य पुरुषस्य भोक्तुः सदसद्योनिजन्मसु, सत्यश्च असत्यश्च
योनयः सदसद्योनयः तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्यो-
निजन्मानि, तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणस-
ङ्गः । अथवा, सदसद्योनिजन्मसु अस्य संसारस्य कारणं गुण-
सङ्गः इति संसारपदमध्याहार्यम् । सद्योनयः देवादियोनयः ;

असद्योनयः पश्चादियोनयः । सामर्थ्यात् सदसद्योनयः
मनुष्ययोनयोऽपि अविरुद्धाः द्रष्टव्याः ॥

एतत् उक्तं भवति— प्रकृतिस्थत्वाख्या अविद्या, गुणेषु
च सङ्गः कामः, संसारख्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनाय
उच्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससंन्यासे
गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तात् उपन्यस्तं
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् ‘यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते’ इति । उक्तं च
अन्यापोहेन अतद्धर्माध्यारोपेण च ॥

तस्यैव पुनः साक्षात् निर्देशः क्रियते—

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥

उपद्रष्टा समीपस्थः सन् द्रष्टा स्वयम् अव्यापृतः । यथा
ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तदस्थः अन्यः अव्यापृतः
यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणाम् ईक्षि-
ता, तद्वच्च कार्यकरणव्यापारेषु अव्यापृतः अन्यः तद्वि-
लक्षणः तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टा
उपद्रष्टा । अथवा, देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानः द्रष्टारः, तेषां
बाह्यः द्रष्टा देहः, ततः आरभ्य अन्तरतमश्च प्रत्यक् समीपे

आत्मा द्रष्टा, यतः परः अन्तरतमः नास्ति द्रष्टा ; सः अति-
 शयसामीप्येन द्रष्टृत्वात् उपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा
 सर्वविषयीकरणात् उपद्रष्टा । अनुमन्ता च, अनुमोदनम्
 अनुमननं कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषः, तत्कर्ता अनुमन्ता
 च । अथवा, अनुमन्ता, कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयम् अप्रवृ-
 त्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलः विभाव्यते, तेन अनुमन्ता ।
 अथवा, प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न
 निवारयति इति अनुमन्ता । भर्ता, भरणं नाम देहेन्द्रिय-
 मनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपाराध्यै न निमित्तभूतेन चै-
 तन्याभासानां यत् स्वरूपधारणम्, तत् चैतन्यात्मकृतमेव
 इति भर्ता आत्मा इति उच्यते । भोक्ता, अग्न्युष्णवत्
 नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः
 सर्वविषयविषयाः चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमानाः विभक्ताः
 विभाव्यन्ते इति भोक्ता आत्मा उच्यते । महेश्वरः,
 सर्वात्मत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च महान् ईश्वरश्च इति महेश्वरः ।
 परमात्मा, देहादीनां बुद्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पि-
 तानाम् अविद्यया परमः उपद्रष्टृत्वादिलक्षणः आत्मा इति
 परमात्मा । सः अतः 'परमात्मा' इत्यनेन शब्देन च अपि
 उक्तः कथितः श्रुतौ । क असौ ? अस्मिन् देहे पुरुषः

परः अव्यक्तात्, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः'
इति यः वक्ष्यमाणः ॥

‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इति उपन्यस्तः व्याख्याय
उपसंहृतश्च, तमेतं यथोक्तलक्षणम् आत्मानम्—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥

यः एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षात् अहमिति
प्रकृतिं च यथोक्तम् अविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह
निवर्तिताम् अभावम् आपादितां विद्यया, सर्वथा सर्वप्रका-
रेण वर्तमानोऽपि सः भूयः पुनः पतिते अस्मिन् विद्वच्छ-
रीरे देहान्तराय न अभिजायते न उत्पद्यते, देहान्तरं न
गृह्णाति इत्यर्थः । अपिशब्दात् किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न
जायते इति अभिप्रायः ॥

ननु, यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः,
तथापि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां कर्मणाम् उत्तरकाल-
भाविनां च, यानि च अतिक्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषां
च, फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति, स्युः त्रीणि जन्मानि,
कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति, यथा फले प्रवृत्तानाम्

आरब्धजन्मनां कर्मणाम् । न च कर्मणां विशेषः अवग-
म्यते । तस्मात् त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मानि
आरभेरन्; संहतानि वा सर्वाणि एकं जन्म आरभेरन् ।
अन्यथा कृतविनाशे सति सर्वत्र अनाश्वासप्रसङ्गः, शास्त्रा-
नर्थक्यं च स्यात् । इत्यतः इदमयुक्तमुक्तम् ‘न स भूयो-
ऽभिजायते’ इति । न; ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि’ ‘ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति’ ‘तस्य तावदेव चिरम्’ ‘इषीकातूलवत्
सर्वाणि कर्माणि प्रदूयन्ते’ इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः उक्तो विदुषः
सर्वकर्मदाहः । इहापि च उक्तः ‘यथैधांसि’ इत्यादिना सर्व-
कर्मदाहः, वक्ष्यति च । उपपत्तेश्च— अविद्याकामक्लेशबी-
जनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराङ्कुरम् आरभन्ते; इहापि
च ‘साहंकाराभिसंधीनि कर्माणि फलारम्भकाणि, न इत-
राणि’ इति तत्र तत्र भगवता उक्तम् । ‘बीजान्यग्न्युपदग्धानि
न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते
पुनः’ इति च । अस्तु तावत् ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालकृतानां क-
र्मणां ज्ञानेन दाहः ज्ञानसहभावित्वात् । न तु इह जन्मनि
ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानां कर्मणां अतीतजन्मकृतानां च
दाहः युक्तः । न; ‘सर्वकर्माणि’ इति विशेषणात् । ज्ञानो-
त्तरकालभाविनामेव सर्वकर्मणाम् इति चेत्, न; संकोचे

कारणानुपपत्तेः । यत्तु उक्तम् ‘यथा वर्तमानजन्मारम्भ-
काणि कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि
ज्ञाने, तथा अनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्तः’
इति, तत् असत् । कथम् ? तेषां मुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात् ।
यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्तः इषुः धनुषः लक्ष्यवेधोत्तरका-
लमपि आरब्धवेगक्षयात् पतनेनैव निवर्तते, एवं शरीरा-
रम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽपि, आ संस्का-
रवेगक्षयात् पूर्ववत् वर्तते एव । यथा स एव इषुः प्रवृत्ति-
निमित्तानारब्धवेगस्तु अमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽपि उपसंहि-
यते, तथा अनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन
निर्वीजीक्रियन्ते इति, पतित्वे अस्मिन् विद्वच्छरीरे ‘न स
भूयोऽभिजायते’ इति युक्तमेव उक्तमिति सिद्धम् ॥

अत्र आत्मदर्शने उपायविकल्पाः इमे ध्यानादयः उच्यन्ते—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

ध्यानेन, ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादी-
नि करणानि मनसि उपसंहृत्य, मनश्च प्रत्यक्केतयितरि, एका-
ग्रतया यत् चिन्तनं तत् ध्यानम् ; तथा, ध्यायतीव वकः,

ध्यायतीव पृथिवी, ध्यायन्तीव पर्वताः इति उपमोपादानात् । तैलधारावत् संततः अविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानम् ; तेन ध्यानेन आत्मनि बुद्धौ पश्यन्ति आत्मानं प्रत्यक्केतनम् आत्मना स्वेनैव प्रत्यक्केतनेन ध्यानसंस्कृतेन अन्तःकरणेन केचित् योगिनः । अन्ये सांख्येन योगेन, सांख्यं नाम 'इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः मया दृश्या अहं तेभ्योऽन्यः तद्व्यापारसाक्षिभूतः नित्यः गुणविलक्षणः आत्मा' इति चिन्तनम् एषः सांख्यो योगः, तेन 'पश्यन्ति आत्मानमात्मना' इति वर्तते । कर्मयोगेन, कर्मैव योगः, ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वात् योगः उच्यते गुणतः ; तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण च अपरे ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥

अन्ये तु एषु विकल्पेषु अन्यतमेनापि एवं यथोक्तम् आत्मानम् अजानन्तः अन्येभ्यः आचार्येभ्यः श्रुत्वा 'इदमेव चिन्तयत' इति उक्ताः उपासते श्रद्धाघानाः सन्तः चिन्तयन्ति । तेऽपि च अतितरन्त्येव अतिक्रामन्त्येव मृत्युम्, मृत्युयुक्तं संसारम् इत्येतत् । श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं

परम् अयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः ; केवलपरोपदेशप्रमाणाः स्वयं विवेकरहिताः इत्यभिप्रायः । किमु वक्तव्यम् प्रमाणं प्रति स्वतन्त्राः विवेकिनः मृत्युम् अतितरन्ति इति अभिप्रायः ॥

क्षेत्रक्षेत्रैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनम् ‘यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते’ इत्युक्तम्, तत् कस्मात् हेतोरिति, तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोकः आरभ्यते—

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

यावत् यत् किञ्चित् संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु ; किम् अविशेषेण ? नेत्याह— स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तत् जायते इत्येवं विद्धि जानीहि भरतर्षभ ॥

कः पुनः अयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगः अभिप्रेतः ? न तावत् रज्ज्वेव घटस्य अवयवसंश्लेषद्वारकः संबन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य संभवति, आकाशवत् निरवयवत्वात् । नापि समवायलक्षणः तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः इतरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमात् इति, उच्यते— क्षेत्र-

क्षेत्रज्ञयोः विषयविषयिणोः भिन्नस्वभावयोः इतरेतरतद्धर्मा-
ध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिवन्धनः,
रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावात् अध्यारोपितसर्परज-
तादिसंयोगवत् । सः अयं अध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः
मिथ्याज्ञानलक्षणः । यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञा-
नपूर्वकं प्राक् दर्शितरूपात् क्षेत्रात् मुञ्जादिव इषीकां यथो-
क्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य 'न सत्तन्नासदुच्यते' इत्यनेन
निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यति, क्षेत्रं
च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवत् 'असदेव
सदिव अवभासते' इति एवं निश्चितविज्ञानः यः, तस्य
यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधात् अपगच्छति मिथ्याज्ञानम् । तस्य
जन्महेतोः अपगमात् 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च
गुणैः सह' इत्यनेन 'विद्वान् भूयः न अभिजायते' इति
यत् उक्तम्, तत् उपपन्नमुक्तम् ॥

'न स भूयोऽभिजायते' इति सम्यग्दर्शनफलम् अवि-
द्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभावः उक्तः । जन्मकारणं
च अविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः उक्तः ; अतः तस्याः
अविद्यायाः निवर्तकं सम्यग्दर्शनम् उक्तमपि पुनः शब्दान्त-
रेण उच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥

समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तम्; क? सर्वेषु समस्तेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु; कम्? परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनः अपेक्ष्य परमेश्वरः, तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि विनश्यत्सु इति, तं च परमेश्वरम् अविनश्यन्तम् इति, भूतानां परमेश्वरस्य च अत्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथम्? सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणः भावविकारो मूलम्; जन्मोत्तरकालभाविनः अन्ये सर्वे भावविकाराः विनाशान्ताः; विनाशात् परो न कश्चित् अस्ति भावविकारः, भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्माः भवन्ति । अतः अन्त्य-भावविकाराभावानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धाः भवन्ति सह कार्यैः । तस्मात् सर्वभूतैः वैलक्षण्यम् अत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धम्, निर्विशेषत्वम् एकत्वं च । यः एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति, सः पश्यति ॥

ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति, किं विशेषणेन इति । सत्यं पश्यति; किं तु विपरीतं पश्यति । अतः विशिनष्टि—स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिः अनेकं चन्द्रं पश्यति,

तमपेक्ष्य एकचन्द्रदर्शी विशिष्यते— स एव पश्यतीति ; तथा
इहापि एकम् अविभक्तं यथोक्तं आत्मानं यः पश्यति, सः
विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यः विशिष्यते—स एव पश्य-
तीति । इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति, विपरीतदर्शित्वात्
अनेकचन्द्रदर्शिवत् इत्यर्थः ॥

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्या
इति श्लोकः आरभ्यते—

समं पश्यन् हि सर्वत्र

समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं

ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

समं पश्यन् उपलभमानः हि यस्मात् सर्वत्र सर्वभूतेषु
समवस्थितं तुल्यतया अवस्थितम् ईश्वरम् अतीतानन्तरश्लो-
कोक्तलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन् किम् ? न हिनस्ति
हिंसां न करोति आत्मना स्वेनैव स्वमात्मानम् । ततः
तदहिंसेनात् याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्याम् ॥

ननु नैव कश्चित् प्राणी स्वयं स्वम् आत्मानं हिनस्ति ।
कथम् उच्यते अप्राप्तम् ‘न हिनस्ति’ इति ? यथा ‘न

पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे' इत्यादि । नैष दोषः, अज्ञानाम् आत्मतिरस्करणोपपत्तेः । सर्वो हि अज्ञः अत्यन्तप्रसिद्धं साक्षात् अपरोक्षात् आत्मानं तिरस्कृत्य अनात्मानम् आत्मत्वेन परिगृह्य, तमपि धर्माधर्मौ कृत्वा उपात्तम् आत्मानं हत्वा अन्यम् आत्मानम् उपादत्ते नवं तं चैवं हत्वा अन्यमेवं तमपि हत्वा अन्यम् इत्येवम् उपात्तमुपात्तम् आत्मानं हन्ति, इति आत्महा सर्वः अज्ञः । यस्तु परमार्थात्मा, असावपि सर्वदा अविद्यया हत इव, विद्यमानफलाभावात्, इति सर्वे आत्महनः एव अविद्वांसः । यस्तु इतरः यथोक्तात्मदर्शी, सः उभयथापि आत्मना आत्मानं न हिनस्ति न हन्ति । ततः याति परां गतिम् यथोक्तं फलं तस्य भवति इत्यर्थः ॥

सर्वभूतस्थम् ईश्वरं समं पश्यन् न हिनस्ति आत्मना आत्मानम्' इति उक्तम् । तत् अनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेषु आत्मसु, इत्येतत् आशङ्क्य आह—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥

प्रकृत्या प्रकृतिः भगवतः माया त्रिगुणात्मिका, 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इति मन्त्रवर्णात्, तथा प्रकृत्यैव च

न अन्येन महदादिकार्यकारणाकारपरिणतया कर्माणि वाङ्म-
नःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वशः सर्व-
प्रकारैः यः पश्यति उपलभते, तथा आत्मानं क्षेत्रज्ञम्
अकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं सः पश्यति, सः परमार्थ-
दर्शी इत्यभिप्रायः ; निर्गुणस्य अकर्तुः निर्विशेषस्य आकाश-
स्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिः इत्यर्थः ॥

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा यस्मिन् काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथ-
क्त्वम् एकस्मिन् आत्मनि स्थितं एकस्थम् अनुपश्यति शा-
स्त्राचार्योपदेशम्, अनु आत्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यति ‘आत्मैव
इदं सर्वम्’ इति, तत एव च तस्मादेव च विस्तारं उत्पत्तिं
विकासम् ‘आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आ-
त्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भाव-
तिरोभावावात्मतोऽन्नम्’ इत्येवमादिप्रकारैः विस्तारं यदा पश्य-
ति, ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन् काले इत्यर्थः ॥

एकस्य आत्मानः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसंबन्धे प्राप्ते, इदम्
उच्यते—

अनादित्वान्निर्गुणत्वा-

त्परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय

न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अनादित्वात् अनादेः भावः अनादित्वम्, आदिः कारणम्, तत् यस्य नास्ति तत् अनादि । यद्धि आदि-
मत् तत् स्वेन आत्मना व्येति; अयं तु अनादित्वात् निर-
वयव इति कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात् । सगुणो
हि गुणव्ययात् व्येति; अयं तु निर्गुणत्वाच्च न व्येति;
इति परमात्मा अयम् अव्ययः; न अस्य व्ययो विद्यते
इति अव्ययः । यत एवमतः शरीरस्थोऽपि, शरीरेषु
आत्मनः उपलब्धिः भवतीति शरीरस्थः उच्यते; तथापि
न करोति । तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । यो हि
कर्ता, सः कर्मफलेन लिप्यते । अयं तु अकर्ता, अतः न
फलेन लिप्यते इत्यर्थः ॥

कः पुनः देहेषु करोति लिप्यते च? यदि तावत् अन्यः
परमात्मनो देही करोति लिप्यते च, ततः इदम् अनुपपन्नम्
उक्तं क्षेत्रक्षेत्रैकत्वम् 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यादि ।

अथ नास्ति ईश्वरादन्यो देही, कः करोति लिप्यते च ? इति वाच्यम् ; परो वा नास्ति इति सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं च इति भगवत्प्रोक्तम् औपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं यैशेषिकैः सांख्याहृतबौद्धैश्च । तत्र अयं परिहारो भगवता स्वेनैव उक्तः ‘स्वभावस्तु प्रवर्तते’ इति । अविद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यते इति व्यवहारो भवति, न तु परमार्थत एकस्मिन् परमात्मनि तत् अस्ति । अतः एतस्मिन् परमार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्ति इति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥

किमिव न करोति न लिप्यते इति अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्या-

दाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे

तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा सर्वगतं व्यापि अपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावात् आकाशं खं न उपलिप्यते न संबध्यते, सर्वत्र अवस्थितः देहे तथा आत्मा न उपलिप्यते ॥

किंच—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

यथा प्रकाशयति अवभासयति एकः कृत्स्नं लोकम् इमं रविः सविता आदित्यः, तथा तद्वत् महाभूतादि धृत्यन्तं क्षेत्रम् एकः सन् प्रकाशयति । कः? क्षेत्री परमात्मा इत्यर्थः । रविदृष्टान्तः अत्र आत्मनः उभयार्थोऽपि भवति—रविवत् सर्वक्षेत्रेषु एक एव आत्मा, अलेपकश्च इति ॥

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थः अयं श्लोकः—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-

विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः यथाव्याख्यातयोः एवं यथाप्रदर्शितप्र-
 कारेण अन्तरम् इतरेतरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्रा-
 चार्यप्रसादोपदेशजनितम् आत्मप्रत्ययिकं ज्ञानं चक्षुः, तेन
 ज्ञानचक्षुषा, भूतप्रकृतिमोक्षं च, भूतानां प्रकृतिः अवि-
 द्यालक्षणा अव्यक्ताख्या, तस्याः भूतप्रकृतेः मोक्षणम् अभा-
 वगमनं च ये विदुः विजानन्ति, यान्ति गच्छन्ति ते परं
 परमात्मतत्त्वं ब्रह्म, न पुनः देहं आददते इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

त्रयोदशोऽध्यायः ॥

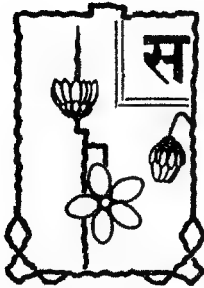
श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

चतुर्दशोऽध्यायः

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

सर्वम् उत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् उत्पद्यते इति उक्तम् । तत् कथमिति, तत्प्रदर्शनार्थम् 'परं भूयः' इत्यादिः अध्यायः आरभ्यते । अथवा, ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः जगत्कारणत्वं न तु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोः इत्येवमर्थम् । प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणम् इति उक्तम् । कस्मिन् गुणे कथं सङ्गः? के वा गुणाः? कथं वा ते बध्नन्ति इति? गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यात्? मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यम्, इत्येवमर्थं च भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि

ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे

परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

परं ज्ञानम् इति व्यवहितेन संबन्धः, भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेषु असकृत् उक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं पर-
वस्तुविषयत्वात् । किं तत् ? ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानाम् उत्त-
मम्, उत्तमफलत्वात् । ज्ञानानाम् इति न अमानित्वादीनाम् ;
किं तर्हि ? यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणाम् इति । तानि न मो-
क्षाय, इदं तु मोक्षाय इति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृ-
बुद्धिरुच्युत्पादनार्थम् । यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य
मुनयः संन्यासिनः मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्याम्
इतः अस्मात् देहबन्धनात् ऊर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥

अस्याश्च सिद्धेः ऐकान्तिकत्वं दर्शयति—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥

इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य, ज्ञानसाधनम् अनुष्ठाय
इत्येतत्, मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपताम् आगताः
प्राप्ताः इत्यर्थः । न तु समानधर्मता साधर्म्यम्, क्षेत्रज्ञेश्वरयोः
भेदानभ्युपगमात् गीताशास्त्रे । फलवादश्च अयं स्तुत्यर्थम्
उच्यते । सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि न उपजायन्ते । न उत्पद्य-
न्ते । प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां

न आपद्यन्ते, न च्यवन्ति इत्यर्थः ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः ईदृशः भूतकारणम् इत्याह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

मम स्वभूता मदीया माया विगुणात्मिका प्रकृतिः योनिः सर्वभूतानां कारणम् । सर्वकार्येभ्यो महत्त्वात् भरणाच्च स्वविकाराणां महत् ब्रह्म इति योनिरेव विशिष्यते । तस्मिन् महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनः बीजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमान् ईश्वरः अहम्, अविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामि इत्यर्थः । संभवः उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततः तस्मात् गर्भाधानात् भवति हे भारत ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु कौन्तेय, मूर्तयः देहसंस्थानलक्षणाः मूर्छिताङ्गावयवाः मूर्तयः संभवन्ति याः,

तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत् सर्वावस्थं योनिः कारणम् अहम्
ईश्वरः बीजप्रदः गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥

के गुणाः कथं बध्नन्तीति, उच्यते—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥

सत्त्वं रजः तमः इति एवंनामानः । गुणाः इति पारि-
भाषिकः शब्दः, न रूपादिवत् द्रव्याश्रिताः गुणाः । न च
गुणगुणिनोः अन्यत्वमत्र विवक्षितम् । तस्मात् गुणा इव
नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रति अविद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञं निब-
ध्नन्तीव । तम् आस्पदीकृत्य आत्मानं प्रतिलभन्ते इति
निबध्नन्ति इति उच्यते । ते च प्रकृतिसंभवाः भगवन्मा-
यासंभवाः निबध्नन्ति इव हे महाबाहो, महान्तौ समर्थतरौ
आजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य सः महाबाहुः, हे महाबाहो देहे
शरीरे देहिनं देहवन्तम् अव्ययम्, अव्ययत्वं च उक्तम्
'अनादित्वात्' इत्यादिश्लोकेन । ननु 'देही न लिप्यते'
इत्युक्तम् । ततः कथम् इह निबध्नन्ति इति अन्यथा उच्यते ?
परिहृतम् अस्माभिः इवशब्देन निबध्नन्ति इव इति ॥

तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावत् लक्षणम् उच्यते—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

निर्मलत्वात् स्फटिकमणिरिव प्रकाशकम् अनामयं नि-
रुपद्रवं सत्त्वं तन्निबध्नाति । कथम्? सुखसङ्गेन 'सुखी
अहम्' इति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिणि आत्मनि
संश्लेषापादनं मृषैव सुखे सञ्जनम् इति । सैषा अविद्या ।
न हि विषयधर्मः विषयिणः भवति । इच्छादि च धृत्यन्तं
क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मः इति उक्तं भगवता । अतः अवि-
द्यायैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणया अस्वा-
त्मभूते सुखे सञ्जयति इव, आसक्तमिव करोति, असङ्गं
सक्तमिव करोति, असुखिनं सुखिनमिव । तथा ज्ञानसङ्गेन
च, ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैव विषयस्य अन्तः-
करणस्य धर्मः, न आत्मनः; आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेः,
बन्धानुपपत्तेश्च । सुखे इव ज्ञानादौ सङ्गः भन्तव्यः ।
हे अनघ अव्यसन ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

रजः रागात्मकं रज्जनात् रागः गैरिकादिवद्रागात्मकं
विद्धि जानीहि । तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णा अप्राप्ताभिलाषः,
आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः, तृष्णा-
सङ्गयोः समुद्भवं तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति तत्
रजः निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन, दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु
सञ्जनं तत्परता कर्मसङ्गः, तेन निबध्नाति रजः देहिनम् ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमः तृतीयः गुणः अज्ञानजम् अज्ञानात् जातम् अज्ञान-
जं विद्धि मोहनं मोहकरम् अविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां
देहवताम् । प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्च आलस्यं च निद्रा
च प्रमादालस्यनिद्राः ताभिः प्रमादालस्यनिद्राभिः तत् तमः
निबध्नाति भारत ॥

पुनः गुणानां व्यापारः संक्षेपतः उच्यते—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति, रजः कर्मणि हे भारत

सञ्जयति इति अनुवर्तते । ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकम् आवृत्य
आच्छाद्य तु तमः स्वेन आवरणात्मना प्रमादे सञ्जयति उत
प्रमादः नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥

उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इति उच्यते—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

रजः तमश्च उभावपि अभिभूय सत्त्वं भवति उद्भवति
वर्धते यदा, तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखादि
आरभते हे भारत । तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्च एव उ-
भावपि अभिभूय वर्धते यदा, तदा कर्म कृष्यादि स्वकार्यम्
आरभते । तमआख्यो गुणः सत्त्वं रजश्च उभावपि अभिभूय
तथैव वर्धते यदा, तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यम् आरभते ॥

यदा यो गुणः उद्भूतः भवति, तदा तस्य किं लिङ्गमिति
उच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥

सर्वद्वारेषु, आत्मनः उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वा-

णि करणानि, तेषु सर्वद्वारेषु अन्तःकरणस्य बुद्धेः वृत्तिः प्रकाशः देहे अस्मिन् उपजायते । तदेव ज्ञानम् । यदा एवं प्रकाशो ज्ञानाख्यः उपजायते, तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्यात् विवृद्धम् उद्भूतं सत्त्वम् इति उत अपि ॥

रजसः उद्भूतस्य इदं चिह्नम्—

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभः परद्रव्यादित्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भः ; कस्य ? कर्मणाम् । अशमः अनुपशमः, हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा— रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अप्रकाशः अविवेकः, अत्यन्तम् अप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावः तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च अविवेकः मूढता इत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन ॥

मरणद्वारेणापि यत् फलं प्राप्यते, तदपि सङ्गरागहेतुकं सर्वं गौणमेव इति दर्शयन् आह—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रति-
पद्यते देहभृत् आत्मा, तदा उत्तमविदां महदादितत्त्वविदाम्
इत्येतत्, लोकान् अमलान् मलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति
इत्येतत् ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु
कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव प्रलीनः
मृतः तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पश्यादियोनिषु जायते ॥

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेपः उच्यते—

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्य इत्यर्थः, आहुः शिष्टाः सात्त्विकम् एव निर्मलं फलम् इति । रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य कर्मणः इत्यर्थः, कर्माधिकारात् फलम् अपि दुःखम् एव, कारणानुरूप्यात् राजसमेव । तथा अज्ञानं तमसः तामसस्य कर्मणः अधर्मस्य पूर्ववत् ॥

किञ्च गुणेभ्यो भवति—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

सत्त्वात् लब्धात्मकात् संजायते समुत्पद्यते ज्ञानम्, रजसो लोभ एव च, प्रमादमोहौ च उभौ तमसो भवतः, अज्ञानमेव च भवति ॥

किञ्च—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था

मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था

अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषु उत्पद्यन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्व-

गुणवृत्तस्थाः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषु उत्पद्यन्ते राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्थाः जघन्यश्च असौ गुणश्च जघन्यगुणः तमः,
तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि, तस्मिन् स्थिताः जघन्यगुणवृत्तस्थाः
मूढाः अधः गच्छन्ति पश्चादिषु उत्पद्यन्ते तामसाः ॥

पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भो-
ग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु 'सुखी दुःखी मूढः अहम्
अस्मि' इत्येवंरूपः यः सङ्गः तत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनि-
जन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्य इति समासेन पूर्वाध्याये यत्
उक्तम्, तत् इह 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः'
इति आरभ्य गुणस्वरूपम्, गुणवृत्तम्, स्ववृत्तेन च गुणानां
बन्धकत्वम्, गुणवृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गतिः, इत्ये-
तत् सर्वं मिथ्याज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरेण उक्त्वा,
अधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्यः इत्यत आह भगवान्—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥

न अन्यं कार्यकरणविषयाकारपरिणतेभ्यः गुणेभ्यः कर्ता-
रम् अन्यं यदा द्रष्टा विद्वान् सन् न अनुपश्यति, गुणा
एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तारः इत्येवं पश्यति, गुणे-

भ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति, मद्भावं मम भावं
सः द्रष्टा अधिगच्छति ॥

कथम् अधिगच्छति इति, उच्यते—

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

गुणान् एतान् यथोक्तान् अतीत्य जीवन्नेव अतिक्रम्य
मायोपाधिभूतान् त्रीन् देही देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभू-
तान् जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखा-
नि च जन्ममृत्युजरादुःखानि तैः जीवन्नेव विमुक्तः सन्
विद्वान् अमृतम् अश्नुते, एवं मद्भावं अधिगच्छति
इत्यर्थः ॥

जीवन्नेव गुणान् अतीत्य अमृतम् अश्नुते इति प्रश्नबीजं
प्रतिलभ्य, अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥

कैः लिङ्गैः चिह्नैः त्रीन् एतान् व्याख्यातान् गुणान्
अतीतः अतिक्रान्तः भवति प्रभो, किमाचारः कः अस्य
आचारः इति किमाचारः कथं केन च प्रकारेण एतान्
त्रीन् गुणान् अतिवर्तते अतीत्य वर्तते ॥

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं च अर्जुनेन पृष्टः
अस्मिन् श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनं भगवान् उवाच । यत्
तावत् 'कैः लिङ्गैः युक्तो गुणातीतो भवति' इति, तत्
शृणु—

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥

प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहमेव च
तमःकार्यम् इत्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेन
उद्भूतानि—'मम तामसः प्रत्ययो जातः, तेन अहं मूढः ;
तथा राजसी प्रवृत्तिः मम उत्पन्ना दुःखात्मिका, तेन अहं
रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्वरूपात् ; कष्टं मम वर्तते यः
अयं मत्स्वरूपावस्थानात् भ्रंशः ; तथा सात्त्विको गुणः प्र-
काशात्मा मां विवेकित्वम् आपादयन् सुखे च सञ्जयन्

बध्नाति' इति तानि द्वेष्टि असम्यग्दर्शित्वेन । तत् एवं गुणा-
तीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिपुरुषः स-
त्त्वादिकार्याणि आत्मानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति, न
तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षति इत्यर्थः । एतत् न परप्र-
त्यक्षं लिङ्गम् । किं तर्हि ? स्वात्मप्रत्यक्षत्वात् आत्मार्थमेव ए-
तत् लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षां वा परः
पश्यति ॥

अथ इदानीम् 'गुणातीतः किमाचारः ?' इति प्रश्नस्य
प्रतिवचनम् आह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवातिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

उदासीनवत् यथा उदासीनः न कस्यचित् पक्षं भजते,
तथा अयं गुणातीतत्वोपायमार्गेऽवस्थितः आसीनः आत्म-
वित् गुणैः यः संन्यासी न विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थातः ।
तदेतत् स्फुटीकरोति—गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणताः
अन्योन्यस्मिन् वर्तन्ते इति यः अवतिष्ठति । छन्दोभङ्गभया-
त् परस्मैपदप्रयोगः । योऽनुतिष्ठतीति वा पाठान्तरम् । न
इङ्गते न चलति, स्वरूपावस्थ एव भवति इत्यर्थः ॥

किंच—

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥

समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य सः समदुःखसुखः,
स्वस्थः स्वे आत्मनि स्थितः प्रसन्नः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः
लोष्टं च अश्मा च काञ्चनं च लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि
यस्य सः समलोष्टाश्मकाञ्चनः, तुल्यप्रियाप्रियः प्रियं च
अप्रियं च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रि-
यः, धीरः धीमान्, तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा च आत्म-
संस्तुतिश्च निन्दात्मसंस्तुती, तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य
यते सः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥

किंच—

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणतीतः स उच्यते ॥२५॥

मानापमानयोः तुल्यः समः निर्विकारः ; तुल्यः मित्रा-
रिपक्षयोः, यद्यपि उदासीना भवन्ति केचित् स्वाभिप्रा-
येण, तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्ति इति

तुल्यो मित्रारिपक्षयोः इत्याह । सर्वारम्भपरित्यागी, दृष्टादृष्टार्थानि कर्माणि आरभ्यन्ते इति आरम्भाः, सर्वान् आरम्भान् परित्यक्तुं शीलम् अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी, देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागी इत्यर्थः । गुणातीतः सः उच्यते ॥

‘उदासीनवत्’ इत्यादि ‘गुणातीतः स उच्यते’ इत्येतदन्तम् उक्तं यावत् यत्रसाध्यं तावत् संन्यासिनः अनुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षोः; स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं सत् गुणातीतस्य यतेः लक्षणं भवति इति । अधुना ‘कथं च श्रीन्गुणानतिवर्तते?’ इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनम् आह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

मां च ईश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मी वा अव्यभिचारेण न कदाचित् यो व्यभिचरति भक्तियोगेन भजनं भक्तिः सैव योगः तेन भक्तियोगेन सेवते, सः गुणान् समतीत्य एतान् यथोक्तान् ब्रह्मभूयाय, भवनं भूयः, ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति इत्यर्थः ॥

कुत एतदिति उच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-

संवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

ब्रह्मणः परमात्मनः हि यस्मात् प्रतिष्ठा अहं प्रतितिष्ठति
अस्मिन् इति प्रतिष्ठा अहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मणः ?
अमृतस्य अविनाशिनः अव्ययस्य अविकारिणः शाश्वतस्य
च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्य
आनन्दरूपस्य ऐकान्तिकस्य अव्यभिचारिणः अमृतादिस्व-
भावस्य परमानन्दरूपस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा,
सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते । तदेतत् ‘ब्रह्मभूयाय
कल्पते’ इति उक्तम् । यया च ईश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादि-
प्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते, सा शक्तिः ब्रह्मैव अहम्,
शक्तिशक्तिमतोः अनन्यत्वात् इत्यभिप्रायः । अथवा, ब्रह्मश-

वदवाच्यत्वात् सविकल्पकं ब्रह्म । तस्य ब्रह्मणो निर्विक-
 ल्पकः अहमेव नान्यः प्रतिष्ठा आश्रयः । किंविशिष्टस्य ?
 अमृतस्य अमरणधर्मकस्य अव्ययस्य व्ययरहितस्य । किंच,
 शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य
 तज्जनितस्य ऐकान्तिकस्य एकान्तनियतस्य च, 'प्रतिष्ठा
 अहम्' इति वर्तते ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

पञ्चदशोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

स्मात् मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां
च ज्ञानफलम्, अतः भक्तियोगेन मां ये
सेवन्ते ते मम प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण
गुणातीताः मोक्षं गच्छन्ति । किमु
वक्तव्यम् आत्मनः तत्त्वमेव सम्यक् वि-
जानन्तः इति अतः भगवान् अर्जुनेन अपृष्टोऽपि आत्मनः
तत्त्वं विवक्षुः उवाच ‘ऊर्ध्वमूलम्’ इत्यादिना । तत्र तावत्
वृक्षरूपककल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति—विर-
क्तस्य हि संसारात् भगवत्तत्त्वज्ञाने अधिकारः, न अन्यस्येति ॥

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यख पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥

ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात् कारणत्वात् नित्यत्वात्
महत्त्वाच्च ऊर्ध्वम्; उच्यते ब्रह्म अव्यक्तं मायाशक्तिमन्,

तत् मूलं अस्येति सोऽयं संसारवृक्षः ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च—
 ‘ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः’ इति । पुराणे
 च— ‘अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोच्छ्रितः । बुद्धिस्कन्ध-
 मयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ महाभूतविशाखश्च विषयैः
 पत्रवांस्तथा । धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः ॥ आ-
 जीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव
 ब्रह्माचरति नित्यशः ॥ एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन
 परमासिना । ततश्चात्मरतिं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुनः ॥’
 इत्यादि । तम् ऊर्ध्वमूलं संसारं मायामयं वृक्षम् अधःशाखं
 महदहंकारतन्मात्रादयः शाखा इव अस्य अधः भवन्तीति
 सोऽयं अधःशाखः, तम् अधःशाखम् । न श्वोऽपि स्थाता
 इति अश्वत्थः तं क्षणप्रध्वंसिनम् अश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति
 अव्ययं संसारमायायाः अनादिकालप्रवृत्तत्वात् सोऽयं सं-
 सारवृक्षः अव्ययः, अनाद्यन्तदेहादिसंतानाश्रयः हि सुप्र-
 सिद्धः, तम् अव्ययम् । तस्यैव संसारवृक्षस्य इदम् अन्यत्
 विशेषणम्— छन्दांसि यस्य पर्णानि, छन्दांसि च्छादनात्
 ऋग्यजुःसामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि ।
 यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि, तथा वेदाः संसारवृक्षप-
 रिरक्षणार्थाः, धर्माधर्मतद्धेतुफलप्रदर्शनार्थत्वात् । यथाव्या-

ख्यातं संसारवृक्षं समूलं यः तं वेद सः वेदवित्, वेदार्थ-
वित् इत्यर्थः । न हि समूलात् संसारवृक्षात् अस्मात् ज्ञेयः
अन्यः अणुमात्रोऽपि अवशिष्टः अस्ति इत्यतः सर्वज्ञः सर्व-
वेदार्थविदिति समूलसंसारवृक्षज्ञानं स्तौति ॥

तस्य एतस्य संसारवृक्षस्य अपरा अवयवकल्पना
उच्यते—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसंततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

अधः मनुष्यादिभ्यो यावत् स्थावरम् ऊर्ध्वं च यावत्
ब्रह्मणः विश्वसृजो धाम इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं
ज्ञानकर्मफलानि, तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः
प्रगताः, गुणप्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूली-
कृताः उपादानभूतैः, विषयप्रवालाः विषयाः शब्दादयः
प्रवालाः इव देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यः अङ्कुरीभवन्तीव,
तेन विषयप्रवालाः शाखाः । संसारवृक्षस्य परममूलं उपा-
दानकारणं पूर्वम् उक्तम् । अथ इदानीं कर्मफलजनितरागद्वे-

षादिवासनाः मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणानि अवान्तर-
भावीनि तानि अधश्च देवाद्यपेक्षया मूलानि अनुसंततानि
अनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणम् अनु-
बन्धः पश्चाद्भावि, येषाम् उद्भूतिम् अनु उद्भवति, तानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतः । अत्र हि मनुष्याणां
कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥

यस्तु अयं वर्णितः संसारवृक्षः—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-

मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

न रूपम् अस्य इह यथा उपवर्णितं तथा नैव उपलभ्यते,
स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वात्; दृष्टनष्टस्वरूपो हि
स इति अत एव न अन्तः न पर्यन्तः निष्ठा परिसमा-
प्तिर्वा विद्यते । तथा न च आदिः, 'इतः आरभ्य अयं
प्रवृत्तः' इति न केनचित् गम्यते । न च संप्रतिष्ठा
स्थितिः मध्यम् अस्य न केनचित् उपलभ्यते । अश्वत्थम्
एनं यथोक्तं सुविरूढमूलं सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि

सुदृढानि मूलानि यस्य तम् एनं सुविरूढमूलम्, असङ्गश-
स्त्रेण असङ्गः पुत्रवित्तलोकैषणाभ्यः व्युत्थानं तेन असङ्ग-
शस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनः पुनः वि-
वेकाभ्यासाश्मनिशितेन च्छित्त्वा संसारवृक्षं सबीजम् उद्धृत्य ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं

यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये

यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

ततः पश्चात् यत् पदं वैष्णवं तत् परिमार्गितव्यम्, परि-
मार्गणम् अन्वेषणं ज्ञातव्यमित्यर्थः । यस्मिन् पदे गताः
प्रविष्टाः न निवर्तन्ति न आवर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय ।
कथं परिमार्गितव्यमिति आह— तमेव च यः पदशब्देन
उक्तः आद्यम् आदौ भवम् आद्यं पुरुषं प्रपद्ये इत्येवं परिमा-
र्गितव्यं तच्छरणतया इत्यर्थः । कः असौ पुरुषः इति,
उच्यते— यतः यस्मात् पुरुषात् संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः
प्रसृता निःसृता, ऐन्द्रजालिकादिव माया, पुराणी चिरंतनी ॥

कथंभूताः तत् पदं गच्छन्तीति, उच्यते—

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-

र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

निर्मानमोहाः मानश्च मोहश्च मानमोहौ, तौ निर्गतौ
येभ्यः ते निर्मानमोहाः मानमोहवर्जिताः । जितसङ्गदोषाः
सङ्ग एव दोषः सङ्गदोषः, जितः सङ्गदोषः यैः ते जितसङ्ग-
दोषाः । अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचननित्याः तत्प-
राः । विनिवृत्तकामाः विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामाः
येषां ते विनिवृत्तकामाः यतयः संन्यासिनः द्वन्द्वैः प्रियाप्रि-
यादिभिः विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ताः गच्छन्ति
अमूढाः मोहवर्जिताः पदम् अव्ययं तत् यथोक्तम् ॥

तदेव पदं पुनः विशेष्यते—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

तत् धाम इति व्यवहितेन धाम्ना संबध्यते । तत् धाम
तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्यः आदित्यः सर्वावभासनशक्ति-

मत्त्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्कः चन्द्रः, न पावकः न अग्निरपि । यत् धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते, यच्च सूर्यादिः न भासयते, तत् धाम पदं परमं विष्णोः मम पदम्, यत् गत्वा न निवर्तन्ते इत्युक्तम् ॥

ननु सर्वा हि गतिः आगत्यन्ता, 'संयोगाः विप्रयोगान्ताः' इति प्रसिद्धम् । कथम् उच्यते 'तत् धाम गतानां नास्ति निवृत्तिः' इति ? शृणु तत्र कारणम्—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

ममैव परमात्मनः नारायणस्य, अंशः भागः अवयवः एकदेशः इति अनर्थान्तरं जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतः कर्ता भोक्ता इति प्रसिद्धः सनातनः चिरंतनः ; यथा जलसूर्यकः सूर्यांशः जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते च तेनैव आत्मना गच्छति, एवमेव ; यथा घटा-
शुपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाशः आकाशांशः सन् घटादिनि-
मित्तापाये आकाशं प्राप्य न निवर्तते । अतः उपप-
न्नम् उक्तम् 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इति । ननु निरवयवस्य
परमात्मनः कुतः अवयवः एकदेशः अंशः इति ? सावयवत्वे

च विनाशप्रसङ्गः अवयवविभागात् । नैष दोषः, अविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्नः एकदेशः अंश इव कल्पितो यतः । दर्शितश्च अयमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः । स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः कथं संसरति उत्क्रामति च इति, उच्यते—
मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशङ्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षति आकर्षति ॥

कस्मिन् काले ?—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

यच्चापि यदा चापि उत्क्रामति ईश्वरः देहादिसंघातस्वामी जीवः, तदा 'कर्षति' इति श्लोकस्य द्वितीयपादः अर्थवशात् प्राथम्येन संबध्यते । यदा च पूर्वस्मात् शरीरात् शरीरान्तरम् अवाप्नोति तदा गृहीत्वा एतानि मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि संयाति सम्यक् याति गच्छति । किमिव इति, आह—
वायुः पवनः गन्धानिव आशयात् पुष्पादेः ॥

कानि पुनः तानि—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं घ्राणमेव च
मनश्च षष्ठं प्रत्येकम् इन्द्रियेण सह, अधिष्ठाय देहस्थः वि-
षयान् शब्दादीन् उपसेवते ॥

एवं देहगतं देहात्—

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥

उत्क्रामन्तं देहं पूर्वोपात्तं परित्यजन्तं स्थितं वापि देहे
तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादींश्च उपलभमानं गुणान्वितं सुख-
दुःखमोहाद्यैः गुणैः अन्वितम् अनुगतं संयुक्तमित्यर्थः ।
एवंभूतमपि एनम् अत्यन्तदर्शनगोचरप्राप्तं विमूढाः दृष्टादृष्ट-
विषयभोगबलाकृष्टचेतस्तया अनेकधा मूढाः न अनुपश्य-
न्ति— अहो कष्टं वर्तते इति अनुक्रोशति च भगवान्—
ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषः ते एनं पश्यन्ति ज्ञान-
चक्षुषः विविक्तदृष्टयः इत्यर्थः ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥

यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तः योगिनश्च समाहितचित्ताः एनं

प्रकृतम् आत्मानं पश्यन्ति 'अयम् अहम् अस्मि' इति उपलभन्ते आत्मनि स्वस्यां बुद्धौ अवस्थितम् । यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैः, अकृतात्मानः असंस्कृतात्मानः तपसा इन्द्रियजयेन च, दुश्चरितात् अनुपरताः, अशान्तदर्पाः, प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि न एनं पश्यन्ति अचेतसः अविवेकिनः ॥

यत् पदं सर्वस्य अवभासकमपि अग्न्यादित्यादिकं ज्योतिः न अवभासयते, यत् प्राप्ताश्च सुमुक्षवः पुनः संसारमिमुखाः न निवर्तन्ते, यस्य च पदस्य उपाधिभेदम् अनुविधीयमानाः जीवाः— घटाकाशादयः इव आकाशस्य— अंशाः, तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विबभ्रुः चतुर्भिः श्लोकैः विभूतिसंक्षेपमाह भगवान्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

यत् आदित्यगतम् आदित्याश्रयम् । किं तत्? तेजः दीप्तिः प्रकाशः जगत् भासयते प्रकाशयति अखिलं समस्तम् ; यत् चन्द्रमसि शशभृति तेजः अवभासकं वर्तते, यच्च अग्नौ हुतवहे, तत् तेजः विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोः तत् ज्योतिः । अथवा, आदित्यगतं तेजः

चैतन्यात्मकं ज्योतिः, यच्चन्द्रमसि, यच्च अग्नौ वर्तते तत् तेजः विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोः तत् ज्योतिः ॥

ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत् समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिः । तत्र कथम् इदं विशेषणम्— ‘यदादित्यगतम्’ इत्यादि । नैष दोषः, सत्त्वाधिक्यात् आविस्तरत्वोपपत्तेः । आदित्यादिषु हि सत्त्वं अत्यन्तप्रकाशम् अत्यन्तभास्वरम् ; अतः तत्रैव आविस्तरं ज्योतिः इति तत् विशिष्यते, न तु तत्रैव तत् अधिकमिति । यथा हि श्लोके तुल्येऽपि मुख-संस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखम् आविर्भवति, आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येन आविर्भवति ; तद्वत् ॥

किंच—

गामाविश्य च भूतानि

धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः

सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

गां पृथिवीम् आविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगत् अहम् ओजसा बलेन ; यत् बलं कामरागविवर्जितम् ऐश्वरं रूपं जगद्विधारणाय पृथिव्याम् आविष्टं येन पृथिवी गुर्वी न

अधः पतति न विदीर्यते च । तथा च मन्त्रवर्णः—‘येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा’ इति, ‘स दाधार पृथिवीम्’ इत्यादिश्च । अतः गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारयामि इति युक्तमुक्तम् । किंच, पृथिव्यां जाताः ओषधीः सर्वाः व्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमतीः रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः सन् रसात्मकः रस-स्वभावः । सर्वरसानाम् आकरः सोमः । स हि सर्वरसात्मकः सर्वाः ओषधीः स्वात्मरसान् अनुप्रवेशयन् पुष्णाति ॥

किंच—

**अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥**

अहमेव वैश्वानरः उदरस्थः अग्निः भूत्वा—‘अयमग्नि-
वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते’ इत्यादिश्रुतेः ;
वैश्वानरः सन् प्राणिनां प्राणवतां देहम् आश्रितः प्रविष्टः
प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचा-
मि पक्तिं करोमि अन्नम् अशनं चतुर्विधं चतुष्प्रकारं भोज्यं
भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च । ‘भोक्ता वैश्वानरः अग्निः, अग्नेः

भोज्यम् अन्नं सोमः, तदेतत् उभयम् अग्नीषोमौ सर्वम्' इति पश्यतः अन्नदोषलेपः न भवति ॥

किंच—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो

मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

सर्वस्य च प्राणिजातस्य अहम् आत्मा सन् हृदि बुद्धौ संनिविष्टः । अतः मत्तः आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिः ज्ञानं तदपोहनं च अपगमनं च ; येषां यथा पुण्यकर्मणां पुण्य-
कर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतः, तथा पापकर्मणां पापकर्मा-
नुरूपेण स्मृतिज्ञानयोः अपोहनं च अपायनम् अपगमनं
च । वेदैश्च सर्वैः अहमेव परमात्मा वेद्यः वेदितव्यः । वेदा-
न्तकृत् वेदान्तार्थसंप्रदायकृत् इत्यर्थः, वेदवित् वेदार्थवित्
एव च अहम् ॥

भगवतः ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेपः उक्तः
विशिष्टोपाधिकृतः 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादिना । अथ
अधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य

केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारयिषया उत्तरे श्लोकाः आरभ्यन्ते ।
तत्र सर्वमेव अतीतानागताध्यायार्थजातं त्रिधा राशीकृत्य
आह—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

द्वौ इमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषौ इति उच्येते लोके
संसारे—क्षरश्च क्षरतीति क्षरः विनाशी इति एको राशिः ;
अपरः पुरुषः अक्षरः तद्विपरीतः, भगवतः मायाशक्तिः,
क्षराख्यस्य पुरुषस्य उत्पत्तिबीजम् अनेकसंसारिजन्तुकाम-
कर्मादिसंस्काराश्रयः, अक्षरः पुरुषः उच्यते । कौ तौ पुरुषौ
इति आह स्वयमेव भगवान्— क्षरः सर्वाणि भूतानि,
समस्तं विकारजातम् इत्यर्थः । कूटस्थः कूटः राशी राशि-
रिव स्थितः । अथवा, कूटः माया वञ्चना जिह्मता
कुटिलता इति पर्यायाः, अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण स्थितः
कूटस्थः, संसारबीजानन्त्यात् न क्षरति इति अक्षरः उच्यते ॥

आभ्यां क्षराक्षराभ्यां अन्यः विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्व-
यदोषेण अस्पृष्टः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

उत्तमः उत्कृष्टतमः पुरुषस्तु अन्यः अत्यन्तविलक्षणः
आभ्यां परमात्मा इति परमश्च असौ देहाद्यविद्याकृतात्मभ्यः,
आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्केतनः, इत्यतः परमात्मा इति
उदाहृतः उक्तः वेदान्तेषु । स एव विशिष्यते यः लोकत्रयं
भूर्भुवःस्वराख्यं स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्या आविश्य प्र-
विश्य विभर्ति स्वरूपसद्भावमात्रेण विभर्ति धारयति ; अव्ययः
न अस्य व्ययः विद्यते इति अव्ययः । कः ? ईश्वरः सर्वज्ञः
नारायणाख्यः ईशानशीलः ॥

यथाव्याख्यातस्य ईश्वरस्य ‘पुरुषोत्तमः’ इत्येतत् नाम
प्रसिद्धम् । तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्ध्या अर्थवत्त्वं नाम्नो दर्श-
यन् ‘निरतिशयः अहम् ईश्वरः’ इति आत्मानं दर्शयति
भगवान्—

यस्मात्क्षरमतीतोऽह-

मक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च

प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यस्मात् क्षरम् अतीतः अहं संसारमायावृक्षम् अश्वत्था-
 ख्यम् अतिक्रान्तः अहम् अक्षरादपि संसारमायारूपवृक्ष-
 बीजभूतादपि च उत्तमः उत्कृष्टतमः ऊर्ध्वतमो वा, अतः
 ताभ्यां क्षराक्षराभ्याम् उत्तमत्वात् अस्मि लोके वेदे च प्रथि-
 तः प्रख्यातः । पुरुषोत्तमः इत्येवं मां भक्तजनाः विदुः ।
 कवयः काव्यादिषु च इदं नाम निबध्नन्ति । पुरुषोत्तम
 इत्यनेनाभिधानेनाभिगृणन्ति ॥

अथ इदानीं यथानिरुक्तम् आत्मानं यो वेद, तस्य इदं
 फलम् उच्यते—

**यो मामेवमसंसूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
 स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥**

यः माम् ईश्वरं यथोक्तविशेषणम् एवं यथोक्तेन प्रकारेण
 असंसूढः संमोहवर्जितः सन् जानाति ‘अयम् अहम् अस्मि’
 इति पुरुषोत्तमं सः सर्ववित् सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः
 सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मतया हे भारत ॥

अस्मिन् अध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलम् उक्त्वा,
 अथ इदानीं तत् स्तौति—

इति गुह्यतमं शास्त्र-

मिदमुक्तं मयानघ ।

एतदुद्धा बुद्धिमान्स्या-

त्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रचां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-

विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

पुरुषोत्तमयोगो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

इति एतत् गुह्यतमं गोप्यतमम्, अत्यन्तरहस्यं इत्येतत् । किं तत् ? शास्त्रम् । यद्यपि गीताख्यं समस्तम् 'शास्त्रम्' उच्यते, तथापि अयमेव अध्यायः इह 'शास्त्रम्' इति उच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थः अस्मिन् अध्याये समासेन उक्तः । न केवलं गीताशास्त्रार्थ एव, किंतु सर्वश्च वेदार्थः इह परिसमाप्तः । 'यस्तं वेद स वेदवित्' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति च उक्तम् । इदम् उक्तं कथितं मया हे अनघ अपाप । एतत् शास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा

बुद्धिमान् स्यात् भवेत् न अन्यथा कृतकृत्यश्च भारत कृतं
 कृत्यं कर्तव्यं येन सः कृतकृत्यः; विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्म-
 णेन यत् कर्तव्यं तत् सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेत्
 इत्यर्थः; न च अन्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचित्
 इत्यभिप्रायः । ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते’
 इति च उक्तम् । ‘एतद्वि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशे-
 षतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा’ इति
 च मानवं वचनम् । यतः एतत् परमार्थतत्त्वं मत्तः श्रुत-
 वान् असि, अतः कृतार्थः त्वं भारत इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

पञ्चदशोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

षोडशोऽध्यायः

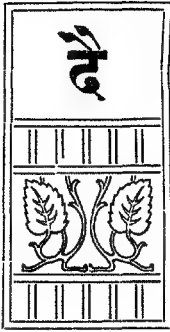
11

1

21

1

षोडशोऽध्यायः ॥

वी आसुरी राक्षसी इति प्राणिणां प्रकृतयः नवमे अध्याये सूचिताः । तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिः अध्यायः आरभ्यते । तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः, निबन्धाय आसुरी राक्षसी च इति दैव्याः आदानाय प्रदर्शनं क्रियते, इतरयोः परिवर्जनाय च ॥

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अभयम् अभीरुता । सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्य अन्तःकरणस्य संशुद्धिः संव्यवहारेषु परवञ्चनामायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धसत्त्वभावेन व्यवहारः इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानं शास्त्रतः आचार्यतश्च आत्मादिपदार्थानाम् अवगमः, अवग-

तानाम् इन्द्रियाद्युपसंहारेण एकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगः, तयोः ज्ञानयोगयोः व्यावस्थितिः व्यवस्थानं तन्निष्ठता । एषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी संपत् । यत्र येषाम् अधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति, सात्त्विकी सा उच्यते । दानं यथाशक्ति संविभागः अन्नादीनाम् । दमश्च बाह्यकरणानाम् उपशमः; अन्तःकरणस्य उपशमं शान्तिं वक्ष्यति । यज्ञश्च श्रौतः अग्निहोत्रादिः । स्मार्तश्च देवयज्ञादिः, स्वाध्यायः ऋग्वेदाद्यध्ययनम् अदृष्टार्थम् । तपः वक्ष्यमाणं शारीरादि । आर्जवम् ऋजुत्वं सर्वदा ॥

किंच—

**अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥**

अहिंसा अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनम् । सत्यम् अप्रियानृतवर्जितं यथाभूतार्थवचनम् । अक्रोधः परैः आक्रुष्टस्य अभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्य उपशमनम् । त्यागः संन्यासः, पूर्वं दानस्य उक्तत्वात् । शान्तिः अन्तःकरणस्य उपशमः । अपैशुनं अपिशुनता; परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनम्, तदभावः अपैशुनम् । दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु ।

अलोलुप्त्वम् इन्द्रियाणां विषयसंनिधौ अविक्रिया । मार्दवं
मृदुता अक्रौर्यम् । ह्रीः लज्जा । अचापलम् असति प्रयोजने
वाक्पाणिपादादीनाम् अव्यापारयितृत्वम् ॥

किञ्च—

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

तेजः प्रागल्भ्यं न त्वग्गता दीप्तिः । क्षमा आक्रुष्टस्य ता-
डितस्य वा अन्तर्विक्रियानुत्पत्तिः, उत्पन्नायां विक्रियायाम्
उपशमनम् अक्रोधः इति अवोचाम । इत्थं क्षमायाः अक्रोध-
स्य च विशेषः । धृतिः देहेन्द्रियेषु अवसादं प्राप्तेषु तस्य प्र-
तिषेधकः अन्तःकरणवृत्तिविशेषः, येन उत्तम्भितानि कर-
णानि देहश्च न अवसीदन्ति । शौचं द्विविधं मृज्जलकृतं बा-
ह्यम् आभ्यन्तरं च मनोबुद्धयोः नैर्मल्यं मायारागादिकालु-
ष्याभावः; एवं द्विविधं शौचम् । अद्रोहः परजिघांसाभावः
अहिंसनम् । नातिमानिता अत्यर्थं मानः अतिमानः, सः
यस्य विद्यते सः अतिमानी, तद्भावः अतिमानिता, तदभावः
नातिमानिता आत्मनः पूज्यतातिशयभावनाभाव इत्यर्थः ।
भवन्ति अभयादीनि एतदन्तानि संपदं अभिजातस्य । किं-

विशिष्टां संपदम्? दैवीं देवानां या संपत् ताम् अभिलक्ष्य जातस्य देवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्य इत्यर्थः, हे भारत ॥

अथ इदानीं आसुरी संपत् उच्यते—

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥

दम्भः धर्मध्वजित्वम् । दर्पः विद्याधनस्वजनादिनिमित्तः उत्सेकः । अतिमानः पूर्वोक्तः । क्रोधश्च । पारुष्यमेव च परुषवचनम्—यथा काणम् ‘चक्षुष्मान्’ विरूपम् ‘रूपवान्’ हीनाभिजनम् ‘उत्तमाभिजनः’ इत्यादि । अज्ञानं च अविवेकज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादिविषयमिध्याप्रत्ययः । अभिजातस्य पार्थ । किम् अभिजातस्येति, आह— संपदम् आसुरीम् असुराणां संपत् आसुरी ताम् अभिजातस्य इत्यर्थः ॥

अनयोः संपदोः कार्यम् उच्यते—

दैवी संपद्धिमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥

दैवी संपत् या, सा विमोक्षाय संसारबन्धनात् । निबन्धाय नियतः बन्धः निबन्धः तदर्थम् आसुरी संपत् मता

अभिप्रेता । तथा राक्षसी च । तत्र एवम् उक्ते सति अर्जुन-
स्य अन्तर्गतं भावम् ‘किम् अहम् आसुरसंपद्युक्तः ? किं वा
दैवसंपद्युक्तः ?’ इत्येवम् आलोचनारूपम् आलक्ष्य आह
भगवान्—मा शुचः शोकं मा कार्षीः । संपदं दैवीम् अ-
भिजातः असि अभिलक्ष्य जातोऽसि, भाविकल्याणः त्वम्
असि इत्यर्थः, हे पाण्डव ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥

द्वौ द्विसंख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी
भूतसर्गौ सृज्येतेति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुर-
संपद्वययुक्तानि इति द्वौ भूतसर्गौ इति उच्यते, ‘द्वया ह वै
प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च’ इति श्रुतेः । लोके अस्मिन्, सं-
सारे इत्यर्थः, सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः । कौ तौ भूतसर्गौ इति,
उच्यते— प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुनः
अनुवादे प्रयोजनम् आह— दैवः भूतसर्गः ‘अभयं सत्त्व-
संशुद्धिः’ इत्यादिना विस्तरशः विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः कथितः,
न तु आसुरः विस्तरशः ; अतः तत्परिवर्जनार्थम् आसुरं पार्थ,
मे मम वचनात् उच्यमानं विस्तरशः शृणु अवधारय ॥

आ अध्यायपरिसमाप्तेः आसुरी संपत् प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते, प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यते तस्याः परिवर्जनं कर्तु-
मिति—

**प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥**

प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिः
ताम्, निवृत्तिं च एतद्विपरीतां यस्मात् अनर्थहेतोः निवर्ति-
तव्यं सा निवृत्तिः तां च, जनाः आसुराः न विदुः न जा-
नन्ति । न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव ते न विदुः, न शौचं
नापि च आचारः न सत्यं तेषु विद्यते; अशौचाः अनाचा-
राः मायाविनः अनृतवादिनो हि आसुराः ॥

किंच—

**असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥**

असत्यं यथा वयम् अनृतप्रायाः तथा इदं जगत् सर्वम्
असत्यम्, अप्रतिष्ठं च न अस्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठा अतः
अप्रतिष्ठं च, इति ते आसुराः जनाः जगत् आहुः, अनीश्वरम्

न च धर्माधर्मसव्यपेक्षकः अस्य शासिता ईश्वरः विद्यते
इति अतः अनीश्वरं जगत् आहुः । किंच, अपरस्परसंभूतं
कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोः अन्योन्यसंयोगात् जगत् सर्वं
संभूतम् । किमन्यत् कामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतु-
कम् । किमन्यत् जगतः कारणम् ? न किंचित् अदृष्टं धर्मा-
धर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः 'काम एव प्राणिनां
कारणम्' इति लोकायतिकदृष्टिः इयम् ॥

**एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥**

एतां दृष्टिम् अवष्टभ्य आश्रित्य नष्टात्मानः नष्टस्वभावाः
विभ्रष्टपरलोकसाधनाः अल्पबुद्धयः विषयविषया अल्पैव
बुद्धिः येषां ते अल्पबुद्धयः प्रभवन्ति उद्भवन्ति उग्रकर्माणः
क्रूरकर्माणः हिंसात्मकाः । क्षयाय जगतः प्रभवन्ति इति
संबन्धः । जगतः अहिताः, शत्रवः इत्यर्थः ॥

ते च—

**काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥**

कामम् इच्छाविशेषम् आश्रित्य अवष्टभ्य दुष्पूरम् अश-
क्यपूरणं दम्भमानमदान्विताः दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भ-
मानमदाः तैः अन्विताः दम्भमानमदान्विताः मोहात् अवि-
वेकतः गृहीत्वा उपादाय असद्ग्राहान् अशुभनिश्चयान् प्रव-
र्तन्ते लोके अशुचिव्रताः अशुचीनि व्रतानि येषां ते अशु-
चिव्रताः ॥

किंच—

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

चिन्ताम् अपरिमेयां च, न परिमातुं शक्यते यस्याः
चिन्तायाः इयत्ता सा अपरिमेया, ताम् अपरिमेयाम्, प्रलया-
न्तां मरणान्ताम् उपाश्रिताः, सदा चिन्तापराः इत्यर्थः ।
कामोपभोगपरमाः, काम्यन्ते इति कामाः विषयाः शब्दा-
दयः तदुपभोगपरमाः ‘अयमेव परमः पुरुषार्थः यः कामो-
पभोगः’ इत्येवं निश्चितात्मानः, एतावत् इति निश्चिताः ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

आशापाशशतैः आशा एव पाशाः तच्छतैः बद्धाः निय-

न्त्रिताः सन्तः सर्वतः आकृष्यमाणाः, कामक्रोधपरायणाः
कामक्रोधौ परम् अयनम् आश्रयः येषां ते कामक्रोधपरायणाः,
ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थम्,
अन्यायेन परस्वापहरणादिना इत्यर्थः; किम्? अर्थसंचयान्
अर्थप्रचयान् ॥

ईदृशश्च तेषाम् अभिप्रायः—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

इदं द्रव्यं अद्य इदानीं मया लब्धम् । इदं च अन्यत्
प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरम् । इदं च अस्ति इदमपि मे
भविष्यति आगामिनि संवत्सरे पुनः धनं तेन अहं धनी
विख्यातः भविष्यामि इति ॥

असौ मया हतः शत्रु-
ह्निष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी

सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

असौ देवदत्तनामा मया हतः दुर्जयः शत्रुः । हनिष्ये च

अपरान् अन्यान् वराकान् अपि । किम् एते करिष्यन्ति
तपस्विनः ; सर्वथापि नास्ति मत्तुल्यः । कथम् ? ईश्वरः अह-
म्, अहं भोगी । सर्वप्रकारेण च सिद्धः अहं संपन्नः पुत्रैः
नपुत्रैः, न केवलं मानुषः, बलवान् सुखी च अहमेव ; अन्ये
तु भूमिभारायावितीर्णाः ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि

कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये

इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

आढ्यः धनेन, अभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वादिसं-
पन्नः— तेनापि न मम तुल्यः अस्ति कश्चित् । कः अन्यः
अस्ति सदृशः तुल्यः मया ? किंच, यक्ष्ये यागेनापि
अन्यान् अभिभविष्यामि, दास्यामि नटादिभ्यः, मोदिष्ये
हर्षं च अतिशयं प्राप्स्यामि, इति एवम् अज्ञानविमोहिताः
अज्ञानेन विमोहिताः विविधम् अविवेकभावम् आपन्नाः ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ताः उक्तप्रकारैः अनेकैः चित्तैः विविधं
भ्रान्ताः अनेकचित्तविभ्रान्ताः, मोहजालसमावृताः मोहः
अविवेकः अज्ञानं तदेव जालमिव आवरणात्मकत्वात्, तेन
समावृताः । प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निषण्णाः सन्तः
तेन उपचितकल्मषाः पतन्ति नरके अशुचौ वैतरण्यादौ ॥

**आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७**

आत्मसंभाविताः सर्वगुणविशिष्टतया आत्मनैव संभा-
विताः आत्मसंभाविताः, न साधुभिः । स्तब्धाः अप्रणता-
त्मानः । धनमानमदान्विताः धननिमित्तः मानः मदश्च,
ताभ्यां धनमानमदाभ्याम् अन्विताः । यजन्ते नामयज्ञैः
नाममात्रैः यज्ञैः ते दम्भेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं
विधिविहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहितम् ॥

**अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥**

अहंकारं अहंकरणम् अहंकारः, विद्यमानैः अविद्यमा-
नैश्च गुणैः आत्मनि अध्यारोपितैः 'विशिष्टमात्मानमहम्

इति मन्यते, सः अहंकारः अविद्याख्यः कष्टतमः, सर्व-
दोषाणां मूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीनां च, तम् । तथा बलं परा-
भिभवनिमित्तं कामरागान्वितम् । दर्पं दर्पो नाम यस्य
उद्भवे धर्मम् अतिक्रामति सः अयम् अन्तःकरणाश्रयः
दोषविशेषः । कामं स्त्र्यादिविषयम् । क्रोधम् अनिष्टविष-
यम् । एतान् अन्यांश्च महतो दोषान् संश्रिताः । किञ्च ते
माम् ईश्वरम् आत्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसा-
क्षिभूतं मां प्रद्विषन्तः, मच्छासनातिवर्तित्वं प्रद्वेषः, तं
कुर्वन्तः अभ्यसूयकाः सन्मार्गस्थानां गुणेषु असहमानाः ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

तान् अहं सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणः द्विषतश्च
मां क्रूरान् संसारेषु एव अनेकनरकसंस्तरणमार्गेषु नरा-
धमान् अधर्मदोषवत्त्वात् क्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्रं संत-
तम् अशुभान् अशुभकर्मकारिणः आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रा-
यासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु 'क्षिपामि' इत्यनेन संबन्धः ॥

आसुरीं योनिमापन्ना

मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय

ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

आसुरीं योनिम् आपन्नाः प्रतिपन्नाः मूढाः अविवेकिनः
जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्म तमोबहुलास्वेव योनिषु जाय-
मानाः अधो गच्छन्तो मूढाः माम् ईश्वरम् अप्राप्य अनासाद्य
एव हे कौन्तेय, ततः तस्मादपि यान्ति अधमां गतिं निष्कृ-
ष्टतमां गतिम् । ‘माम् अप्राप्यैव’ इति न मत्प्राप्तौ काचिदपि
आशङ्का अस्ति, अतः मच्छिष्टसाधुमार्गम् अप्राप्य इत्यर्थः ॥

सर्वस्या आसुर्याः संपदः संक्षेपः अयम् उच्यते, यस्मिन्
त्रिविधे सर्वः आसुरीसंपद्वेदः अनन्तोऽपि अन्तर्भवति ।
यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति, यत् मूलं सर्वस्य अनर्थस्य,
तत् एतत् उच्यते—

त्रिविधं नरकखेदं

द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभ-

स्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्तौ इदं द्वारं नाशनम् आ-

त्मनः, यत् द्वारं प्रविशन्नेव नश्यति आत्मा; कस्मैचित् पुरु-
षार्थाय योग्यो न भवति इत्येतत्, अतः उच्यते 'द्वारं नाशनमा-
त्मनः' इति । किं तत्? कामः क्रोधः तथा लोभः । तस्मात्
एतत् त्रयं त्यजेत् । यतः एतत् द्वारं नाशनम् आत्मनः
तस्मात् कामादित्रयमेतत् त्यजेत् ॥

त्यागस्तुतिरियम्—

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय

तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेय-

स्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैः विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैः तमसः नरकस्य दुःख-
मोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयः तैः, एतैः त्रिभिः विमुक्तः
नरः आचरति अनुतिष्ठति । किम्? आत्मनः श्रेयः । यत्प्र-
तिबद्धः पूर्वं न आचचार, तदपगमात् आचरति । ततः
तदाचरणात् याति परां गतिं मोक्षमपि इति ॥

सर्वस्य एतस्य आसुरीसंपत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य
च शास्त्रं कारणम् । शास्त्रप्रमाणात् उभयं शक्यं कर्तुम्, न
अन्यथा । अतः—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य

वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति

न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदः तस्य विधिं कर्तव्याकर्तव्य-
ज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यम् उत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते काम-
कारतः कामप्रयुक्तः सन्, न सः सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यताम्
अवाप्नोति, न अपि अस्मिन् लोके सुखं न अपि परां प्रकृष्टां
गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते

कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं

कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुर-

संपद्विभागयोगो नाम

षोडशोऽध्यायः ॥

तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्य-
वस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायाम् । अतः ज्ञात्वा बुद्ध्वा
शास्त्रविधानोक्तं विधिः विधानं शास्त्रमेव विधानं शास्त्रवि-
धानम् 'कुर्यात्, न कुर्यात्' इत्येवंलक्षणम्, तेन उक्तं स्वकर्म
यत् तत् कर्तुम् इह अर्हसि, इह इति कर्माधिकारभूमिप्रदर्श-
नार्थम् इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

षोडशोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

सप्तदशोऽध्यायः

1

2

3

4

5

6

सप्तदशोऽध्यायः ॥

स्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते' इति भगवद्वा-
क्यात् लब्धप्रश्नबीजः अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य
यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण
सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

ये केचित् अविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुति-
स्मृतिशास्त्रचोदनाम् उत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्
पूजयन्ति श्रद्धया अन्विताः श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या अन्वि-
ताः संयुक्ताः सन्तः— श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कंचित्
शास्त्रविधिम् अपश्यन्तः वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धानतया

ये देवादीन् पूजयन्ति, ते इह 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः' इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः कंचित् शास्त्रविधिं उपलभमाना एव तम् उत्सृज्य अयथाविधि देवादीन् पूजयन्ति, ते इह 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते' इति न परिगृह्यन्ते । कस्मात् ? श्रद्धया अन्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किंचित् शास्त्रं पश्यन्त एव तत् उत्सृज्य अश्रद्धधानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां श्रद्धया अन्विताः प्रवर्तन्ते इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्, तस्मात् पूर्वोक्ता एव 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः' इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषाम् एवंभूतानां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वम् आहो रजः तमः, किं सत्त्वं निष्ठा अवस्थानम्, आहोस्वित् रजः, अथवा तमः इति । एतत् उक्तं भवति—या तेषां देवादिविषया पूजा, सा किं सात्त्विकी, आहोस्वित् राजसी, उत तामसी इति ॥

सामान्यविषयः अयं प्रश्नः न अप्रविभर्ज्यं प्रतिवचनम् अर्हतीति श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा

देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव

तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा, यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि, देहिनां शरीरिणां सा स्वभावजा; जन्मान्तरकृतः धर्मादिसंस्कारः मरणकाले अभिव्यक्तः स्वभावः उच्यते, ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवपूजा-दिविषया; राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्षःपूजादिविषया; तामसी तमोनिर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषया; एवं त्रिविधां ताम् उच्यमानां श्रद्धां शृणु अवधारय ॥

सा इयं त्रिविधा भवति—

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य

श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो

यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत । यदि एवं ततः किं स्यादिति, उच्यते— श्रद्धामयः अयं श्रद्धाप्रायः पुरुषः संसारी

जीवः । कथम्? यः यच्छूद्धः या श्रद्धा यस्य जीवस्य सः
यच्छूद्धः स एव तच्छूद्धानुरूप एव सः जीवः ॥

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठा अनु-
मेया इत्याह—

यजन्ते सात्त्विका देवा-

न्यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये

यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठाः देवान्, यक्ष-
रक्षांसि राजसाः, प्रेतान् भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्च अन्ये
यजन्ते तामसाः जनाः ॥

एवं कार्यतो निर्णीताः सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविध्युत्सर्गे ।
तत्र कश्चिदेव सहस्रेषु देवपूजादिपरः सत्त्वनिष्ठो भवति,
बाहुल्येन तु रजोनिष्ठाः तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति ।
कथम्?—

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥

अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितम् अशास्त्रविहितं घोरं
पीडाकरं प्राणिनाम् आत्मनश्च तपः तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति
ये जनाः ते च दम्भाहंकारसंयुक्ताः, दम्भश्च अहंकारश्च
दम्भाहंकारौ, ताभ्यां संयुक्ताः दम्भाहंकारसंयुक्ताः, काम-
रागबलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ तत्कृतं बलं
कामरागबलं तेन अन्विताः कामरागबलान्विताः ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं

भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्तःशरीरस्थं

तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

कर्शयन्तः कृशीकुर्वन्तः शरीरस्थं भूतग्रामं करणसमुदा-
यम् अचेतसः अविवेकिनः मां चैव तत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूतम्
अन्तःशरीरस्थं नारायणं कर्शयन्तः, मदनुशासनाकरणमेव
मत्कर्शनम्, तान् विद्धि आसुरनिश्चयान् आसुरो निश्चयो
येषां ते आसुरनिश्चयाः तान् परिहरणार्थं विद्धि इति उप-
देशः ॥

आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथा-
क्रमं सात्त्विकराजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनम् इह क्रियते

रस्यस्निग्धादिषु आहारविशेषेषु आत्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्त्वं तामसत्त्वं च बुद्ध्या रजस्तमो-
लिङ्गानाम् आहाराणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां च उपादा-
नार्थम् । तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्व-
प्रतिपादनम् इह 'राजसतामसान् बुद्ध्या कथं नु नाम परि-
त्यजेत्, सात्त्विकानेव अनुतिष्ठेत्' इत्येवमर्थम् । आह—

**आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥**

आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तुः प्राणिनः त्रिविधो भवति
प्रियः इष्टः, तथा यज्ञः, तथा तपः, तथा दानम् । तेषाम्
आहारादीनां भेदम् इमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्य-

सुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या

आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

आयुश्च सत्त्वं च बलं च आरोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतयः तासां विवर्धनाः आयुःस-

त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः, ते च रस्याः रसोपेताः, स्निग्धाः स्नेहवन्तः, स्थिराः चिरकालस्थायिनः देहे, हृद्याः हृदयप्रियाः आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्य इष्टाः ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः इत्यत्र अतिशब्दः कट्वादिषु सर्वत्र योज्यः, अतिकटुः अतितीक्ष्णः इत्येवम् । कटुश्च अम्लश्च लवणश्च अत्युष्णश्च तीक्ष्णश्च रूक्षश्च विदाही च ते आहाराः राजसस्य इष्टाः, दुःखशोकामयप्रदाः दुःखं च शोकं च आमयं च प्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥

यातयामं मन्दपक्वम्, निर्वीर्यस्य गतरसशब्देन उक्तत्वात् । गतरसं रसवियुक्तम्, पूति दुर्गन्धि, पर्युषितं च पक्वं सत् रात्र्यन्तरितं च यत्, उच्छिष्टमपि भुक्तशिष्टम् उच्छिष्टम्, अमेध्यम् अयज्ञार्हम्, भोजनम् ईदृशं तामसप्रियम् ॥

अथ इदानीं यज्ञः त्रिविधः उच्यते—

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥

अफलाकाङ्क्षिभिः अफलार्थिभिः यज्ञः विधिदृष्टः शास्त्रचो-
दनादृष्टो यः यज्ञः इज्यते निर्वर्त्यते, यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूप-
निर्वर्तनमेव कार्यम् इति मनः समाधाय, न अनेन पुरुषार्थो
मम कर्तव्यः इत्येवं निश्चित्य, सः सात्त्विकः यज्ञः उच्यते ॥

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

अभिसंधाय तु उद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यत्
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनं यथाचोदितविपरीतम्, असृष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यो
न सृष्टं न दत्तम् अन्नं यस्मिन् यज्ञे सः असृष्टान्नः तम्
असृष्टान्नम्, मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतो वर्णतो वा वियुक्तं
मन्त्रहीनम्, अदक्षिणम् उक्तदक्षिणारहितम्, श्रद्धाविरहितं
यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्वृत्तं कथयन्ति ॥

अथ इदानीं तपः त्रिविधम् उच्यते—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

देवाश्च द्विजाश्च गुरवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञाः
तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनम्, शौचम्, आर्जवम् ऋजु-
त्वम्, ब्रह्मचर्यम् अहिंसा च शरीरनिर्वर्त्य शारीरं शरीरप्र-
धानैः सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शारीरं तपः
उच्यते । ‘पञ्चैते तस्य हेतवः’ इति हि वक्ष्यति ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥

अनुद्वेगकरं प्राणिनाम् अदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं
च यत् प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे । अनुद्वेगकरत्वादिभिः धर्मैः
वाक्यं विशेष्यते । विशेषणधर्मसमुच्चयार्थः च-शब्दः । पर-
प्रत्ययार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वानाम्
अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनता स्याद्यदि, न तद्वाङ्मयं
तपः । तथा सत्यवाक्यस्य इतरेषाम् अन्यतमेन द्वाभ्यां
त्रिभिर्वा विहीनतायां न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवा-

क्यस्यापि इतरेषाम् अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापि इतरेषाम् अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । किं पुनः तत् तपः ? यत् सत्यं वाक्यम् अनुद्वेगकरं प्रियं हितं च, तत् तपः वाङ्मयम् ; यथा 'शान्तो भव वत्स, स्वाध्यायं योगं च अनुतिष्ठ, तथा ते श्रेयो भविष्यति' इति । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि वाङ्मयं तपः उच्यते ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मनःप्रसादः मनसः प्रशान्तिः, स्वच्छतापादनं प्रसादः, सौम्यत्वं यत् सौमनस्यम् आहुः— मुखादिप्रसादादिकार्योन्नेया अन्तःकरणस्य वृत्तिः । मौनं वाङ्मनियमोऽपि मनःसंयमपूर्वको भवति इति कार्येण कारणम् उच्यते मनःसंयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहः मनोनिरोधः सर्वतः सामान्यरूपः आत्मविनिग्रहः, वाग्विषयस्यैव मनसः संयमः मौनम् इति विशेषः । भावसंशुद्धिः परैः व्यवहारकाले अमायावित्त्वं भावसंशुद्धिः । इत्येतत् तपः मानसम् उच्यते ॥

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपः तप्तं नरैः
सत्त्वादिगुणभेदेन कथं त्रिविधं भवतीति, उच्यते—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तन्निविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥

श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तम् अनुष्ठितं
तपः तत् प्रकृतं त्रिविधं त्रिप्रकारं त्र्यधिष्ठानं नरैः अनुष्ठा-
तृभिः अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः समाहितैः—
यत् ईदृशं तपः, तत् सात्त्विकं सत्त्वनिर्वृत्तं परिचक्षते कथ-
यन्ति शिष्टाः ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

सत्कारः साधुकारः ‘साधुः अयं तपस्वी ब्राह्मणः’
इत्येवमर्थम्, मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादनादिः तदर्थम्,
पूजा पादप्रक्षालनार्चनाशयितृत्वादिः तदर्थं च तपः सत्का-
रमानपूजार्थम्, दम्भेन चैव यत् क्रियते तपः तत् इह प्रोक्तं
कथितं राजसं चलं कादाचित्कफलत्वेन अध्रुवम् ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

मूढग्राहेण अविवेकनिश्चयेन आत्मनः पीडया यत् क्रियते तपः परस्य उत्सादनार्थं विनाशार्थं वा, तत् तामसं तपः उदाहृतम् ॥

इदानीं दानत्रैविध्यम् उच्यते—

दातव्यमिति यद्दानं

दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च

तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

दातव्यमिति एवं मनः कृत्वा यत् दानं दीयते अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय, समर्थायापि निरपेक्षं दीयते, देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ, काले संक्रान्त्यादौ, पात्रे च षडङ्गविद्वेद-पारग इत्यादौ, तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं

फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं

तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले तु अयं मां प्रत्युपकरिष्य-

ति इत्येवमर्थम्, फलं वा अह्य दानस्य मे भविष्यति अदृष्टम्
इति, तत् उद्दिश्य पुनः दीयते च परिक्लिष्टं खेदसंयुक्तम्, तत्
दानं राजसं स्मृतम् ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अदेशकाले अदेशे अपुण्यदेशे म्लेच्छाशुच्यादिसंकीर्णे
अकाले पुण्यहेतुत्वेन अप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषरहिते अ-
पात्रेभ्यश्च मूर्खतस्करादिभ्यः, देशादिसंपत्तौ वा असत्कृतं
प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितम् अवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं
च यत् दानम्, तत् तामसम् उदाहृतम् ॥

यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साद्गुण्यकरणाय अयम् उपदेशः
उच्यते—

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥

ॐ तत् सत् इति एवं निर्देशः, निर्दिश्यते अनेनेति
निर्देशः, त्रिविधो नामनिर्देशः ब्रह्मणः स्मृतः चिन्तितः
वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिः । ब्राह्मणाः तेन निर्देशेन त्रिविधेन
वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः निर्मिताः पुरा पूर्वम् इति निर्दे-

शस्तुत्यर्थम् उच्यते ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

तस्मात् ‘ओम्’ इति उदाहृत्य उच्चार्य यज्ञदानतपःक्रियाः
यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः
सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥

तदित्यनभिसंधाय

फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः

क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

तत् इति अनभिसंधाय, ‘तत्’ इति ब्रह्माभिधानम् उच्चार्य
अनभिसंधाय च यज्ञादिकर्मणः फलं यज्ञतपःक्रियाः यज्ञ-
क्रियाश्च तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः
क्षेत्रहिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः
मोक्षार्थिभिः मुमुक्षुभिः ॥

ओंतच्छब्दयोः विनियोगः उक्तः । अथ इदानीं सच्छ-
ब्दस्य विनियोगः कथ्यते—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥

सद्भावे, असतः सद्भावे यथा अविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि, तथा साधुभावे च असद्वृत्तस्य असाधोः सद्वृत्तता साधुभावः तस्मिन् साधुभावे च सत् इत्येतत् अभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यते अभिधीयते । प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ, युज्यते प्रयुज्यते इत्येतत् ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिः, तपसि च या स्थितिः, दाने च या स्थितिः, सा सत् इति च उच्यते विद्वद्भिः । कर्म च एव तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयम्; अथवा, यस्य अभिधानत्वं प्रकृतं तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयम् ईश्वरार्थीयम् इत्येतत्; सत् इत्येव अभिधीयते । तत् एतत् यज्ञदानतप-आदि कर्म असात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणः अभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं भवति ॥

तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते यस्मात्, तस्मात्—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥

अश्रद्धया हुतं हवनं कृतम्, अश्रद्धया दत्तं ब्राह्मणेभ्यः,
अश्रद्धया तपः तप्तम् अनुष्ठितम्, तथा अश्रद्धयैव कृतं यत्
स्तुतिनमस्कारादि, तत् सर्वम् असत् इति उच्यते, मत्प्राप्ति-
साधनमार्गबाह्यत्वात् पार्थ । न च तत् बहुलायासमपि प्रेत्य
फलाय नो अपि इहार्थम्, साधुभिः निन्दितत्वात् इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
सप्तदशोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

अष्टादशोऽध्यायः

अष्टादशोऽध्यायः ॥

वस्यैव गीताशास्त्रस्य अर्थः अस्मिन् अध्याये
उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्यः इत्येवमर्थः
अयम् अध्यायः आरभ्यते । सर्वेषु हि अतीतेषु
अध्यायेषु उक्तः अर्थः अस्मिन् अध्याये अव-
गम्यते । अर्जुनस्तु संन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषबुभुत्सुः
उवाच—

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

संन्यासस्य संन्यासशब्दार्थस्य इत्येतत्, हे महाबाहो,
तत्त्वं तस्य भावः तत्त्वम्, याथात्म्यमित्येतत्, इच्छामि
वेदितुं ज्ञातुम्, त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतत्, हृषी-
केश, पृथक् इतरेतरविभागतः केशिनिषूदन केशिनामा

हयच्छद्वा कश्चित् असुरः तं निषूदितवान् भगवान् वासु-
देवः, तेन तन्नाम्ना संबोध्यते अर्जुनेन ॥

संन्यासत्यागशब्दौ तत्र तत्र निर्दिष्टौ, न निर्लुठितार्थौ
पूर्वेषु अध्यायेषु । अतः अर्जुनाय पृष्ठवते तन्निर्णयाय
भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

काम्यानाम् अश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं संन्यासशब्दा-
र्थम्, अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य अनुष्ठानम्, कवयः पण्डिताः
केचित् विदुः विजानन्ति । नित्यनैमित्तिकानाम् अनुष्ठी-
यमानानां सर्वकर्मणाम् आत्मसंबन्धितया प्राप्तस्य फलस्य
परित्यागः सर्वकर्मफलत्यागः तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं
त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः । यदि काम्यकर्मपरि-
त्यागः फलपरित्यागो वा अर्थः वक्तव्यः, सर्वथा परित्याग-
मात्रं संन्यासत्यागशब्दयोः एकः अर्थः स्यात्, न घटपट-
शब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ ॥

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्ति इति

आहुः । कथम् उच्यते तेषां फलत्यागः, यथा बन्ध्यायाः पुत्रत्यागः? नैष दोषः, नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्य इष्टत्वात् । वक्ष्यति हि भगवान् ‘अनिष्टमिष्टं मिश्रं च’ इति ‘न तु संन्यासिनाम्’ इति च । संन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासंबन्धं दर्शयन् असंन्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिम् ‘भवत्यत्यागिनां प्रेत्य’ इति दर्शयति ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत् दोषः अस्य अस्तीति दोषवत् । किं तत्? कर्म बन्धहेतुत्वात् सर्वमेव । अथवा, दोषः यथा रागादिः त्यज्यते, तथा त्याज्यम् इति एके कर्म प्राहुः मनीषिणः पण्डिताः सांख्यादिदृष्टिम् आश्रिताः, अधिकृतानां कर्मिणामपि इति । तत्रैव यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यम् इति च अपरे ॥

कर्मिणः एव अधिकृताः, तान् अपेक्ष्य एते विकल्पाः, न तु ज्ञाननिष्ठान् व्युत्थायिनः संन्यासिनः अपेक्ष्य । ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता’ इति कर्मधिकारात् अपोद्धृताः ये, न तान् प्रति चिन्ता ॥

ननु 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इति अधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठाः अपि इह सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे यथा विचार्यन्ते, तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठाः विचार्यन्ताम् इति । न, तेषां मोहदुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तं दुःखं सांख्याः आत्मनि पश्यन्ति, इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अतः ते न कायक्लेशदुःखभयात् कर्म परित्यजन्ति । नापि ते कर्माणि आत्मनि पश्यन्ति, येन नियतं कर्म मोहात् परित्यजेयुः । गुणानां कर्म 'नैव किञ्चित्करोमि' इति हि ते संन्यस्यन्ति । 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' इत्यादिभिः तत्त्वविदः संन्यासप्रकारः उक्तः । तस्मात् ये अन्ये अधिकृताः कर्मणि अनात्मविदः, येषां च मोहनिमित्तः त्यागः संभवति कायक्लेशभयाच्च, ते एव तामसाः त्यागिनः राजसाश्च इति निन्द्यन्ते कर्मिणाम् अनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुल्यर्थम् ; 'सर्वारम्भपरित्यागी' 'मौनी संतुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः' इति गुणातीतलक्षणे च परमार्थसंन्यासिनः विशेषितत्वात् । वक्ष्यति च 'निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इति । तस्मात् ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनः न इह विवक्षिताः । कर्मफलत्यागः एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्यपेक्षया संन्यासः

उच्यते, न मुख्यः सर्वकर्मसंन्यासः ॥

सर्वकर्मसंन्यासासंभवे च 'न हि देहभृता' इति हेतु-
वचनात् मुख्य एव इति चेत्, न; हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् ।
यथा त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्' इति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथो-
क्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तम् अर्जुनम् अङ्गं प्रति विधानात्;
तथा इदमपि 'न हि देहभृता शक्यम्' इति कर्मफलत्याग-
स्तुत्यर्थम्; न 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न
कारयन्नास्ते' इत्यस्य पक्षस्य अपवादः केनचित् दर्शयितुं
शक्यः । तस्मात् कर्मणि अधिकृतान् प्रत्येव एषः संन्यास-
त्यागविकल्पः । ये तु परमार्थदर्शिनः सांख्याः, तेषां
ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसंन्यासलक्ष्णायाम् अधिकारः, न
अन्यत्, इति न ते विकल्पाहर्हाः । तच्च उपपादितम् अस्माभिः
'वेदाविनाशिनम्' इत्यस्मिन्प्रदेशे, तृतीयादौ च ॥

तत्र एतेषु विकल्पभेदेषु—

निश्चयं शृणु मे तत्र

त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र

त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

निश्चयं शृणु अवधारय मे मम वचनात्; तत्र त्यागे त्यागसंन्यासविकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधु-
तम । त्यागो हि, त्यागसंन्यासशब्दवाच्यो हि यः अर्थः सः
एक एवेति अभिप्रेत्य आह— त्यागो हि इति । पुरुषव्याघ्र,
त्रिविधः त्रिप्रकारः तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्तितः शास्त्रेषु
सम्यक् कथितः यस्मात् तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्द-
वाच्यः अर्थः अधिकृतस्य कर्मिणः अनात्मज्ञस्य त्रिविधः
संभवति, न परमार्थदर्शिनः, इत्ययमर्थः दुर्ज्ञानः, तस्मात्
अहं तत्त्वं न अन्यः वक्तुं समर्थः । तस्मात् निश्चयं परमा-
र्थशास्त्रार्थविषयम् अध्यवसायम् ऐश्वरं मे मत्तः शृणु ॥

कः पुनः असौ निश्चयः इति, आह—

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

यज्ञः दानं तपः इत्येतत् त्रिविधं कर्म न त्याज्यं न त्य-
क्तव्यम्, कार्यं करणीयम् एव तत् । कस्मात्? यज्ञः दानं
तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि मनीषिणां फलानभिसं-
धीनाम् इत्येतत् ॥

एतान्यपि तु कर्माणि

सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ

निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनानि उक्तानि सङ्गम् आसक्तिं तेषु त्यक्त्वा फलानि च तेषां परित्यज्य कर्तव्यानि इति अनुष्ठेयानि इति मे मम निश्चितं मतम् उत्तमम् ॥

‘निश्चयं शृणु मे तत्र’ इति प्रतिज्ञाय, पावनत्वं च हेतुम् उक्त्वा, ‘एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानि’ इत्येतत् ‘निश्चितं मतमुत्तमम्’ इति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव, न अपूर्वार्थं वचनम्, ‘एतान्यपि’ इति प्रकृतसंनिकृष्टार्थत्वोपपत्तेः । सासङ्गस्य फलार्थिनः बन्धहेतवः एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानि इति अपिशब्दस्य अर्थः । न तु अन्यानि कर्माणि अपेक्ष्य ‘एतान्यपि’ इति उच्यते ॥

अन्ये तु वर्णयन्ति—नित्यानां कर्मणां फलाभावात् ‘सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च’ इति न उपपद्यते । अतः ‘एतान्यपि’ इति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्यः अन्यानि, एतानि

अपि कर्तव्यानि, किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानि इति । तत्
 असत्, नित्यानामपि कर्मणाम् इह फलवत्त्वस्य उपपादितत्वात्
 ‘यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि’ इत्यादिना वचनेन । नित्यान्यपि
 कर्माणि बन्धहेतुत्वाशङ्कया जिहासोः मुमुक्षोः कुतः काम्येषु
 प्रसङ्गः ? ‘दूरेण ह्यवरं कर्म’ इति च निन्दितत्वात्, ‘यज्ञा-
 र्थात् कर्मणोऽन्यत्र’ इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य नि-
 श्चितत्वात्, ‘त्रैगुण्यविषया वेदाः’ ‘त्रैविद्या मां सोमपाः’
 ‘क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति’ इति च, दूरव्यवहितत्वा-
 च्छ, न काम्येषु ‘एतान्यपि’ इति व्यपदेशः ॥

तस्मात् अज्ञस्य अधिकृतस्य मुमुक्षोः—

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

नियतस्य तु नित्यस्य संन्यासः परित्यागः कर्मणः न
 उपपद्यते, अज्ञस्य पावनत्वस्य इष्टत्वात् । मोहात् अज्ञानात्
 तस्य नियतस्य परित्यागः—नियतं च अवश्यं कर्तव्यम्,
 त्यज्यते च, इति विप्रतिषिद्धम्; अतः मोहनिमित्तः परित्या-
 गः तामसः परिकीर्तितः मोहश्च तमः इति ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥

दुःखम इति एव यत् कर्म कायक्लेशभयात् शरीरदुःख-
भयात् त्यजेत्, सः कृत्वा राजसं रजोनिर्वर्त्य त्यागं नैव
त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यं न
लभेत् नैव लभेत ॥

कः पुनः सात्त्विकः त्यागः इति, आह—

कार्यमित्येव यत्कर्म
नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव
स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

कार्यं कर्तव्यम् इत्येव यत् कर्म नियतं नित्यं क्रियते नि-
र्वर्त्यते हे अर्जुन, सङ्गं त्यक्त्वा फलं च एव । एतत् नित्यानां
कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्वचनं प्रमाणम् अवोचाम् । अथवा,
यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणः, तथापि नित्यं कर्म
कृतम् आत्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोति आत्मनः
इति कल्पयत्येव अङ्गः । तत्र तामपि कल्पनां निवारयति

‘फलं त्यक्त्वा’ इत्यनेन । अतः साधु उक्तम् ‘सङ्गं त्यक्त्वा फलं च’ इति । सः त्यागः नित्यकर्मसु सङ्गफलपरित्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तः मतः अभिप्रेतः ॥

ननु कर्मपरित्यागः त्रिविधः संन्यासः इति च प्रकृतः । तत्र तामसो राजसश्च उक्तः त्यागः । कथम् इह सङ्गफल-त्यागः तृतीयत्वेन उच्यते ? यथा त्रयो ब्राह्मणाः आगताः, तत्र षडङ्गविदौ द्वौ, क्षत्रियः तृतीयः इति तद्वत् । नैष दोषः त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसंन्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यम् । तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसंधित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते ‘स त्यागः सात्त्विको मतः’ इति ॥

यस्तु अधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा फलाभिसंधिं च नित्यं कर्म करोति, तस्य फलरागादिना अकलुषीक्रियमाणम् अन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुध्यति । तत् विशुद्धं प्रसन्नम् आत्मालोचनक्षमं भवति । तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्य आत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्यात्, तत् वक्तव्यमिति आह—

न द्वेष्टधकुशलं कर्म

कुशले नानुषज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो

मेधावी च्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

न द्वेष्टि अकुशलम् अशोभनं काम्यं कर्म, शरीरारम्भ-
द्वारेण संसारकारणम्, 'किमनेन ?' इत्येवम् । कुशले शोभने
नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन 'मोक्ष-
कारणम् इदम्' इत्येवं न अनुषज्जते अनुषङ्गं प्रीतिं न करोति
इत्येतत् । कः पुनः असौ ? त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफलत्यागेन
तद्वान् त्यागी, यः कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्फलं च नित्य-
कर्मानुष्ठायी सः त्यागी । कदा पुनः असौ अकुशलं कर्म न
द्वेष्टि, कुशले च न अनुषज्जते इति, उच्यते— सत्त्वसमा-
विष्टः यदा सत्त्वेन आत्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः
संव्याप्तः, संयुक्त इत्येतत् । अत एव च मेधावी मेधया
आत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तः तद्वान् मेधावी । मेधावि-
त्वादेव च्छिन्नसंशयः छिन्नः अविद्याकृतः संशयः यस्य 'आत्म-
स्वरूपावस्थानमेव परं निःश्रेयससाधनम्, न अन्यत् किं-
चित्' इत्येवं निश्चयेन च्छिन्नसंशयः ॥

यः अधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन
क्रमेण संस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रि-
यम् आत्मानम् आत्मत्वेन संबुद्धः, सः सर्वकर्माणि मनसा

संन्यस्य नैव कुर्वन् न कारयन् आसीनः नैष्कर्म्यलक्षणां
ज्ञाननिष्ठाम् अश्नुते इत्येतत् । पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयो-
जनम् अनेनैव श्लोकेन उक्तम् ॥

यः पुनः अधिकृतः सन् देहात्माभिमानित्वेन देहभृत्
अज्ञः अबाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतया 'अहं कर्ता' इति
निश्चितबुद्धिः तस्य अशेषकर्मपरित्यागस्य अशक्यत्वात् कर्म-
फलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठाने एव अधिकारः, न तत्त्यागे
इति एतम् अर्थं दर्शयितुम् आह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

न हि यस्मात् देहभृता, देहं विभर्तीति देहभृत्, देहा-
त्माभिमानवान् देहभृत् उच्यते, न विवेकी ; स हि 'वेदा-
विनाशिनम्' इत्यादिना कर्तृत्वाधिकारात् निवर्तितः । अतः
तेन देहभृता अज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं संन्यसितुं कर्माणि
अशेषतः निःशेषेण । तस्मात् यस्तु अज्ञः अधिकृतः नित्यानि
कर्माणि कुर्वन् कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसंधिमात्रसंन्यासी
सः त्यागी इति अभिधीयते कर्मा अपि सन् इति स्तुत्य-
भिप्रायेण । तस्मात् परमार्थदर्शिनैव अदेहभृता देहात्मभा-

वरहितेन अशेषकर्मसंन्यासः शक्यते कर्तुम् ॥

किं पुनः तत् प्रयोजनम्, यत् सर्वकर्मसंन्यासात्
स्यादिति, उच्यते—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च

त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य

न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणम्, इष्टं देवादिलक्षणम्,
मिश्रम् इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं च, तत् त्रिविधं त्रिप्र-
कारं कर्मणः धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकव्यापार-
निष्पन्नं सत् अविद्याकृतम् इन्द्रजालमायोपमं महामोहकरं
प्रत्यगात्मोपसर्पि इह—फलगुतया लयम् अदर्शनं गच्छतीति
फलनिर्वचनम्—तत् एतत् एवलक्षणं फलं भवति अत्यागि-
नाम् अज्ञानां कर्मिणां अपरमार्थसंन्यासिनां प्रेत्य शरीरपा-
तात् ऊर्ध्वम् । न तु संन्यासिनां परमार्थसंन्यासिनां परमहं-
सपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् । न हि केव-
लसम्यग्दर्शननिष्ठा अविद्यादिसंसारबीजं न उन्मूलयति
कदाचित् इत्यर्थः । अतः परमार्थदर्शिनः एव अशेषकर्मसं-

न्यासित्वं संभवति, अविद्याध्यारोपितत्वात् आत्मानि क्रिया-
कारकफलानाम्; न तु अज्ञस्य अधिष्ठानादीनि क्रियाक-
र्तृकारकाणि आत्मत्वेनैव पश्यतः अशेषकर्मसंन्यासः संभ-
वति ॥

तदेतत् उत्तरैः श्लोकैः दर्शयति—

पञ्चैतानि महाबाहो

कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि

सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

पञ्च एतानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो, कारणानि निर्व-
र्तकानि । निबोध मे मम इति उत्तरत्र चेतःसमाधानार्थम्,
वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च । तानि च कारणानि ज्ञातव्यतया
स्तौति— सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन्
शास्त्रे तत् सांख्यं वेदान्तः । कृतान्ते इति तस्यैव विशेषणम् ।
कृतम् इति कर्म उच्यते, तस्य अन्तः परिसमाप्तिः यत्र सः
कृतान्तः, कर्मान्तः इत्येतत् । ‘यावानर्थ उदपाने’ ‘सर्व
कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते’ इति आत्मज्ञाने संजाते
सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतः तस्मिन् आत्मज्ञानार्थे

सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्प-
त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥

कानि तानीति, उच्यते—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात पञ्चमम् ॥

अधिष्ठानम् इच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनाम् अभिव्यक्ते-
राश्रयः अधिष्ठानं शरीरम्, तथा कर्ता उपाधिलक्षणः
भोक्ता, करणं च श्रोत्रादि शब्दाद्युपलब्धये पृथग्विधं नाना-
प्रकारं तत् द्वादशसंख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टाः वायवीयाः
प्राणापानाद्याः दैवं चैव दैवमेव च अत्र एतेषु चतुर्षु पञ्चमं
पञ्चानां पूरणम् आदित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्य-

त्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा

पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

शरीरवाङ्मनोभिः यत् कर्म त्रिभिः एतैः प्रारभते निर्व-
र्तयति नरः, न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयम्, विपरीतं वा

अशास्त्रीयम् अधर्म्यं यच्चापि निमिषितचेष्टितादि जीवनहेतुः तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम्, पञ्च एते यथोक्ताः तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ॥

ननु एतानि अधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां निर्वर्तकानि । कथम् उच्यते 'शरीरवाङ्मनोभिः यत् कर्म प्रारभते' इति ? नैष दोषः ; विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानम् ; तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणं त्रिधैव राशीकृतम् उच्यते शरीरादिभिः आरभ्यते इति । फलकालेऽपि तत्प्रधानैः साधनैः भुज्यते इति पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते इति ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

तत्र इति प्रकृतेन संबध्यते । एवं सति एवं यथोक्तैः पञ्चभिः हेतुभिः निर्वर्त्ये सति कर्मणि । तत्रैवं सति इति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन संबध्यते । तत्र एतेषु आत्मानन्यत्वेन अविद्यया परिकल्पितैः क्रियमाणस्य कर्मणः 'अहमेव कर्ता' इति कर्तारम् आत्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यति अविद्वान् ;

कस्मात्? वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैः अकृतबुद्धित्वात् असं-
स्कृतबुद्धित्वान्; योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवादी आत्मान-
मेव केवलं कर्तारं पश्यति, असावपि अकृतबुद्धिः; अतः
अकृतबुद्धित्वात् न सः पश्यति आत्मनः तत्त्वं कर्मणो वा
इत्यर्थः । अतः दुर्मतिः, कुत्सिता विपरीता दुष्टा अजस्रं
जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिः अस्य इति दुर्मतिः । सः
पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकः अनेकं चन्द्रम्, यथा
वा अभ्रेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तम्, यथा वा वाहने उप-
विष्टः अन्येषु धावत्सु आत्मानं धावन्तम् ॥

कः पुनः सुमतिः यः सम्यक् पश्यतीति, उच्यते—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥

यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनः न भवति अहं-
कृतः ‘अहं कर्ता’ इत्येवंलक्षणः भावः भावना प्रत्य-
यः— एते एव पञ्च अधिष्ठानादयः अविद्यया आत्मनि
कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारः, न अहम्, अहं तु तद्व्यापाराणां
साक्षिभूतः ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः’
केवलः अविक्रियः इत्येवं पश्यतीति एतत्— बुद्धिः अन्तः-

करणं यस्य आत्मनः उपाधिभूता न लिप्यते न अनुश-
यिनी भवति— ‘इदमहमकार्षम्, तेन अहं नरकं गमि-
ष्यामि’ इत्येवं यस्य बुद्धिः न लिप्यते— सः सुमतिः,
सः पश्यति । हत्वा अपि सः इमान् लोकान्, सर्वान्
इमान् प्राणिनः इत्यर्थः, न हन्ति हननक्रियां न करोति,
न निबध्यते नापि तत्कार्येण अधर्मफलेन संबध्यते ॥

ननु हत्वापि न हन्ति इति विप्रतिषिद्धम् उच्यते यद्यपि
स्तुतिः । नैष दोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः ।
देहाद्यात्मबुद्ध्या ‘हन्ता अहम्’ इति लौकिकीं दृष्टिम् आ-
श्रित्य ‘हत्वापि’ इति आह । यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिम्
आश्रित्य ‘न हन्ति न निबध्यते’ इति । एतत् उभयम् उप-
पद्यते एव ॥

ननु अधिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येव आत्मा, ‘कर्ता-
रमात्मानं केवलं तु’ इति केवलशब्दप्रयोगात् । नैष दोषः,
आत्मनः अविक्रियस्वभावत्वे अधिष्ठानादिभिः संहतत्वानु-
पपत्तेः । विक्रियावतो हि अन्यैः संहननं संभवति, संहत्य
वा कर्तृत्वं स्यात् । न तु अविक्रियस्य आत्मनः केनचित्
संहननम् अस्ति इति न संभूय कर्तृत्वम् उपपद्यते । अतः
केवलत्वम् आत्मनः स्वाभाविकमिति केवलशब्दः अनुवा-

दमात्रम् । अविक्रियत्वं च आत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । ‘अविकार्योऽयमुच्यते’ ‘गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते’ ‘शरीरस्थोऽपि न करोति’ इत्यादि असकृत् उपपादितं गीतास्वेव तावत् । श्रुतिषु च ‘ध्यायतीव लेलायतीव’ इत्येवमाद्यासु । न्यायतश्च— निरवयवम् अपरतन्त्रम् अविक्रियम् आत्मतत्त्वम् इति राजमार्गः । विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽपि आत्मनः स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुम् अर्हति, न अधिष्ठानादीनां कर्माणि आत्मकर्तृकाणि स्युः । न हि परस्य कर्म परेण अकृतम् आगन्तुम् अर्हति । यत्तु अविद्यया गमितम्, न तत् तस्य । यथा रजतत्वं न शुक्तिकायाः ; यथा वा तलमलिनत्वं बालैः गमितम् अविद्यया, न आकाशस्य, तथा अधिष्ठानादिविक्रियापि तेषामेव, न आत्मनः । तस्मात् युक्तम् उक्तम् ‘अहंकृतत्वबुद्धिलेपाभावात् विद्वान् न हन्ति न निबध्यते’ इति । ‘नायं हन्ति न हन्यते’ इति प्रतिज्ञाय ‘न जायते’ इत्यादिहेतुवचनेन अविक्रियत्वम् आत्मनः उक्त्वा, ‘वेदाविनाशिनम्’ इति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ संक्षेपतः उक्त्वा, मध्ये प्रसारितां तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा इह उपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय ‘विद्वान् न हन्ति न निबध्यते’ इति । एवं च सति देह-

भृत्त्वाभिमानानुपपत्तौ अविद्याकृताशेषकर्मसंन्यासोपपत्तेः सं-
न्यासिनाम् अनिष्टादि त्रिविधं कर्मणः फलं न भवति इति
उपपन्नम्; तद्विपर्ययाच्च इतरेषां भवति इत्येतच्च अपरिहार्यम्
इति एषः गीताशास्त्रार्थः उपसंहृतः । स एषः सर्ववेदार्थ-
सारः निपुणमतिभिः पण्डितैः विचार्य प्रतिपत्तव्यः इति तत्र
तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितः अस्माभिः शास्त्रन्यायानुसा-
रेण ॥

अथ इदानीं कर्मणां प्रवर्तकम् उच्यते—

**ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥**

ज्ञानं ज्ञायते अनेन इति सर्वविषयम् अविशेषेण उच्यते ।
तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यम्, तदपि सामान्येनैव सर्वम् उच्यते । तथा
परिज्ञाता उपाधिलक्षणः अविद्याकल्पितः भोक्ता । इति एतत्
स्रयम् अविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा
कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादाना-
दिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात् । ततः पञ्चभिः अधिष्ठा-
नादिभिः आरब्धं बाह्यनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं
त्रिषु करणादिषु संगृह्यते इत्येतत् उच्यते—करणं क्रियते

अनेन इति बाह्यं श्रोत्रादि, अन्तःस्थं बुद्ध्यादि, कर्म ईप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानम्, कर्ता करणानां व्यापारयिता उपाधिलक्षणः, इति त्रिविधः त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः, संगृह्यते अस्मिन्निति संग्रहः, कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः, कर्म एषु हि त्रिषु समवैति, तेन अयं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥

अथ इदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात् सत्त्वरजस्तमोगुणभेदतः त्रिविधः भेदः वक्तव्य इति आरभ्यते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च

त्रिविधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने

यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

ज्ञानं कर्म च, कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकम् ईप्सिततमं कर्म, कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधा एव, अवधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेन इत्यर्थः । प्रोच्यते कथ्यते गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे तदपि गुणसंख्यानशास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव । परमार्थब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते, तथापि ते हि

कापिलाः गुणगौणव्यापारनिरूपणे अभियुक्ताः इति तच्छा-
स्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुल्यार्थत्वेन उपादीयते इति न विरोधः ।
यथावत् यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि
तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु, वक्ष्यमाणे अर्थे मनःस-
मार्धिं कुरु इत्यर्थः ॥

ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वम् उच्यते —

सर्वभूतेषु येनैकं

भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु

तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

सर्वभूतेषु अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेन
एकं भावं वस्तु— भावशब्दः वस्तुवाची, एकम् आत्मवस्तु
इत्यर्थः ; अव्ययं न व्येति स्वात्मना स्वधर्मेण वा, कूटस्थम्
इत्यर्थः ; ईक्षते पश्यति येन ज्ञानेन, तं च भावम् अविभक्तं
प्रतिदेहं विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तत् आत्मवस्तु, व्यो-
मवत् निरन्तरमित्यर्थः ; तत् ज्ञानं साक्षान् सम्यग्दर्शनम् अद्वै-
तात्मविषयं सात्त्विकं विद्धि इति ॥

यानि द्वैतदर्शनानि तानि असम्यग्भूतानि राजसानि
तामसानि च इति न साक्षात् संसारोच्छिद्ये भवन्ति—

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं

नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु

तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरम् अन्यत्वेन यत् ज्ञानं
नानाभावान् भिन्नान् आत्मनः पृथग्विधान् पृथक्प्रकारान्
भिन्नलक्षणान् इत्यर्थः, वेत्ति विजानाति यत् ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु,
ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवात् येन ज्ञानेन वेत्ति इत्यर्थः, तत् ज्ञानं
विद्धि राजसं रजोगुणनिर्वृत्तम् ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यत् ज्ञानं कृत्स्नवत् समस्तवत् सर्वविषयमिव एकस्मिन्
कार्ये देहे बहिर्वा प्रतिमादौ सक्तम् 'एतावानेव आत्मा
ईश्वरो वा, न अतः परम् अस्ति' इति, यथा नम्रक्षपणका-
दीनां शरीरान्तर्वर्ती देहपरिमाणो जीवः, ईश्वरो वा पाषा-

णदार्वादिमात्रम्, इत्येवम् एकस्मिन् कार्ये सक्तम् अहैतुकं हेतुवर्जितं निर्युक्तिकम्, अतत्त्वार्थवत् अयथाभूतार्थवत्, यथा-भूतः अर्थः तत्त्वार्थः, सः अस्य ज्ञेयभूतः अस्तीति तत्त्वार्थवत्, न तत्त्वार्थवत् अतत्त्वार्थवत्; अहैतुक्त्वादेव अल्पं च, अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाद्वा । तत् तामसम् उदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनाम् अविवेकिनाम् ईदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥

अथ इदानीं कर्मणः त्रैविध्यम् उच्यते—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतःकृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

नियतं नित्यं सङ्गरहितम् आसक्तिर्वर्जितम् अरागद्वेषतः-कृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतःकृतम्, तद्विपरीतम् अरागद्वेषतःकृतम्, अफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्स-तीति फलप्रेप्सुः फलवृष्णः तद्विपरीतेन अफलप्रेप्सुना कर्त्रा कृतं कर्म यत्, तत् सात्त्विकम् उच्यते ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुना इत्यर्थः, कर्म साहंकारेण

इति न तत्त्वज्ञानापेक्षया । किं तर्हि ? लौकिकश्रोत्रियनिरहं-
कारापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहंकारः आत्मवित्, न तस्य
कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिः अस्ति । सात्त्विकस्यापि क-
र्मणः अनात्मवित् साहंकारः कर्ता, किमुत राजसतामसयोः ।
लोके अनात्मविदपि श्रोत्रियो निरहंकारः उच्यते 'निरहं-
कारः अयं ब्राह्मणः' इति । तस्मात् तदपेक्षयैव 'साहंकारेण
वा' इति उक्तम् । पुनःशब्दः पादपूरणार्थः । क्रियते बहुला-
यासं कर्त्रा महता आयासेन निर्वर्त्यते, तत् कर्म राजसम्
उदाहृतम् ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अनुबन्धं पश्चाद्भावि यत् वस्तु सः अनुबन्धः उच्यते तं
च अनुबन्धम्, क्षयं यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयः
अर्थक्षयो वा स्यात् तं क्षयम्, हिंसां प्राणिबाधां च; अन-
पेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारम् 'शक्नोमि इदं कर्म समापयितुम्'
इत्येवम् आत्मसामर्थ्यम्, इत्येतानि अनुबन्धादीनि अनपेक्ष्य
पौरुषान्तानि मोहात् अविवेकतः आरभ्यते कर्म यत्, तत्
तामसं तमोनिर्वृत्तम् उच्यते ॥

इदानीं कर्तृभेदः उच्यते—

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी

धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः

कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

मुक्तसङ्गः मुक्तः परित्यक्तः सङ्गः येन सः मुक्तसङ्गः, अनहंवादी न अहंवदनशीलः, धृत्युत्साहसमन्वितः धृतिः धारणम् उत्साहः उद्यमः ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः धृत्युत्साहसमन्वितः, सिद्धयसिद्धयोः क्रियमाणस्य कर्मणः फल-सिद्धौ असिद्धौ च सिद्धयसिद्धयोः निर्विकारः, केवलं शास्त्रप्रमाणेन प्रयुक्तः न फलरागादिना यः सः निर्विकारः उच्यते । एवंभूतः कर्ता यः सः सात्त्विकः उच्यते ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥

रागी रागः अस्य अस्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्म-फलार्थी इत्यर्थः, लुब्धः परद्रव्येषु संजाततृष्णः, तीर्थार्थौ स्वद्रव्यापरित्यागी वा, हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः, अ-

शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवर्जितः, हर्षशोकान्वितः इष्टप्राप्तौ हर्षः अनिष्टप्राप्तौ इष्टवियोगे च शोकः ताभ्यां हर्षशोकाभ्याम् अन्वितः संयुक्तः, तस्यैव च कर्मणः संपत्तिविपत्तिभ्यां हर्ष-शोकौ स्याताम्, ताभ्यां संयुक्तो यः कर्ता सः राजसः परि-कीर्तितः ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः

शठो नैकृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च

कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अयुक्तः न युक्तः असमाहितः, प्राकृतः अत्यन्तासंस्कृत-बुद्धिः बालसमः, स्तब्धः दण्डवत् न नमति कस्मैचित्, शठः मायावी शक्तिगूहनकारी, नैकृतिकः परविभेदनपरः, अलसः अप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि, विषादी विषादवान् सर्वदा अवसन्नस्वभावः, दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां दीर्घप्रसारणः, सर्वदा मन्दस्वभावः, यत् अद्य श्वो वा कर्तव्यं तत् मासेनापि न करोति, यश्च एवंभूतः, सः कर्ता तामसः उच्यते ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

बुद्धेः भेदं धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतः त्रिविधं शृणु इति सूत्रोपन्यासः । प्रोच्यमानं कथ्यमानम् अशेषेण निरवशेषतः यथावत् पृथक्त्वेन विवेकतः धनंजय, दिग्विजये मानुषं दैवं च प्रभूतं धनं जितवान्, तेन असौ धनंजयः अर्जुनः ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च

कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति

बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः शास्त्रविहितविषयः, निवृत्तिं च निवृत्तिः मोक्षहेतुः संन्यासमार्गः— बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गौ इति अवगम्यते— कार्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे लौकिके वैदिके वा शास्त्रबुद्धेः कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतत्; कस्य? देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये बिभेति अस्मादिति भयं चोरव्याघ्रादि, न भयं

अभयम्, भयं च अभयं च भयाभये, दृष्टादृष्टविषययोः
भयाभययोः कारणे इत्यर्थः । बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं
या वेत्ति विजानाति बुद्धिः, सा पार्थ सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं
बुद्धेः वृत्तिः ; बुद्धिस्तु वृत्तिमती । धृतिरपि वृत्तिविशेषः एव
बुद्धेः ॥

यया धर्ममधर्मं च

कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति

बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

यया धर्मं शास्त्रचोदितम् अधर्मं च तत्प्रतिषिद्धं कार्यं च
अकार्यमेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये अयथावत् न यथावत्
सर्वतः निर्णयेन न प्रजानाति, बुद्धिः सा पार्थ, राजसी ॥

अधर्मं धर्ममिति या

मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च

बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितम् इति या मन्यते जानाति

तमसा आवृता सती, सर्वार्थान् सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान् विपरीतांश्च विपरीतानेव विजानाति, बुद्धिः सा पार्थ, तामसी ॥

धृत्या यया धारयते

मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्यभिचारिण्या

धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

धृत्या यया— अव्यभिचारिण्या इति व्यवहितेन संबन्धः, धारयते; किम्? मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणाश्च इन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि, तेषां क्रियाः चेष्टाः, ताः उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेः धारयते धारयति— धृत्या हि धार्यमाणाः उच्छास्त्रमार्गविषयाः न भवन्ति— योगेन समाधिना, अव्यभिचारिण्या, नित्यसमाध्यनुगतया इत्यर्थः । एतत् उक्तं भवति— अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः धार्यमाणाः योगेन धारयतीति । या एवंलक्षणा धृतिः, सा पार्थ, सात्त्विकी ॥

यया तु धर्मकामार्था-

नधृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी

धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

यया तु धर्मकामार्थान् धर्मश्च कामश्च अर्थश्च धर्मकामार्थाः तान् धर्मकामार्थान् धृत्या यया धारयते मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपान् अवधारयति हे अर्जुन, प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेः धारणप्रसङ्गः तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति यः पुरुषः, तस्य धृतिः या, सा पार्थ, राजसी ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं

विषादं मदमेव च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा

धृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

यया स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं विषादं विषण्णतां मदं विषयसेवाम् आत्मनः बहुमन्यमानः मत्त इव मदम् एव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन् न विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुत्सितमेधाः पुरुषः यः, तस्य धृतिः या, सा तामसी मता ॥

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिविधो भेदः उक्तः ।
अथ इदानीं फलस्य सुखस्य त्रिविधो भेदः उच्यते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं

शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्

दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

सुखं तु इदानीं त्रिविधं शृणु, समाधानं कुरु इत्येतत्, मे मम भरतर्षभ । अभ्यासात् परिचयात् आवृत्तेः रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन् सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥

यत्तदग्रे विषमिव

परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्त-

मात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यत् तत् सुखम् अग्रे पूर्वं प्रथमसंनिपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाधारभूते अत्यन्तायासपूर्वकत्वात् विषमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखम् अमृतोपमम्, तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः, आत्मनः बुद्धिः आत्मबुद्धिः, आत्मबुद्धेः प्रसादः नैर्मल्यं सलिलस्य इव स्व-

च्छता, ततः जातं आत्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्मविषया वा
आत्मावलम्बना वा बुद्धिः आत्मबुद्धिः, तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जात-
मित्येतत् । तस्मात् सात्त्विकं तत् ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥

विषयेन्द्रियसंयोगात् जायते यत् सुखम् तत् सुखम् अग्रे
प्रथमक्षणे अमृतोपमम् अमृतसमम्, परिणामे विषमिव,
बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वात् अधर्मतज्जनितन-
रकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगपरिणामान्ते विषमिव,
तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

यत् अग्रे च अनुबन्धे च अवसानोत्तरकाले च सुखं
मोहनं मोहकरम् आत्मनः निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा च
आलस्यं च प्रमादश्च तेभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमा-
दोत्थम्, तत् तामसम् उदाहृतम् ॥

अथ इदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोकः आरभ्यते—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निभिर्गुणैः ॥

न तत् अस्ति तत् नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिषु
सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यद्वा अप्राणि, दिवि देवेषु वा पुनः
सत्त्वम्, प्रकृतिजैः प्रकृतितः जातैः एभिः त्रिभिः गुणैः
सत्त्वादिभिः मुक्तं परित्यक्तं यत् स्यात्, न तत् अस्ति इति
पूर्वेण संबन्धः ॥

सर्वः संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगु-
णात्मकः अविद्यापरिकल्पितः समूलः अनर्थः उक्तः, वृक्ष-
रूपकल्पनया च ‘ऊर्ध्वमूलम्’ इत्यादिना, ‘तं च असङ्ग-
शस्त्रेण दृढेन च्छित्त्वा ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम्’ इति च
उक्तम् । तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् संसारकारण-
निवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायाम्, यथा तन्निवृत्तिः स्यात् तथा
वक्तव्यम्, सर्वश्च गीताशास्त्रार्थः उपसंहर्तव्यः, एतावानेव
च सर्ववेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थम् इच्छद्भिः अनुष्ठेयः इत्येवमर्थम्
‘ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्’ इत्यादिः आरभ्यते—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशः, तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च— शूद्राणाम् असमासकरणम् एकजातित्वे सति वेदानधिकारात्— हे परंतप, कर्माणि प्रविभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि । केन ? स्वभावप्रभवैः गुणैः, स्वभावः ईश्वरस्य प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभवः येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवाः, तैः, शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् । अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणम्, तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः, वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः, प्रशान्त्यैश्वर्येहामूढतास्वभावदर्शनात् चतुर्णाम् । अथवा, जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेन अभिव्यक्तः स्वभावः, सः प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवाः गुणाः; गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानुपपत्तेः । ‘स्वभावः कारणम्’ इति च कारणविशेषोपादानम् । एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिभैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ॥

ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां

शमादीनि कर्माणि ; कथम् उच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानि इति ? नैष दोषः ; शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुण-विशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि, न गुणानपेक्षया, इति शास्त्रप्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानि इति उच्यते ॥

कानि पुनः तानि कर्माणि इति, उच्यते—

शमो दमस्तपः शौचं

क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं

ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

शमः दमश्च यथाव्याख्यातार्थौ, तपः यथोक्तं शारीरादि, शौचं व्याख्यातम्, क्षान्तिः क्षमा, आर्जवम् ऋजुता एव च ज्ञानं विज्ञानम्, आस्तिक्यम् आस्तिकभावः श्रद्धानता आगमार्थेषु, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म स्वभावजम्—यत् उक्तं स्वभावप्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानि इति तदेवोक्तं स्वभावजम् इति ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शौर्यं शूरस्य भावः, तेजः प्रागल्भ्यम्, धृतिः धारणम्, सर्वावस्थासु अनवसादः भवति यया धृत्या उत्तम्भितस्य, दाक्ष्यं दक्षस्य भावः, सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्तिः, युद्धे चापि अपलायनम् अपराङ्मुखीभावः शत्रुभ्यः, दानं देयद्रव्येषु मुक्तहस्तता, ईश्वरभावश्च ईश्वरस्य भावः, प्रभुशक्तिप्रकटीकरणम् ईशितव्यान् प्रति, क्षात्रं कर्म क्षत्रियजातेः विहितं कर्म क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥

**कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥**

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं कृषिश्च गौरक्ष्यं च वाणिज्यं च कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यम्, कृषिः भूमेः विलेखनम्, गौरक्ष्यं गाः रक्षतीति गोरक्षः तस्य भावः गौरक्ष्यम्, पाशुपाल्यम् इत्यर्थः, वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं शुश्रूषास्वभावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥

एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतः, 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुःश्रुत-

वृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते' इत्यादिस्मृतिभ्यः ;
पुराणे च वर्णिनाम् आश्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मर-
णात् । कारणान्तरात्तु इदं वक्ष्यमाणं फलम्—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः

संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं

यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मणि अभिरतः तत्परः संसिद्धिं
स्वकर्मानुष्ठानात् अशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठा-
योग्यतालक्षणां संसिद्धिं लभते प्राप्नोति नरः अधिकृतः
पुरुषः ; किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात् संसिद्धिः ? न ; कथं
तर्हि ? स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति, तत्
शृणु ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां

येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य

सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

यतः यस्मात् प्रवृत्तिः उत्पत्तिः चेष्टा वा यस्मात् अन्तर्यामिणः ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां स्यात्, येन ईश्वरेण सर्वम् इदं तत् जगत् व्याप्तम् स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तम् ईश्वरम् अभ्यर्च्य पूजयित्वा आराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्य-
तालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवः मनुष्यः ॥

यतः एवम्, अतः—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः

परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म

कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मः, विगुणोऽपि इति अपिशब्दो द्रष्टव्यः, परधर्मात् । स्वभावनियतं स्वभावेन नियतम्, यदुक्तं स्वभावजमिति, तदेवोक्तं स्वभावनियतम् इति; यथा विषजातस्य कृमेः विषं न दोषकरम्, तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् न आप्नोति किल्बिषं पापम् ॥

स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणो विषजः इव कृमिः किल्बिषं न आप्नोतीति उक्तम्; परधर्मश्च भयावहः इति, अनात्मज्ञश्च

‘न हि कश्चित्क्षणमपि अकर्मकृत्तिष्ठति’ इति । अतः—

सहजं कर्म कौन्तेय

सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण

धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

सहजं सह जन्मनैव उत्पन्नम् । किं तत् ? कर्म कौन्तेय
सदोषमपि त्रिगुणात्मकत्वात् न त्यजेत् । सर्वारम्भाः आर-
भ्यन्त इति आरम्भाः, सर्वकर्माणि इत्येतत् ; प्रकरणात् ये
केचित् आरम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च, ते सर्वे हि यस्मात्—
त्रिगुणात्मकत्वम् अत्र हेतुः— त्रिगुणात्मकत्वात् दोषेण
धूमेन सहजेन अग्निरिव, आवृताः । सहजस्य कर्मणः
स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषात् नैव
मुच्यते ; भयावहश्च परधर्मः । न च शक्यते अशेषतः
त्यक्तुम् अज्ञेन कर्म यतः, तस्मात् न त्यजेत् इत्यर्थः ॥

किम् अशेषतः त्यक्तुम् अशक्यं कर्म इति न त्यजेत् ?
किं वा सहजस्य कर्मणः त्यागे दोषो भवतीति ? किं च अतः ?
यदि तावत् अशेषतः त्यक्तुम् अशक्यम् इति न त्याज्यं
सहजं कर्म, एवं तर्हि अशेषतः त्यागे गुण एव स्यादिति

सिद्धं भवति । सत्यम् एवम्; अशेषतः त्याग एव न उप-
पद्यते इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मकः पुरुषः, यथा
सांख्यानां गुणाः? किं वा क्रियैव कारकम्, यथा बौद्धानां
स्कन्धाः क्षणप्रध्वंसिनः? उभयथापि कर्मणः अशेषतः
त्यागः न संभवति । अथ तृतीयोऽपि पक्षः—यदा करोति
तदा सक्रियं वस्तु । यदा न करोति, तदा निष्क्रियं तदेव ।
तत्र एवं सति शक्यं कर्म अशेषतः त्यक्तुम् । अयं तु
अस्मिन् तृतीये पक्षे विशेषः— न नित्यप्रचलितं वस्तु, नापि
क्रियैव कारकम् । किं तर्हि? व्यवस्थिते द्रव्ये अविद्यमाना
क्रिया उत्पद्यते, विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं तत् द्रव्यं
शक्तिमत् अवतिष्ठते । इति एवम् आहुः काणादाः । तदेव
च कारकम् इति । अस्मिन् पक्षे को दोषः इति । अय-
मेव तु दोषः—यतस्तु अभागवतं मतम् इदम् । कथं ज्ञायते?
यतः आह भगवान् ‘नासतो विद्यते भावः’ इत्यादि ।
काणादानां हि असतः भावः, सतश्च अभावः, इति इदं
मतम् अभागवतम् । अभागवतमपि न्यायवच्चेत् को दोषः
इति चेत्, उच्यते— दोषवत्तु इदम्, सर्वप्रमाणविरोधात् ।
कथम्? यदि तावत् द्वयणुकादि द्रव्यं प्राक् उत्पत्तेः अत्यन्त-
मेव असत्, उत्पन्नं च स्थितं कंचित् कालं पुनः अत्यन्तमेव

असत्त्वम् आपद्यते, तथा च सति असदेव सत् जायते, सदेव असत्त्वम् आपद्यते, अभावः भावो भवति, भावश्च अभावो भवति; तत्र अभावः जायमानः प्राक् उत्पत्तेः शशविषाणकल्पः समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं कारणम् अपेक्ष्य जायते इति । न च एवम् अभावः उत्पद्यते, कारणं च अपेक्षते इति शक्यं वक्तुम्, असतां शशविषाणादीनाम् अदर्शनात् । भावात्मकाश्चेत् घटादयः उत्पद्यमानाः, किञ्चित् अभिव्यक्तिमात्रे कारणम् अपेक्ष्य उत्पद्यन्ते इति शक्यं प्रतिपत्तुम् । किञ्च, असतश्च सतश्च सद्भावे असद्भावे न क्वचित् प्रमाणप्रमेयव्यवहारेषु विश्वासः कस्यचित् स्यात्, 'सत् सदेव असत् असदेव' इति निश्चयानुपपत्तेः ।

किञ्च, उत्पद्यते इति द्व्यणुकादेः द्रव्यस्य स्वकारणसत्ता-संबन्धम् आहुः । प्राक् उत्पत्तेश्च असत्, पश्चात् कारणव्यापारम् अपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणेन संबन्धेन संबध्यते । संबद्धं सत् कारणसमवेतं सत् भवति । तन्न वक्तव्यं कथम् असतः स्वं कारणं भवेत् संबन्धो वा केनचित् स्यात्? न हि बन्ध्यापुत्रस्य स्वं कारणं संबन्धो वा केनचित् प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यते ॥

ननु नैवं वैशेषिकैः अभावस्य संबन्धः कल्प्यते । द्व्यणु-

कादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणसमवायलक्षणः संबन्धः सतामेव उच्यते इति । न ; संबन्धात् प्राक् सत्त्वानभ्युपगमात् । न हि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात् प्राक् घटादीनाम् अस्तित्वम् इष्यते । न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिम् इच्छन्ति । ततश्च असत् एव संबन्धः पारिशेष्यात् इष्टो भवति ॥

ननु असतोऽपि समवायलक्षणः संबन्धः न विरुद्धः । न ; बन्ध्यापुत्रादीनाम् अदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसंबन्धो भवति न बन्ध्यापुत्रादेः, अभावस्य तुल्यत्वेऽपि इति विशेषः अभावस्य वक्तव्यः । एकस्य अभावः, द्वयोः अभावः, सर्वस्य अभावः, प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, इतरेतराभावः, अत्यन्ताभावः इति लक्षणतो न केनचित् विशेषो दर्शयितुं शक्यः । असति च विशेषे घटस्य प्रागभावः एव कुलालदिभिः घटभावम् आपद्यते संबध्यते च भावेन कपालाख्येन, संबद्धश्च सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति, न तु घटस्यैव प्रध्वंसाभावः अभावत्वे सत्यपि, इति प्रध्वंसाद्यभावानां न कचित् व्यवहारयोग्यत्वम्, प्रागभावस्यैव द्व्यणुकादिद्रव्याख्यस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वम् इत्येतत् असमञ्जसम् ; अभावत्वाविशेषात् अत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ॥

ननु नैव अस्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिः उच्यते । भावस्यैव तर्हि भावापत्तिः ; यथा घटस्य घटापत्तिः, पटस्य वा पटापत्तिः । एतदपि अभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाण-विरुद्धम् । सांख्यस्यापि यः परिणामपक्षः सोऽपि अपूर्वधर्मो-त्पत्तिविनाशाङ्गीकरणात् वैशेषिकपक्षात् न विशिष्यते । अ-भिव्यक्तितिरोभावाङ्गीकरणेऽपि अभिव्यक्तितिरोभावयोः वि-द्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः । एते-न कारणस्यैव संस्थानम् उत्पत्त्यादि इत्येतदपि प्रत्युक्तम् ॥

पारिशेष्यात् सत् एकमेव वस्तु अविद्यया उत्पत्तिविना-शादिधर्मैः अनेकधा नटवत् विकल्प्यते इति । इदं भागवतं मतम् उक्तम् ‘नासतो विद्यते भावः’ इत्यस्मिन् श्लोके, सत्प्र-त्ययस्य अव्यभिचारात्, व्यभिचाराच्च इतरेषामिति ॥

कथं तर्हि आत्मनः अविक्रियत्वे अशेषतः कर्मणः त्यागः न उपपद्यते इति ? यदि वस्तुभूताः गुणाः, यदि वा अवि-द्याकल्पिताः, तद्धर्मः कर्म, तदा आत्मनि अविद्याध्यारोपि-तमेव इति अविद्वान् ‘न हि कश्चित् क्षणमपि अशेषतः त्यक्तुं शक्नोति’ इति उक्तम् । विद्वान्स्तु पुनः विद्यया अवि-द्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येव अशेषतः कर्म परित्यक्तुम्, अविद्याध्यारोपितश्च शेषानुपपत्तेः । न हि तैमिरिकदृष्ट्या

अध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेः तिमिरापगमेऽपि शेषः अवतिष्ठते । एवं च सति इदं वचनम् उपपन्नम् ‘सर्वकर्माणि मनसा’ इत्यादि, ‘स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः’ ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः’ इति च ॥

या कर्मजा सिद्धिः उक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा, तस्याः फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धिः ज्ञाननिष्ठालक्षणा च वक्तव्येति श्लोकः आरभ्यते—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र

जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां

संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

असक्तबुद्धिः असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिः अन्तःकरणं यस्य सः असक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिषु आसक्तिनिमित्तेषु, जितात्मा जितः वशीकृतः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः जितात्मा, विगतस्पृहः विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात् सः विगतस्पृहः, यः एवंभूतः आत्मज्ञः सः नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मात् निष्क्रियब्रह्मात्मसंबोधात्

सः निष्कर्मा तस्य भावः नैष्कर्म्यम्, नैष्कर्म्यं च तत् सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिः, निष्कर्मत्वस्य वा निष्क्रियात्मरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिः निष्पत्तिः, तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेन, अधिगच्छति प्राप्नोति । तथा च उक्तम्— ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते’ इति ॥

पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेन ईश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्य उत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिः येन क्रमेण भवति, तत् वक्तव्यमिति आह—

**सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥**

सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणा ईश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः— सिद्धिं प्राप्तः इति तदनुवादः उत्तरार्थः । किं तत् उत्तरम्, यदर्थः अनुवादः इति, उच्यते— यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानम् आप्नोति, तथा तं प्रकारं ज्ञान-

निष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मम वचनात् निबोध त्वं निश्चयेन अवधारय
इत्येतत् । किं विस्तरेण ? न इति आह— समासेनैव संक्षे-
पेणैव हे कौन्तेय, यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति ।
अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिः, ताम् इदंतया दर्शयितुम्
आह— ‘निष्ठा ज्ञानस्य या परा’ इति । निष्ठा पर्यवसानं
परिसमाप्तिः इत्येतत् । कस्य ? ब्रह्मज्ञानस्य या परा । की-
दृशी सा ? यादृशम् आत्मज्ञानम् । कीदृक् तत् ? यादृशः
आत्मा । कीदृशः सः ? यादृशो भगवता उक्तः, उपनिषद्वा-
क्यैश्च न्यायतश्च ॥

ननु विषयाकारं ज्ञानम् । न ज्ञानविषयः, नापि आकार-
वान् आत्मा इष्यते कचित् । ननु ‘आदित्यवर्णम्’ ‘भारूपः’
‘स्वयंज्योतिः’ इति आकारवत्त्वम् आत्मनः श्रूयते । न ;
तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात् तेषां वाक्यानाम्—द्रव्यगुणाद्या-
कारप्रतिषेधे आत्मनः तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि
‘आदित्यवर्णम्’ इत्यादीनि वाक्यानि । ‘अरूपम्’ इति च
विशेषतः रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च—‘न संदृशे ति-
ष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्’ ‘अशब्दमस्पर्श-
म्’ इत्यादेः । तस्मात् आत्माकारं ज्ञानम् इति अनुपपन्नम् ॥

कथं तर्हि आत्मनः ज्ञानम् ? सर्वं हि यद्विषयं यत् ज्ञान-

म्, तत् तदाकारं भवति । निराकारश्च आत्मा इत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोश्च उभयोः निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठा इति ? न ; अत्यन्तनिर्मलत्वातिस्वच्छत्वातिसूक्ष्मत्वोपपत्तेः आत्मनः । बुद्धेश्च आत्मवत् नैर्मल्याद्युपपत्तेः आत्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः । बुद्ध्याभासं मनः, तदाभासानि इन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः । अतः लौकिकैः देहमात्रे एव आत्मदृष्टिः क्रियते ॥

देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाः 'चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः' इत्याहुः । तथा अन्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनः, अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः, अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः । ततोऽपि आन्तरम् अव्यक्तम् अव्याकृताख्यम् अविद्यावस्थम् आत्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् । सर्वत्र बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्याभासता आत्मभ्रान्तिकारणम् इत्यतश्च आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम् । किं तर्हि ? नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिरेव कार्या, आत्मचैतन्यविज्ञानं कार्यम्, अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैः अविशिष्टतया दृश्यमानत्वात् इति । अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वैव नास्तीति प्रतिपन्नाः, प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मात् अविद्याध्यारोपितनिराकरणमात्रं

ब्रह्मणि कर्तव्यम्, न तु ब्रह्मविज्ञाने यत्नः, अत्यन्तप्रसिद्धत्वात् ।
अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहतबुद्धीनाम् अत्यन्तप्र-
सिद्धं सुविज्ञेयम् आसन्नतरम् आत्मभूतमपि, अप्रसिद्धं दुर्वि-
ज्ञेयम् अतिदूरम् अन्यदिव च प्रतिभाति अविवेकिनाम् ।
बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां न अतः
परं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नतरम् अस्ति । तथा चो-
क्तम्—‘प्रत्यक्षावगमं धर्म्यम्’ इत्यादि ॥

केचित्तु पण्डितमन्याः ‘निराकारत्वात् आत्मवस्तु न
उपैति बुद्धिः । अतः दुःसाध्या सम्यग्ज्ञाननिष्ठा’ इत्याहुः ।
सत्यम्; एवं गुरुसंप्रदायरहितानाम् अश्रुतवेदान्तानाम् अ-
त्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेषु अकृतश्रमाणाम् ।
तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिः नितरां
दुःसंपादा, आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्य अनुप-
लब्धेः, यथा च ‘एतत् एवमेव, न अन्यथा’ इति अवोचाम्;
उक्तं च भगवता ‘यस्या जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो
मुनेः’ इति । तस्मात् बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेव आत्म-
स्वरूपावलम्बनकारणम् । न हि आत्मा नाम कस्यचित्
कदाचित् अप्रसिद्धः प्राप्यः हेयः उपादेयो वा; अप्रसिद्धे हि
तस्मिन् आत्मनि स्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्ये-

रन् । न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । न च सुखार्थं सुखम् , दुःखार्थं दुःखम् । आत्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्मात् यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा, ततोऽपि आत्मनः अन्तरतमत्वात् तद्वगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा ; इति आत्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां सुप्रसिद्धा इति सिद्धम् ॥

येषामपि निराकारं ज्ञानम् अप्रत्यक्षम्, तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानम् अत्यन्तप्रसिद्धं सुखादिवदेव इति अभ्युपगन्तव्यम् । जिज्ञासानुपपत्तेश्च— अप्रसिद्धं चेत् ज्ञानम्, ज्ञेयवत् जिज्ञास्येत । यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुम् इच्छति, तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञातव्यम् आप्तुम् इच्छेत् । न एतत् अस्ति । अतः अत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानम्, ज्ञातापि अत एव प्रसिद्धः इति । तस्मात् ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः, किं तु अनात्मनि आत्मबुद्धिनिवृत्तावेव । तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसंपाद्या ॥

सा इयं ज्ञानस्य परा निष्ठा उच्यते, कथं कार्या इति—

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो

धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा

रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

बुद्ध्या अध्यवसायलक्षणया विशुद्धया मायारहितया युक्तः संपन्नः, धृत्या धैर्येण आत्मानं कार्यकरणसंघातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य, शब्दादीन् शब्दः आदिः येषां तान् विषयान् त्यक्त्वा, सामर्थ्यात् शरीरस्थितिमात्रहेतुभूतान् केवलान् मुक्त्वा ततः अधिकान् सुखार्थान् त्यक्त्वा इत्यर्थः, शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य च ॥

ततः—

विविक्तसेवी लघ्वाशी

यतवाक्कायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं

वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

विविक्तसेवी अरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितुं शीलम् अस्य इति विविक्तसेवी, लघ्वाशी लघ्वशनशीलः— विविक्तसेवालघ्वशनयोः निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वात् ग्रहणम्; यतवाक्कायमानसः

वाक् च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि यस्य ज्ञान-
निष्ठस्य सः ज्ञाननिष्ठः यतिः यतवाक्कायमानसः स्यात् ।
एवम् उपरतसर्वकरणः सन् ध्यानयोगपरः ध्यानम् आत्म-
स्वरूपचिन्तनम्, योगः आत्मविषये एकाग्रीकरणम् तौ
परत्वेन कर्तव्यौ यस्य सः ध्यानयोगपरः नित्यं नित्यग्र-
हणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थम्, वैराग्यं विरा-
गस्य भावः दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृष्यं समुपाश्रितः सम्यक्
उपाश्रितः नित्यमेव इत्यर्थः ॥

किंच—

अहंकारं बलं दर्पं

कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो

ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

अहंकारम् अहंकरणम् अहंकारः देहादिषु तम्, बलं सा-
मर्थ्यं कामरागसंयुक्तम्—न इतरत् शरीरादिसामर्थ्यं स्वा-
भाविकत्वेन तत्त्यागस्य अशक्यत्वात्—दर्पं दर्पो नाम हर्षा-
नन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः ‘दृष्टो दृष्यति दृष्टो धर्ममतिक्रा-
मति’ इति स्मरणात्; तं च, कामम् इच्छां क्रोधं द्वेषं प-

रिमहम् इन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तः, तं च विमुच्य परित्यज्य, परमहंसपरिव्राजको भूत्वा, देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावः निर्ममः, अत एव शान्तः उपरतः, यः संहृतहर्षायासः यतिः ज्ञाननिष्ठः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्थो भवति ॥

अनेन क्रमेण—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा

न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु

मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

ब्रह्मभूतः ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादस्वभावः न शोचति, किञ्चित् अर्थवैकल्यम् आत्मनः वैगुण्यं वा उद्दिश्य न शोचति न संतप्यते; न काङ्क्षति, न हि अप्राप्तविषयाकाङ्क्षा ब्रह्मविदः उपपद्यते; अतः ब्रह्मभूतस्य अयं स्वभावः अनूद्यते— न शोचति न काङ्क्षति इति । ‘न हृष्यति’ इति वा पाठान्तरम् । समः सर्वेषु भूतेषु, आत्मौपम्येन सर्वभूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्यति इत्यर्थः ।

न आत्मसमदर्शनम् इह, तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ‘भक्त्या
मामभिजानाति’ इति । एवंभूतः ज्ञाननिष्ठः, मद्भक्तिं
मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं पराम् उत्तमां ज्ञानलक्षणां च-
तुर्थीं लभते, ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’ इति हि उक्तम् ॥

ततः ज्ञानलक्षणया—

भक्त्या मामभिजानाति

यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा

विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

भक्त्या माम् अभिजानाति यावान् अहम् उपाधिकृतवि-
स्तरभेदः, यश्च अहम् अस्मि विध्वस्तसर्वोपाधिभेदः उत्तमः
पुरुषः आकाशकल्पः, तं माम् अद्वैतं चैतन्यमात्रैकरसम्
अजरम् अभयम् अनिधनं तत्त्वतः अभिजानाति । ततः
माम् एवं तत्त्वतः ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव ज्ञानान-
न्तरम् । नात्र ज्ञानप्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते ‘ज्ञात्वा वि-
शते तदनन्तरम्’ इति । किं तर्हि ? फलान्तराभावात् ज्ञान-
मात्रमेव, ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इति उक्तत्वात् ॥

ननु विरुद्धम् इदम् उक्तम् ‘ज्ञानस्य या परा निष्ठा तया माम् अभिजानाति’ इति । कथं विरुद्धम् इति चेत्, उच्यते—यदैव यस्मिन् विषये ज्ञानम् उत्पद्यते ज्ञातुः, तदैव तं विषयम् अभिजानाति ज्ञाता इति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणाम् अपेक्षते इति ; अतश्च ज्ञानेन न अभिजानाति, ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठया अभिजानातीति । नैष दोषः ; ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यत् आत्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलापात् । शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धत्वादि अमानित्वादिगुणं च अपेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्तृत्वादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यत् अवस्थानम्, सा परा ज्ञाननिष्ठा इति उच्यते । सा इयं ज्ञाननिष्ठा आर्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरिति उक्ता । तया परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतः अभिजानाति, यदनन्तरमेव ईश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिः अशेषतः निवर्तते । अतः ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या माम् अभिजानातीति वचनं न विरुध्यते । अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणं न्यायप्रसिद्धम् अर्थवत् भवति— ‘विदित्वा...व्युत्थायाथ

भिक्षाचर्यं चरन्ति' 'तस्मान्नद्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः'
 'न्यास एवात्यरेचयत्' इति । 'संन्यासः कर्मणां न्यासः'
 'वेदानिमं च लोकममुं च परित्यज्य' 'त्यज धर्ममधर्मं च'
 इत्यादि । इह च प्रदर्शितानि वाक्यानि । न च तेषां वाक्या-
 नाम् आनर्थक्यं युक्तम् ; न च अर्थवादत्वम्, स्वप्रकरणस्थ-
 त्वात्, प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य । न हि
 पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोभ्येन प्रत्यक्समुद्रजिगमिषुणा
 समानमार्गत्वं संभवति । प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसंतानकर-
 णाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा ; सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत् कर्मणा
 सहभावित्वेन विरुध्यते । पर्वतसर्षपयोरिव अन्तरवान् वि-
 रोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात् सर्वकर्मसंन्यासेनैव
 ज्ञाननिष्ठा कार्या इति सिद्धम् ॥

स्वकर्मणा भगवतः अभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः
 फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता, यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलाव-
 साना । सः भगवद्भक्तियोगः अधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपासं-
 हारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्भयाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥२६॥

सर्वकर्माण्यपि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणः अनुतिष्ठन्
मद्वयपाश्रयः अहं वासुदेवः ईश्वरः व्यपाश्रयो व्यपाश्रयणं
यस्य सः मद्वयपाश्रयः मय्यर्पितसर्वभावः इत्यर्थः । सोऽपि
मत्प्रसादात् मम ईश्वरस्य प्रसादात् अवाप्नोति शाश्वतं नित्यं
वैष्णवं पदम् अव्ययम् ॥

यस्मात् एवम्—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥५७॥

चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयि
ईश्वरे संन्यस्य ‘यत् करोषि यदश्नासि’ इति उक्तन्यायेन,
मत्परः अहं वासुदेवः परो यस्य तव सः त्वं मत्परः सन्
मय्यर्पितसर्वात्मभावः बुद्धियोगं समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगः
तं बुद्धियोगम् अपाश्रित्य अपाश्रयः अनन्यशरणत्वं मच्चित्तः
मय्येव चित्तं यस्य तव सः त्वं मच्चित्तः सततं सर्वदा
भव ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि

मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारा-

न्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

मञ्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजा-
तानि मत्प्रसादात् तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि । अथ चेत्
यदि त्वं मदुक्तम् अहंकारात् ‘पण्डितः अहम्’ इति न
श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि, ततः त्वं विनङ्क्ष्यसि विनाशं
गमिष्यसि ॥

इदं च त्वया न मन्तव्यम् ‘स्वतन्त्रः अहम्, किमर्थं
परोक्तं करिष्यामि?’ इति—

यद्यहंकारमाश्रित्य

न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते

प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

यदि चेत् त्वम् अहंकारम् आश्रित्य न योत्स्ये इति न
युद्धं करिष्यामि इति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि,
मिथ्या एषः व्यवसायः निश्चयः ते तव; यस्मात् प्रकृतिः
क्षत्रियस्वभावः त्वां नियोक्ष्यति ॥

यस्माच्च—

स्वभावजेन कौन्तेय

निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहा-

त्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय निबद्धः निश्च-
येन बद्धः स्वेन आत्मीयेन कर्मणा कर्तुं न इच्छसि यत्
कर्म, मोहात् अविवेकतः करिष्यसि अवशोऽपि परवश एव
तत् कर्म ॥

यस्मात्—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

ईश्वरः ईशानशीलः नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां
हृद्देशे हृदयदेशे अर्जुन शुक्लान्तरात्मस्वभावः विशुद्धान्तः-
करणः— ‘अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च’ इति दर्शनात्—
तिष्ठति स्थितिं लभते । तेषु सः कथं तिष्ठतीति, आह—
भ्रामयन् भ्रमणं कारयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राणि

आरूढानि अधिष्ठितानि इव— इति इवशब्दः अत्र द्रष्टव्यः— यथा दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्रारूढानि । मायया च्छद्मना भ्रामयन् तिष्ठति इति संबन्धः ॥

तमेव शरणं गच्छ

सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं

स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

तमेव ईश्वरं शरणम् आश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छ आश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना हे भारत । ततः तत्प्रसादात् ईश्वरानुग्रहात् परां प्रकृष्टां शान्तिम् उपरतिं स्थानं च मम विष्णोः परमं पदं प्राप्स्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

इति एतत् ते तुभ्यं ज्ञानम् आख्यातं कथितं गुह्यात् गोप्यात् गुह्यतरम् अतिशयेन गुह्यं रहस्यम् इत्यर्थः, मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण । विमृश्य विमर्शनम् आलोचनं कृत्वा एतत् यथोक्तं शास्त्रम् अशेषेण समस्तं यथोक्तं च अर्थजातं यथा इच्छसि तथा कुरु ॥

भूयोऽपि मया उच्यमानं शृणु—

सर्वगुह्यतमं भूयः

शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति

ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

सर्वगुह्यतमं सर्वेभ्यः गुह्येभ्यः अत्यन्तगुह्यतमम् अत्यन्त-
रहस्यम्, उक्तमपि असकृत् भूयः पुनः शृणु मे मम परमं
प्रकृष्टं वचः वाक्यम् । न भयात् नापि अर्थकारणाद्वा
वक्ष्यामि ; किं तर्हि ? इष्टः प्रियः असि मे मम दृढम् अव्य-
भिचारेण इति कृत्वा ततः तेन कारणेन वक्ष्यामि कथ-
यिष्यामि ते तव हितं परमं ज्ञानप्राप्तिसाधनम्, तद्धि सर्व-
हितानां हिततमम् ॥

किं तत् इति, आह—

मन्मना भव मद्भक्तो

मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते

प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मन्मनाः भव मच्चित्तः भव । मद्भक्तः भव मद्भजनो
भव । मद्याजी मद्यजनशीलो भव । मां नमस्कुरु नम-
स्कारम् अपि ममैव कुरु । तत्र एवं वर्तमानः वासुदेवे
एव समर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनः मामेव एष्यसि आग-
मिष्यसि । सत्यं ते तव प्रतिजाने, सत्यां प्रतिज्ञां करोमि
एतस्मिन् वस्तुनि इत्यर्थः; यतः प्रियः असि मे । एवं
भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तेः अवश्यंभावि
मोक्षफलम् अवधार्य भगवच्छरणैकपरायणः भवेत् इति
वाक्यार्थः ॥

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यम् ईश्वरशरणताम् उपसंहृत्य,
अथ इदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तसार-
विहितं वक्तव्यमिति आह—

सर्वधर्मान्परित्यज्य

मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो

मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

सर्वधर्मान् सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः तान्—धर्मशब्दे-
न अत्र अधर्मोऽपि गृह्यते, नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात्, ‘ना-

विरतो दुश्चरितात्' 'त्यज धर्ममधर्मं च' इत्यादिश्रुतिस्मृति-
भ्यः— सर्वधर्मान् परित्यज्य संन्यस्य सर्वकर्माणि इत्येतत् ।
माम् एकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थितम् ईश्वरम् अच्युतं
गर्भजन्मजरामरणवर्जितम् 'अहमेव' इत्येवं शरणं ब्रज, न
मत्तः अन्यत् अस्ति इति अवधारय इत्यर्थः । अहं त्वा त्वाम्
एवं निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यः मो-
क्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशिकरणेन । उक्तं च 'नाशया-
म्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' इति । अतः मा शुचः
शोकं मा कार्षीः इत्यर्थः ॥

अस्मिन्गीताशास्त्रे परमनिःश्रेयससाधनं निश्चितं किं
ज्ञानम्, कर्म वा, आहोस्वित् उभयम्? इति । कुतः संशयः?
'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तद-
नन्तरम्' इत्यादीनि वाक्यानि केवलाज्ज्ञानात् निःश्रेयसप्रा-
प्तिं दर्शयन्ति । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरु कर्मैव' इत्येव-
मादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां दर्शयन्ति । एवं ज्ञानकर्मणोः
कर्तव्यत्वोपदेशात् समुच्चितयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यात्
इति भवेत् संशयः कस्यचित् । किं पुनरत्र मीमांसाफलम्?
ननु एतदेव—एषामन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वावधा-
रणम्; अतः विस्तीर्णतरं मीमांस्यम् एतत् ॥

आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वम्, भेदप्रत्य-
यनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसायित्वात् । क्रियाकारकफलभे-
दबुद्धिः अविद्याया आत्मनि नित्यप्रवृत्ता— ‘मम कर्म, अहं
कर्तामुष्मै फलायेदं कर्म करिष्यामि’ इति इयम् अविद्या
अनादिकालप्रवृत्ता । अस्या अविद्यायाः निवर्तकम् ‘अयम-
हमस्मि केवलोऽकर्ता अक्रियोऽफलः; न मत्तोऽन्योऽस्ति क-
श्चित्’ इत्येवंरूपम् आत्मविषयं ज्ञानम् उत्पद्यमानम्, कर्मप्रवृ-
त्तिहेतुभूतायाः भेदबुद्धेः निवर्तकत्वात् । तु-शब्दः पक्षव्या-
वृत्त्यर्थः—न केवलेभ्यः कर्मभ्यः, न च ज्ञानकर्मभ्यां समु-
च्चिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्तिः इति पक्षद्वयं निवर्तयति । अकार्य-
त्वाच्च निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः । न हि नित्यं वस्तु
कमर्णा ज्ञानेन वा क्रियते । केवलं ज्ञानमपि अनर्थकं तर्हि ?
न, अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात् ।
अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वम्,
रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् ।
विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवल्यावसानं हि प्रकाशफलम्;
तथा ज्ञानम् । दृष्टार्थानां च च्छिदिक्रियाभिमन्थनादीनां
व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावाभिदर्शनादिफलात् अन्यफले
कर्मान्तरे वा व्यापारानुपपत्तिः यथा, तथा दृष्टार्थायां ज्ञान-

निष्ठाक्रियायां व्यापृतस्य ज्ञात्रादिकारकस्य आत्मकैवल्यफलात् कर्मान्तरे प्रवृत्तिः अनुपपन्ना इति न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहिता उपपद्यते । भुज्यग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यात् इति चेत्, न ; कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते, सर्वतःसंप्लुतोदकफले कूपतटाकादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्, फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायाम् अर्थित्वानुपपत्तिः । न हि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापारः उपपद्यते, तद्विषयं वा अर्थित्वम् । तस्मात् न कर्मणोऽस्ति निःश्रेयससाधनत्वम् । न च ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोः । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा, अविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात् । न हि तमः तमसः निवर्तकम् । अतः केवलमेव ज्ञानं निःश्रेयससाधनम् इति । न ; नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः, कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत् तावत् केवलाज्ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिः इत्येतत्, तत् असत् ; यतः नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानाम् अकरणे प्रत्यवायः नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् । ननु एवं तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्ति इति अनिमोक्ष एव । नैष दोषः ; नित्यत्वात् मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणाम् अनुष्ठानात् प्रत्यवायस्य अप्राप्तिः, प्रतिषिद्धस्य च अकरणात् अनिष्टशरीरानुपपत्तिः,

काम्यानां च वर्जनात् इष्टशरीरानुपपत्तिः, वर्तमानशरी-
 रारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतिते अस्मिन्
 शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावात् आत्मनः रागा-
 दीनां च अकरणे स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमिति अयत्न-
 सिद्धं कैवल्यम् इति । अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्ग-
 नरकादिप्राप्तिफलस्य अनारब्धकार्यस्य उपभोगानुपपत्तेः क्ष-
 याभावः इति चेत्, न; नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभो-
 गस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदु-
 रितक्षयार्थं नित्यं कर्म । आरब्धानां च कर्मणाम् उपभोगेनैव
 क्षीणत्वात् अपूर्वाणां च कर्मणाम् अनारम्भे अयत्नसिद्धं
 कैवल्यमिति । न; 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः
 पन्था विद्यतेऽयनाय' इति विद्याया अन्यः पन्थाः मोक्षाय
 न विद्यते इति श्रुतेः, चर्मवदाकाशवैष्टानासंभववत् अविदुषः
 मोक्षासंभवश्रुतेः, 'ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोति' इति च पुराण-
 स्मृतेः; अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च ।
 यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानाम् अनारब्धफलानां संभवः,
 तथा पुण्यानाम् अनारब्धफलानां स्यात्संभवः । तेषां च
 देहान्तरम् अकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । धर्मा-
 धर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानाम् अन्यत्र आत्मज्ञानात् उच्छे-

दानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां पुण्यफलत्वश्रुतेः, 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः' इत्यादि-
स्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः ॥

ये तु आहुः— नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात् पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव, न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेण अन्यत् फलम् अस्ति, अश्रुतत्वात्, जीवनादिनिमित्ते च विधानात् इति । न, अप्रवृत्तानां कर्मणां फलदानासंभवात्; दुःखफल-विशेषानुपपत्तिश्च स्यात् । यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति, तदसत् । न हि मरणकाले फलदानाय अनङ्कुरीभूतस्य कर्मणः फलम् अन्यकर्मारब्धे जन्मनि उपभुज्यते इति उपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगाय अग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरकफलोपभोगानुपपत्तिः न स्यात् । तस्य दुरितस्य दुःख-विशेषफलत्वानुपपत्तेश्च— अनेकेषु हि दुरितेषु संभवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्वरोगादिबाधनं निर्निमित्तं न हि शक्यते कल्पयितुम्, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वोपात्तदुरित-फलं न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति । अप्रकृतं च इदम् उच्यते— नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरित-

कर्मफलम् इति । कथम् ? अप्रसूतफलस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य क्षयः न उपपद्यत इति प्रकृतम् । तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखम् आह भवान्, न अप्रसूत-फलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं प्रसूतफलमेव इति मन्यते भवान्, ततः नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलम् इति विशेषणम् अयुक्तम् । नित्यकर्मविध्यानर्थक्यप्रसङ्गश्च, उपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किञ्च, श्रुतस्य नित्यस्य कर्मणः दुःखं चेत् फलम्, नित्यकर्मानुष्ठाना-यासादेव तत् दृश्यते व्यायामादिवत्; तत् अन्यस्य इति कल्पनानुपपत्तिः । जीवनादिनिमित्ते च विधानात्, नित्यानां कर्मणां प्रायश्चित्तवत् पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः । यस्मिन् पापकर्मणि निमित्ते यत् विहितं प्रायश्चित्तम् न तु तस्य पापस्य तत् फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्राय-श्चित्तदुःखं फलम्, जीवनादिनिमित्तेऽपि नित्यकर्मानुष्ठाना-यासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव फलं प्रसज्येत, नित्यप्राय-श्चित्तयोः नैमित्तिकत्वाविशेषात् । किञ्च अन्यत्— नित्यस्य काम्यस्य च अग्निहोत्रादेः अनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वात् नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलम्, न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखम् इति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्व-

कृतदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाश्र-
वणात् तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्व-
कृतदुरितफलम् इति अर्थापत्तिकल्पना च अनुपपन्ना, एवं
विधानान्यथानुपपत्तेः अनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानु-
मानाच्च नित्यानाम् । विरोधाच्च ; विरुद्धं च इदम् उच्यते—
नित्यकर्मणा अनुष्ठीयमानेन अन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यते
इति अभ्युपगम्यमाने स एव उपभोगः नित्यस्य कर्मणः फल-
म् इति, नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति च विरुद्धम् उच्यते ।
किंच, काम्याग्निहोत्रादौ अनुष्ठीयमाने नित्यमपि अग्निहो-
त्रादि तन्त्रेणैव अनुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्या-
ग्निहोत्रादिफलम् उपक्षीणं स्यात्, तत्तन्त्रत्वात् । अथ काम्या-
ग्निहोत्रादिफलम् अन्यदेव स्वर्गादि, तदनुष्ठानायासदुःखमपि
भिन्नं प्रसज्येत । न च तदस्ति, दृष्टविरोधात् ; न हि का-
म्यानुष्ठानायासदुःखात् केवलनित्यानुष्ठानायासदुःखं भिन्नं
दृश्यते । किंच अन्यत्— अविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म
तत्कालफलम्, न तु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा तत्काल-
फलं भवेत् । तदा स्वर्गादिष्वपि अदृष्टफलाशासनेन उद्यमो
न स्यात्— अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषे अनुष्ठाना-
यासदुःखमात्रेण उपक्षयः नित्यानाम् ; स्वर्गादिमहाफलत्वं

काम्यानाम्, अङ्गेतिकर्तव्यताद्याधिक्ये तु असति, फलकामित्वमात्रेणेति । तस्माच्च न नित्यानां कर्मणाम् अदृष्टफलाभावः कदाचिदपि उपपद्यते । अतश्च अविद्यापूर्वकस्य कर्मणः विद्यैव शुभस्य अशुभस्य वा क्षयकारणम् अशेषतः, न नित्यकर्मानुष्ठानम् । अविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म । तथा च उपपादितमविद्वद्विषयं कर्म, विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा— ‘उभौ तौ न विजानीतः’ ‘वेदाविनाशिनं नित्यम्’ ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्’ ‘अज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्’ ‘तत्त्ववित्तु महाबाहो....गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते’ ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते’ ‘नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्’, अर्थात् अज्ञः करोमि इति; आरुरुक्षोः कर्म कारणम्, आरूढस्य योगस्थस्य शम एव कारणम्; उदाराः त्रयोऽपि अज्ञाः, ‘ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्’ ‘अज्ञाः कर्मिणः गतागतं कामकामाः लभन्ते’; अनन्याश्चिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ताः यथोक्तम् आत्मानम् आकाशकल्पम् उपासते; ‘ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते’, अर्थात् न कर्मिणः अज्ञाः उपयान्ति । भगवत्कर्मकारिणः ये युक्ततमा अपि कर्मिणः अज्ञाः, ते उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसानसाधनाः; अनिर्देश्याक्षरोपा-

सकास्तु 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इति आध्यायपरिसमाप्ति उक्तसाधनाः क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनाश्च । अधिष्ठाणादिपञ्चकहेतुकसर्वकर्मसंन्यासिनां आत्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदाम् अनिष्ठादिकर्मफलत्रयं परमहंसपरिव्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति ; भवत्येव अन्येषामज्ञानां कर्मिणामसंन्यासिनाम् इत्येषः गीताशास्त्रोक्तकर्तव्यार्थस्य विभागः ॥

अविद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणः असिद्धमिति चेत्, न ; ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म, तथापि अविद्यावत् एव भवति । यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्म अनर्थकारणम् अविद्याकामादिदोषवत् भवति, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्यपीति । देहव्यतिरिक्तात्मनि अज्ञाते प्रवृत्तिः नित्यादिकर्मसु अनुपपन्ना इति चेत्, न ; चलनात्मकस्य कर्मणः अनात्मकर्तृकस्य 'अहं करोमि' इति प्रवृत्तिदर्शनात् । देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः गौणः, न मिथ्या इति चेत्, न ; तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेः । आत्मीये देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः गौणः ; यथा आत्मीये पुत्रे 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति, लोके च 'मम प्राण

एव अयं गौः' इति, तद्वत् । नैवायं मिथ्याप्रत्ययः । मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोः अगृह्यमाणविशेषयोः । न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थता, अधिकरणस्तुत्यर्थत्वात् लुप्तोपमाशब्देन । यथा 'सिंहो देवदत्तः' 'अग्निर्माणवकः' इति सिंह इव अग्निरिव क्रौर्यपैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्वात् देवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव, न तु सिंहकार्यम् अग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चित्साध्यते; मिथ्याप्रत्ययकार्यं तु अनर्थमनुभवति इति । गौणप्रत्ययविषयं जानाति 'नैष सिंहः देवदत्तः', तथा 'नायमग्निर्माणवकः' इति । तथा गौणेन देहादिसंघातेन आत्मना कृतं कर्म न मुख्येन अहंप्रत्ययविषयेण आत्मना कृतं स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् । न च क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहान्योः कार्यं किञ्चित् क्रियते, स्तुत्यर्थत्वेन उपक्षीणत्वात् । स्तूयमानौ च जानीतः 'न अहं सिंहः' 'न अहम् अग्निः' इति; न हि 'सिंहस्य कर्म मम अग्नेश्च' इति । तथा 'न संघातस्य कर्म मम मुख्यस्य आत्मनः' इति प्रत्ययः युक्ततरः स्यात्; न पुनः 'अहं कर्ता मम कर्म' इति । यच्च आहुः 'आत्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्मा कर्म करोति' इति, न; तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् । मिथ्याप्रत्ययनिमि-

त्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वकाः हि स्मृतीच्छा-
प्रयत्नादयः । यथा अस्मिन् जन्मनि देहादिसंघाताभिमानरा-
गद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च, तथा अतीते अती-
ततरेऽपि जन्मनि इति अनादिरविद्याकृतः संसारः अतीतो-
ऽनागतश्च अनुमेयः । ततश्च सर्वकर्मसंन्याससहितज्ञाननि-
ष्ठया आत्यन्तिकः संसारोपरम इति सिद्धम् । अविद्यात्मक-
त्वाच्च देहाभिमानस्य, तन्निवृत्तौ देहानुपपत्तेः संसारानुप-
पत्तिः । देहादिसंघाते आत्माभिमानः अविद्यात्मकः । न हि
लोके 'गवादिभ्योऽन्योऽहम्, मत्तश्चान्ये गवादयः' इति
जानन् तान् 'अहम्' इति मन्यते कश्चित् । अजानंस्तु स्था-
णौ पुरुषविज्ञानवत् अविवेकतः देहादिसंघाते कुर्यात् 'अहम्'
इति प्रत्ययम्, न विवेकतः जानन् । यस्तु 'आत्मा वै
पुत्र नामासि' इति पुत्रे अहंप्रत्ययः, स तु जन्यजनकसंबन्ध-
निमित्तः गौणः । गौणेन च आत्मना भोजनादिवत् परमा-
र्थकार्यं न शक्यते कर्तुम्, गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्नि-
कार्यवत् ॥

अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात् आत्मकर्तव्यं गौणैः देहेन्द्रि-
यात्मभिः क्रियत एव इति चेत्, न ; अविद्याकृतात्मत्वात्ते-
षाम् । न च गौणाः आत्मानः देहेन्द्रियादयः; किं तर्हि ? मिथ्या-

प्रत्ययेनैव अनात्मानः सन्तः आत्मत्वमापाद्यन्ते, तद्भावे भा-
 वात्, तदभावे च अभावात् । अविवेकिनां हि अज्ञानकाले
 बालानां दृश्यते 'दीर्घोऽहम्' 'गौरोऽहम्' इति देहादिसं-
 घाते अहंप्रत्ययः । न तु विवेकिनाम् 'अन्योऽहं देहादिसं-
 घातात्' इति जानतां तत्काले देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः भ-
 वति । तस्मात् मिथ्याप्रत्ययाभावे अभावात् तत्कृत एव, न
 गौणः । पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोः
 अग्निमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा स्यात्, न
 अगृह्यमाणविशेषसामान्ययोः । यत्तु उक्तम् 'श्रुतिप्रामाण्यात्'
 इति, तत् न ; तत्प्रामाण्यस्य अदृष्टविषयत्वात् । प्रत्यक्षादि-
 प्रमाणानुपलब्धे हि विषये अग्निहोत्रादिसाध्यसाधनसंबन्धे
 श्रुतेः प्रामाण्यम्, न प्रत्यक्षादिविषये, अदृष्टदर्शनार्थविषय-
 त्वात् प्रामाण्यस्य । तस्मात् न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्य
 अहंप्रत्ययस्य देहादिसंघाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । न
 हि श्रुतिशतमपि 'शीतोऽग्निरप्रकाशो वा' इति ब्रुवत् प्रामा-
 ण्यमुपैति । यदि ब्रूयात् 'शीतोऽग्निरप्रकाशो वा' इति, तथा-
 पि अर्थान्तरं श्रुतेः विवक्षितं कल्प्यम्, प्रामाण्यान्यथानुपप-
 त्तेः, न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा । कर्मणः मि-
 थ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात् कर्तुरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत्,

न ; ब्रह्मविद्यायामर्थवत्त्वोपपत्तेः ॥

कर्मविधिश्रुतिवत् ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेरपि अप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत्, न ; बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा ब्रह्मविद्याविधि-
श्रुत्या आत्मनि अवगते देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः बाध्यते,
तथा आत्मन्येव आत्मावगतिः न कदाचित् केनचित् कथं-
चिदपि बाधितुं शक्या, फलाव्यतिरेकादवगतेः, यथा अग्निः
उष्णः प्रकाशश्च इति । न च एवं कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यम्,
पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेन उत्तरोत्तरापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्मा-
भिमुख्येन प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽपि उपायस्य उपे-
यसत्यतया सत्यत्वमेव स्यात्, यथा अर्थवादानां विधिशे-
षाणाम् ; लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पयआदौ पाययितव्ये
चूडावर्धनादिवचनम् । प्रकारान्तरस्थानां च साक्षादेव वा
प्रामाण्यं सिद्धम्, प्रागात्मज्ञानात् देहाभिमाननिमित्तप्रत्य-
क्षादिप्रामाण्यवत् । यत्तु मन्यसे— स्वयमव्याप्रियमाणोऽपि
आत्मा संनिधिमात्रेण करोति, तदेव मुख्यं कर्तृत्वमात्मनः ;
यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयु-
ध्यमानोऽपि संनिधानादेव जितः पराजितश्चेति, तथा सेना-
पतिः वाचैव करोति ; क्रियाफलसंबन्धश्च राज्ञः सेनापतेश्च
दृष्टः । यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीनां कर्म

आत्मकृतं स्यात्, फलस्य आत्मगामित्वात् । यथा वा भ्राम-
कस्य लोहभ्रामयितृत्वात् अव्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वम्,
तथा च आत्मनः इति । तत् असत्; अकुर्वतः कारकत्वप्रस-
ङ्गात् । कारकमनेकप्रकारमिति चेत्, न ; राजप्रभृतीनां मुख्य-
स्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तावत् स्वव्यापारेणापि
युध्यते; योधानां च योधयितृत्वे भनदाने च मुख्यमेव कर्तृ-
त्वम्, तथा जयपराजयफलोपभोगे । यजमानस्यापि प्रधा-
नत्यागे दक्षिणादाने च मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्मात् अव्या-
पृतस्य कर्तृत्वोपचारो यः, सः गौणः इति अवगम्यते ।
यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजय-
जमानप्रभृतीनाम्, तदा संनिधिमात्रेणापि कर्तृत्वं मुख्यं
परिकल्प्येत; यथा भ्रामकस्य लोहभ्रमणेन, न तथा राजय-
जमानादीनां स्वव्यापार नोपलभ्यते । तस्मात् संनिधिमात्रेण
कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फलसंबन्धोऽपि गौण
एव स्यात् । न गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वर्त्यते । तस्मात्
असदेव एतत् गीयते 'देहादीनां व्यापारेण अव्यापृतः
आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यात्' इति । भ्रान्तिनिमित्तं तु
सर्वम् उपपद्यते, यथा स्वप्ने; मायायां च एवम् । न च
देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसंतानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु क-

तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थः उपलभ्यते । तस्मात् भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तः एव अयं संसारभ्रमः, न तु परमार्थः ; इति सम्यग्दर्शनात् अत्यन्त एवोपरम इति सिद्धम् ॥

सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्य अस्मिन्नध्याये, विशेषतश्च अन्ते, इह शास्त्रार्थदाढ्याय संक्षेपतः उपसंहारं कृत्वा, अथ इदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह—

इदं ते नातपस्काय

नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं

न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

इदं शास्त्रं ते तव हिताय मया उक्तं संसारविच्छिन्नये अतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यम् इति व्यवहितेन संबध्यते । तपस्विनेऽपि अभक्ताय गुरौ देवे च भक्तिरहिताय कदाचन कस्यांचिदपि अवस्थायां न वाच्यम् । भक्तः तपस्वी अपि सन् अशुश्रूषुः यो भवति तस्मै अपि न वाच्यम् । न च यो मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वा अभ्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन ईश्वरत्वं मम अजानन् न सहते, असावपि अयोग्यः, तस्मै अपि न वाच्यम् । भग-

वति अनसूयायुक्ताय तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवे वाच्यं शास्त्रम् इति सामर्थ्यात् गम्यते । तत्र 'मेधाविने तपस्विने वा' इति अनयोः विकल्पदर्शनात् शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यम् । शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम् । भगवति असूयायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम् । गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यम् इत्येषः शास्त्रसंप्रदायविधिः ॥

संप्रदायस्य कर्तुः फलम् इदानीम् आह—

य इमं परमं गुह्यं

मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा

मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

यः इमं यथोक्तं परमं परमनिःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यतमं मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्सु अभिधास्यति वक्ष्यति, ग्रन्थतः अर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः, यथा त्वयि मया । भक्तेः पुनर्ग्रहणात् भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते । कथम् अभिधास्यति इति, उच्यते— भक्तिं मयि परां कृत्वा

‘भगवतः परमगुरोः अच्युतस्य शुश्रूषा मया क्रियते’ इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तस्य इदं फलम्— मामेव एष्यति मुच्यते एव । असंशयः अत्र संशयः न कर्तव्यः ॥

किंच—

न च तस्मान्मनुष्येषु

कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मा-

दन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

न च तस्मात् शास्त्रसंप्रदायकृतः मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चित् मे मम प्रियकृत्तमः अतिशयेन प्रियकरः, अन्यः प्रियकृत्तमः, नास्त्येव इत्यर्थः वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्यपि काले तस्मात् द्वितीयः अन्यः प्रियतरः प्रियकृत्तरः भुवि लोकेऽस्मिन् न भविता ॥

योऽपि—

अध्येष्यते च य इमं

धर्म्यं संवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाह-

मिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०॥

अध्येष्यते च पठिष्यति यः इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं
संवादरूपं ग्रन्थं आवयोः, तेन इदं कृतं स्यात् । ज्ञानय-
ज्ञेन— विधिजपोपांशुमानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञः मान-
सत्वात् विशिष्टतमः इत्यतः तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्य
अध्ययनं स्तूयते; फलविधिरेव वा, देवतादिविषयज्ञानयज्ञ-
फलतुल्यम् अस्य फलं भवतीति— तेन अध्ययनेन अहम्
इष्टः पूजितः स्यां भवेयम् इति मे मम मतिः निश्चयः ॥

अथ श्रोतुः इदं फलम्—

श्रद्धावाननसूयश्च

शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाल्लोका-

न्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

श्रद्धावान् श्रद्धावानः अनसूयश्च असूयावर्जितः सन् इमं
ग्रन्थं शृणुयादपि यो नरः, अपिशब्दात् किमुत अर्थज्ञान-

वान् , सोऽपि पापात् मुक्तः शुभान् प्रशस्तान् लोकान्
प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् अग्निहोत्रादिकर्मवताम् ॥

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति ।
तदग्रहणे ज्ञाते पुनः ग्राहयिष्यामि उपायान्तरेणापि इति प्रष्टुः
अभिप्रायः । यत्नान्तरं च आस्थाय शिष्यस्य कृतार्थता
कर्तव्या इति आचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति—

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ

त्वयैकाग्रेण चेतसा ।

कचिदज्ञानसंमोहः

प्रणष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

कश्चित् किम् एतत् मया उक्तं श्रुतं श्रवणेन अवधारितं
पार्थ, त्वया एकाग्रेण चेतसा चित्तेन ? किं वा अप्रमादतः ?
कश्चित् अज्ञानसंमोहः अज्ञाननिमित्तः संमोहः अत्रिवि-
क्तभावः अविवेकः स्वाभाविकः किं प्रणष्टः ? यदर्थः अयं
शास्त्रश्रवणायासः तव, मम च उपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तः,
ते तुभ्यं हे धनंजय ॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा

त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः

करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

नष्टः मोहः अज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः, सागर इव दुरुत्तरः । स्मृतिश्च आत्मतत्त्वविषया लब्धा, यस्याः लाभात् सर्वहृदयग्रन्थीनां विप्रमोक्षः; त्वत्प्रसादात् तव प्रसादात् मया त्वत्प्रसादम् आश्रितेन अच्युत । अनेन मोहनाशप्रभप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलम् एतावदेवेति निश्चितं दर्शितं भवति, यतः ज्ञानात् मोहनाशः आत्म-स्मृतिलभश्चेति । तथा च श्रुतौ ‘अनात्मवित् शोचामि’ इति उपन्यस्य आत्मज्ञानेन सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः उक्तः; ‘भिद्यते हृदयग्रन्थिः’ ‘तत्र को मोहः कः शोकः एकत्व-मनुपश्यतः’ इति च मन्त्रवर्णः । अथ इदानीं त्वच्छासने स्थितः अस्मि गतसंदेहः मुक्तसंशयः । करिष्ये वचनं तव । अहं त्वत्प्रसादात् कृतार्थः, न मे कर्तव्यम् अस्ति इत्यभि-प्रायः ॥

परिसमाप्तः शास्त्रार्थः । अथ इदानीं कथासंबन्धप्र-
दर्शनार्थं संजयः उवाच—

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य

पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौष-

मद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

इति एवम् अहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः
संवादम् इमं यथोक्तम् अश्रौषं श्रुतवान् अस्मि अद्भुतम्
अत्यन्तविस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥

तं च इमम्—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवा-

निमं गुह्यतमं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णा-

त्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

व्यासप्रसादात् ततः दिव्यचक्षुर्लभात् श्रुतवान् इमं
संवादं गुह्यतमं परं योगम्, योगार्थत्वात् ग्रन्थोऽपि योगः,
संवादम् इमं योगमेव वा योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात्
कथयतः स्वयम्, न परम्परया ॥

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य

संवादमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं

हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७३ ॥

हे राजन् धृतराष्ट्र, संस्मृत्य संस्मृत्य प्रतिक्षणं संवादम्
इमम् अद्भुतं केशवार्जुनयोः पुण्यम् इमं श्रवणेनापि पापहरं
श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम् ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य

रूपमत्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान्राजन्

हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपम् अत्यद्भुतं हरेः विश्वरूपं वि-
स्मयो मे महान् राजन्, दृष्यामि च पुनः पुनः ॥

किं बहुना—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो

यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीर्विजयो भूति-

र्ध्वा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

मोक्षयोगो नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥

यत्र यस्मिन् पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानाम् ईश्वरः, तत्प्र-
भवत्वात् सर्वयोगबीजस्य, कृष्णः, यत्र पार्थः यस्मिन्

पक्षे धनुर्धरः गाण्डीवधन्वा, तत्र श्रीः तस्मिन् पाण्डवानां
 पक्षे श्रीः विजयः, तस्मैव भूतिः श्रियो विशेषः विस्तारः
 भूतिः, ध्रुवा अव्यभिचारिणी नीतिः नयः, इत्येवं मतिः
 मम इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-

शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

अष्टादशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्लोकानु-सूचि ॥

अ	पृष्ठम्	अथ व्यवस्थितान्दष्टा	पृष्ठम्
अकीर्तिं चापि भूतानि	४६	अथैतदप्यशक्तोऽसि	३४६
अक्षरं ब्रह्म परमम्	२३३	अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि	३२९
अक्षराणामकारोऽस्मि	२९३	अदेशकाले यद्दानं	४८१
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः	२४७	अद्वेष्टा सर्वभूतानां	३४८
अच्छेद्योऽयमदाहोऽयम्	४०	अधर्मं धर्ममिति या	५१५
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा	११४	अधर्माभिभवात्कृष्ण	११
अज्ञश्चाश्रद्धानश्च	१४६	अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य	४३३
अन्नं शूरा महेष्वासाः	४	अधिभूतं क्षरो भावः	२३४
अथ केन प्रयुक्तोऽयं	१०३	अधियज्ञः कथं कोऽत्र	२३३
अथ चित्तं समाधातुं	३४५	अधिष्ठानं तथा कर्ता	५०१
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं	४६	अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं	३७९
अथ चैनं नित्यजातं	४२	अध्येष्यते च य इमं	५६५
अथवा योगिनामेव	२०७	अनन्तविजयं राजा	६
अथवा बहुनैतेन	२९८	अनन्तश्चास्मि नागानां	२९२

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अनन्यचेताः सततं	२४१	अपर्याप्तं तदस्माकं	५
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां	२६७	अपाने जुहति प्राणं	१३९
अनपेक्षः शुचिर्दक्षः	३५०	अपि चेत्सुदुराचारो	२७३
अनादित्वान्निर्गुणत्वात्	४०५	अपि चेदसि पपेभ्यः	१४३
अनादिमध्यान्तमनन्तः	३१०	अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	४१८
अनाश्रितः कर्मफलं	१८२	अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो	४७६
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च	४९९	अभयं सत्त्वसंशुद्धिः	४५१
अनुद्वेगकरं वाक्यं	४७७	अभिसंधाय तु फलं	४७६
अनुबन्धं क्षयं हिंसां	५११	अभ्यासयोगयुक्तेन	२३६
अनेकचित्तविभ्रान्ताः	४६०	अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि	३४५
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं	३०८	अमानित्वमदम्भित्वं	३७५
अनेकवक्त्रनयनं	३०५	अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य	३१६
अन्तकाले च मामेव	२३५	अमी हि त्वां सुरसंघाः	३१२
अन्तवत्तु फलं तेषां	२२५	अयतिः श्रद्धयोपेतो	२०५
अन्तवन्त इमे देहाः	३०	अयनेषु च सर्वेषु	५
अन्नाद्भवन्ति भूतानि	९०	अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः	५१३
अन्ये च बहवः शूराः	५	अवजानन्ति मां मूढाः	२६१
अन्ये त्वेवमजानन्तः	३९८	अवाच्यवादांश्च बहून्	४७
अपरं भवतो जन्म	११३	अविनाशि तु तद्विद्धि	२९
अपरे नियताहाराः	१४०	अविभक्तं च भूतेषु	३८६
अपरेयमितस्त्वन्यां	२१५	अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं	२२६

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अव्यक्तादीनि भूतानि	४३	अहं हि सर्वयज्ञानां	२६९
अव्यक्ताद्यक्तयः सर्वाः	२४४	अहमात्मा गुडाकेश	२८८
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः	२४६	अहिंसा सत्यमक्रोधः	४५२
अव्यक्तोऽयमचिन्त्यो	४१	अहिंसा समता तुष्टिः	२८१
अशास्त्रविहितं घोरं	४७२	अहो ब्रत महत्पापं	११
अशोच्यानन्वशोचस्त्वं	२३	आ	
अश्रद्धानाः पुरुषाः	२५५	आख्याहि मे को भवान्	३१९
अश्रद्धया हुतं दत्तं	४८४	आचार्याः पितरः पुत्राः	१०
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां	२९१	आढ्योऽभिजनवानस्मि	४६०
असंयतात्मना योगो	२०४	आत्मसंभाविताः स्त०	४६१
असंशयं महाबाहो	२०४	आत्मौपम्येन सर्वत्र	२०२
असक्तबुद्धिः सर्वत्र	५३१	आदित्यानामहं विष्णुः	२८९
असक्तिरनभिष्वङ्गः	३७७	आपूर्यमाणमचल०	७०
असत्यमप्रतिष्ठं ते	४५६	आ ब्रह्मभुवनाह्नोकाः	२४३
असौ मया हतः शत्रुः	४५९	आयुधानामहं वज्रं	२९१
अस्माकं तु विशिष्टा ये	५	आयुःसत्त्वबलारोग्य०	४७४
अहंकारं बलं दर्पं	४६१	आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं	१८५
“ “ “	५३८	आवृतं ज्ञानमेतेन	१०५
अहं क्रतुरहं यज्ञः	२६४	आशापाशशतैर्बद्धाः	४५८
अहं वैश्वानरो भूत्वा	४४२	आश्चर्यवत्पश्यति	४४
अहं सर्वस्य प्रभवो	२८३	आसुरीं योनिमापन्नाः	४६२

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
आहारस्त्वपि सर्वस्य	४७४	इष्टान्भोगान्हि	८९
आहुस्त्वामृषयः सर्वे	२८५	इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं	३०४
इ		इहैव तैर्जितः स्वर्गः	१६९
इच्छा द्वेषः सुखं	३७३	ई	
इच्छाद्वेषसमुत्थेन	२२७	ईश्वरः सर्वभूतानां	५४५
इति गुह्यतमं शास्त्रं	४४७	उ	
इति ते ज्ञानमाख्यातं	५४६	उच्चैःश्रवसमश्रानां	२९१
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं	३८८	उत्क्रामन्तं स्थितं वापि	४३९
इत्यर्जुनं वासुदेवः	३३२	उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः	४४५
इत्यहं वासुदेवस्य	५६९	उत्सन्नकुलधर्माणां	११
इदं तु ते गुह्यतमं	२५३	उत्सीदेयुरिमे लोकाः	९६
इदं ते नातपस्काय	५६३	उदाराः सर्व एवैते	२२२
इदं शरीरं कौन्तेय	३५८	उदासीनवदासीनः	४२४
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य	४१२	उद्धरेदात्मनात्मानं	१८७
इदमद्य मया लब्धं	४५९	उपद्रष्टानुमन्ता च	३९३
इन्द्रियस्येन्द्रियस्थार्थे	१०१	ऊ	
इन्द्रियाणां हि चरतां	६७	ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्व०	४२०
इन्द्रियाणि पराण्याहुः	१०७	ऊर्ध्वमूलमधःशाखं	४३१
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	१०६	ऋ	
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं	३७६	ऋषिभिर्बहुधा गीतं	३७२
इमं विवस्वते योगं	१११	ए	

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
एतच्छ्रुत्वा वचनं केश०	३२१	ओ	
एतद्योनीनि भूतानि	२१६	ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म	२४१
एतन्मे संशयं कृष्ण	२०६	ॐ	
एतां दृष्टिमवष्टभ्य	४५७	ॐ तत्सदिति निर्देशो	४८१
एतां विभूतिं योगं च	२८२	क	
एतान्न हन्तुमिच्छामि	१०	कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ	५६७
एतान्यपि तु कर्माणि	४९३	कच्चिन्नोभयविभ्रष्टः	२०६
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय	४६४	कट्वम्ललवणात्युष्ण०	४७५
एवं परम्पराप्राप्तं	११२	कथं न ज्ञेयमस्माभिः	१०
एवं प्रवर्तितं चक्रं	९१	कथं भीष्ममहं संख्ये	१५
एवं बहुविधा यज्ञाः	१४१	कथं विद्यामहं योगिन्	२८७
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा	१०७	कर्मजं बुद्धियुक्ता हि	५७
एवं सततयुक्ता ये	३३९	कर्मणः सुकृतस्याहुः	४१९
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म	१२०	कर्मणैव हि संसिद्धिं	९४
एवमुक्तो हृषीकेशः	८	कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं	१२१
एवमुक्त्वा ततो राजन्	३०५	कर्मण्यकर्म यः पश्येत्	१२२
एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये	१२	कर्मण्येवाधिकारस्ते	५४
एवमुक्त्वा हृषीकेशं	१७	कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि	९१
एवमेतद्यथात्थ त्वं	३०२	कर्मेन्द्रियाणि संयम्य	८६
एषा तेऽभिहिता सांख्ये	४९	कर्शयन्तः शरीरस्थं	४७३
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ	७१	कविं पुराणमनुशा०	२३७

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
कस्माच्च ते न नमेरन्	३२३	कृपया परयाविष्टो	८
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं	११७	कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं	५२३
काम एष क्रोध एष	१०३	कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतान्	४२२
कामक्रोधवियुक्तानां	१७४	क्रोधान्भवति संमोहः	६४
काममाश्रित्य दुष्पूरं	४५७	क्लेशं मा स्म गमः पार्थ	१५
कामात्मानः स्वर्गपराः	५१	क्लेशोऽधिकतरस्तेषां	३४३
कामैस्तैस्तैर्हृतशानाः	२२३	क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	२७३
काम्यानां कर्मणां	४८८	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं	४०७
कायेन मनसा बुद्ध्या	१६३	क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	३५८
कार्पण्यदोषोपहत०	१६	ग	
कार्यकरणकर्तृत्वे	३९०	गतसङ्गस्य मुक्तस्य	१३३
कार्यमित्येव यत्कर्म	४९५	गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी	२६५
कालोऽस्मि लोकक्षय०	३१९	गाण्डीवं संसते हस्तात्	९
काश्यश्च परमेष्वासः	६	गामाविश्य च भूतानि	४४१
किं कर्म किमकर्मेति	१२०	गुणानेतानतीत्य त्रीन्	४२२
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं	२३३	गुरुनहत्वा हि महानु०	१६
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः	२७४	च	
किरीटिनं गदिनं चक्र०	३३०	चञ्चलं हि मनः कृष्ण	२०३
किरीटिनं गदिनं चक्रि०	३०९	चतुर्विधा भजन्ते मां	२२१
कुतस्त्वा कश्मलमिदं	१५	चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं	११८
कुलक्षये प्रणश्यन्ति	११	चिन्तामपरिमेयां च	४५८

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
चेतसा सर्वकर्माणि	५४३	ततः शङ्काश्च भेर्यश्च	६
ज		ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते	६
जन्म कर्म च मे दिव्यं	११५	ततः स विस्मयाविष्टो	३०७
जरामरणमोक्षाय	२२९	तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च	३७१
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	४३	तत्त्ववित्तु महाबाहो	९८
जितात्मनः प्रशान्तस्य	१८८	तल तं बुद्धिसंयोगं	२०८
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	२६३	तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्	४१५
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा	१८८	तत्तापश्च्यतिस्थितान्पार्थः	८
ज्ञानेन तु तदज्ञानं	१६७	तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं	३०७
ज्ञानं कर्म च कर्ता च	५०७	तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा	१९१
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं	२१४	तत्रैवं सति कर्तारं	५०२
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	५०६	तदित्यनभिसंधाय	४८२
ज्ञेयं यत्तद्व्यवक्ष्यामि	३८०	तद्बुद्धयस्तदात्मानः	१६७
ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी	१५८	तद्विद्धि प्रणिपातेन	१४२
ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	८०	तपस्विभ्योऽधिको योगी	२०९
ज्योतिष्मामपि तज्ज्यो	३८७	तपाम्यहमहं वर्षं	२६५
त		तमस्त्वज्ञानजं विद्धि	४१६
तं विद्यादुःखसंयोग	१९७	तमुवाच हृषीकेशः	१७
तं तथा कृपयाविष्टं	१५	तमेव शरणं गच्छ	५४६
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य	५७०	तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	४६५
ततः पदं तत्परिमा०	४३५	तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ	१०६

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो	३२०	त्रिविधं नरकस्येदं	४६३
तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	३२९	त्रिविधा भवति श्रद्धा	४७०
तस्मात्सर्वेषु कालेषु	२३६	त्रैगुण्यविषया वेदाः	५२
तस्मादसक्तः सततं	९४	त्रैविद्या मां सोमपाः	२६६
तस्मादज्ञानसंभूतं	१४७	त्वमक्षरं परमं वेदि०	३१०
तस्मादोमित्युदाहृत्य	४८२	त्वमादिदेवः पुरुषः	३२४
तस्माद्यस्य महाबाहो	६७	द	
तस्मान्नाहं वयं हन्तुं	१०	दंष्ट्राकरालानि च ते	३१५
तस्य मंजनयन्हर्षं	६	दण्डो दमयतामस्मि	२९६
तानहं द्विषतः क्रूरान्	४६२	दम्भो दर्पोऽभिमानश्च	४५४
तानि सर्वाणि संयम्य	६३	दातव्यमिति यद्दानं	४८०
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी	३५२	दिवि सूर्यसहस्रस्य	३०६
तेजः श्रमा धृतिः शौ०	४५३	दिव्यमाल्याम्बरधरं	३०६
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं	२६७	दुःखमित्येव यत्कर्म	४९५
तेषां सततयुक्तानां	२८४	दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः	६०
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तो	२२२	दूरेण ह्यवरं कर्म	५६
तेषामहं समुद्धर्ता	३४४	दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं	४
तेषामेवानुकम्पार्थ	२८४	दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं	३३३
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं	१२८	देवद्विजगुरुप्राज्ञ	४७७
त्याज्यं दोषवदित्येकै	४८९	देवान्भावयतानेन	८९
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः	२२०	देहिनोऽस्मिन्यथा देहे	२४

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
दैही नित्यमवध्योऽयं	४४	न कर्तृत्वं न कर्माणि	१६६
दैवमेवापरे यज्ञं	१३७	न कर्मणामनारम्भात्	८४
दैवी संपद्विमोक्षाय	४५४	न काङ्क्षे विजयं कृष्ण	९
दैवी ह्येषा गुणमयी	२२०	न च तस्मान्मनुष्येषु	५६५
दोषैरेतैः कुलघ्नानां	११	न च मत्स्थानि भूतानि	२५६
द्यावापृथिव्योरिदं	३११	न च मां तानि कर्माणि	२५९
द्रुतं छलयतामस्मि	२९५	न चैतद्विघ्नः कतरन्नो	१६
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञाः	१३९	न जायते म्रियते वा	३२
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	६	न तदस्ति पृथिव्यां वा	५२०
द्रोणं च भीष्मं च	३२१	न तद्भासयते सूर्यो	४३६
द्वाविमौ पुरुषौ लोके	४४४	न तु मां शक्यसे द्रष्टुं	३०४
द्वौ भूतसर्गौ लोके	४५५	न त्वेवाहं जातु नासं	२४
ध		न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म	४९६
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	४	न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य	१७०
धूमेनाव्रियते वह्निः	१०४	न बुद्धिभेदं जनयेत्	९७
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः	२४८	न भःस्पृशं दीप्तमने०	३१४
धृत्या यया धारयते	५१६	नमः पुरस्तादथ पृष्ठ०	३२५
धृष्टकेतुश्चेकितानः	५	न मां कर्माणि लिम्पन्ति	११९
ध्यानेनात्मनि पश्य०	३९७	न मां दुष्कृतितनो मूढाः	२२१
ध्यायतो विषयान्पुंसः	६४	न मे पार्थास्ति कर्त०	९६
न		न मे विदुः सुरगणाः	२८०

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
न रूपमस्येह तथो०	४३४	निश्चयं शृणु मे तव	४९१
न वेदयज्ञाध्ययनैः	३३१	निहत्य धार्तराष्ट्राक्षः	१०
नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा	५६८	नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति	४९
न हि कश्चित्क्षणमपि	८६	नैते सृती पार्थ जानन्	२४९
न हि ज्ञानेन सदृशं	१४४	नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि	४०
न हि देहभृता शक्यं	४९८	नैव किञ्चित्करोमीति	१६१
न हि प्रपश्यामि ममा०	१६	नैव तस्य कृतेनार्थो	९३
नात्यश्रतस्तु योगोऽस्ति	१९३	प	
नादत्ते कस्यचित्पापं	१६६	पञ्चैतानि महाबाहो	५००
नान्तोऽस्ति मम दि०	२९७	पत्रं पुष्पं फलं तोयं	२७०
नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं	४२१	परं ब्रह्म परं धाम	२८५
नासतो विद्यते भावः	२७	परं भूयः प्रवक्ष्यामि	४११
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य	६६	परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो	२४५
नाहं प्रकाशः सर्वस्य	२२६	परित्राणाय साधूनां	११५
नाहं वेदैर्न तपसा	३३४	पवनः पवतामस्मि	२९२
निमित्तानि च पश्यामि	९	पश्य मे पार्थ रूपाणि	३०३
नियतं कुरु कर्म त्वं	८७	पश्यादित्यान्वसू०	३०३
नियतं सङ्गरहितं	५१०	पश्यामि देवांस्तव देव	३०८
नियतस्य तु संन्यासः	४९४	पश्यैतां पाण्डुपुत्राणां	४
निराशीर्यतचित्तात्मा	१२९	पाञ्चजन्यं हृषीकेशो	६
निर्मानमोहा जितसङ्ग०	४३६	पार्थ नैवेह नामुत्र	२०६

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
पितासि लोकस्य चरा०	३२८	प्रशान्तात्मा विगतभीः	१९२
पिताहमस्य जगतो	२६४	प्रसादे सर्वदुःखानां	६५
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च	२१७	प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां	२९२
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि	३९२	प्राप्य पुण्यकृतां लो०	२०७
पुरुषः स परः पार्थ	२४६	ब	
पुरोधसां च मुख्यं मां	२९०	बन्धुरात्मात्मनस्तस्य	१८८
पूर्वाभ्यासेन तेनैव	२०८	बलं बलवतां चाहं	२१८
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं	५०९	बहिरन्तश्च भूतानां	३८६
प्रकाशं च प्रवृत्तिं च	४२३	बहूनां जन्मनामन्ते	२२३
प्रकृतिं पुरुषं चैव	३८९	बहूनि मे व्यतीतानि	११३
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य	२५८	बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा	१७०
प्रकृतेः क्रियमाणानि	९८	बीजं मां सर्वभूतानां	२१८
प्रकृतेर्गुणसंमूढाः	९९	बुद्धियुक्तो जहातीह	५६
प्रकृत्यैव च कर्माणि	४०३	बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः	२८१
प्रजहाति यदा कामान्	६०	बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव	५१४
प्रयत्नाद्यतमानस्तु	२०९	बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो	५३६
प्रयाणकाले मनसा	२३८	बृहत्साम तथा साम्नां	२९४
प्रलपन्विसृजन्महन्	१६१	ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं	४२७
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	५१४	ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	१६२
” ” ”	४५६	ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा	५३९
प्रशान्तमनसं ह्येनं	१९९	ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः	१३३

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
ब्राह्मणक्षत्रियविशां	५२०	मन्मना भव मद्भक्तां	२७५
भ		” ” ”	५४७
भक्त्या त्वनन्यया शक्य	३३४	मन्यसे यदि तच्छक्यं	३०२
भक्त्या मामभिजानाति	५४०	मम योनिर्महद्ब्रह्म	४१३
भयाद्रणादुपरतं	४७	ममैवांशो जीवलोके	४३७
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च	५	मया ततमिदं सर्वं	२५६
भवाप्ययौ हि भूतानां	३०१	मयाध्यक्षेण प्रकृतिः	२५९
भीष्मद्रोणप्रमुखतः	८	मया प्रसन्नेन तवा०	३३०
भूतग्रामः स एवायं	२४४	मयि चानन्ययोगेन	३७८
भूमिरापोऽनलो वायुः	२१५	मयि सर्वाणि कर्माणि	९९
भूय एव महाबाहो	२७९	मय्यावेक्ष्य मनो ये मां	३४०
भोक्तारं यज्ञतपसां	१७६	मय्यासक्तमनाः पार्थ	२१३
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां	५२	मय्येव मन आधत्स्व	३४४
म		महर्षयः सप्त पूर्वे	२८२
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि	५४३	महर्षीणां भृगुरहं	२९०
मच्चित्ता मद्गतगणाः	२८३	महात्मानस्तु मां पार्थ	२६२
मत्कर्मकृन्मत्परमो	३३५	महाभूतान्यहंकारो	३७३
मत्तः परतरं नान्यत्	२१६	मां च योऽव्यभिचारेण	४२६
मदनुग्रहाय परमं	३०१	मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य	२७४
मनःप्रसादः सौम्यत्वं	४७८	मा ते व्यथा मा च	३३२
मनुष्याणां सहस्रेषु	२१४	मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय	२५

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
मानापमानयोस्तुल्यः	४२५	यज्ञशिष्टामृतभुजो	१४०
मामुपेत्य पुनर्जन्म	२४२	यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो	९०
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी	५१२	यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र	८८
मूढग्राहेणात्मनो यत्	४७९	यज्ञे तपसि दाने च	४८३
मृत्युः सर्वहरश्चाहं	२९४	यततो ह्यपि कौन्तेय	६३
मोघाशा मोघकर्माणो	२६१	यतन्तो योगिनश्चैनं	४३९
य		यतः प्रवृत्तिर्भूतानां	५२४
यं यं वापि स्मरन्भावं	२३५	यतेन्द्रियमनोबुद्धिः	१७५
यं लब्ध्वा चापरं लाभं	१९७	यतो यतो निश्चरति	१९९
यं संन्यासमिति प्राहुः	१८४	यत्करोषि यदश्नासि	२७१
यं हि न व्यथयन्त्येते	२६	यत्तदग्रे विषमिव	५१८
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	४६५	यत्तु कामेप्सुना कर्म	५१०
यः सर्वज्ञानभिस्नेहः	६१	यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्	५०९
य इमं परमं गुह्यं	५६४	यत्तु प्रत्युपकारार्थं	४८०
य एनं वेत्ति हन्तारं	३२	यत्र काले त्वनावृत्तिं	२४७
य एवं वेत्ति पुरुषं	३९५	यत्न योगेश्वरः कृष्णो	५७१
यच्चापि सर्वभूतानां	२९६	यत्रोपरमते चित्तं	१९६
यच्चावहासार्थमस०	३२६	यत्सांख्यैः प्राप्यते	१५९
यजन्ते सात्त्विका	४७२	यथाकाशस्थितो नित्यं	२५७
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहं	१४३	यथा दीपो निवातस्थो	१९५
यज्ञदानतपःकर्म	४९२	यथा नदीनां बहवो	३१७

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
यथा प्रकाशयत्येकः	४०७	यद्यहंकारमाश्रित्य	५४४
यथा प्रदीपं ज्वलनं	३१७	यथा तु धर्मकामार्थान्	५१६
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यात्	४०६	यथा धर्ममधर्मं च	५१५
यथैधांसि समिद्धोऽग्निः	१४४	यथा स्वप्नं भयं शोकं	५१७
यदग्ने चानुबन्धे च	५१९	यस्त्वात्मरतिरेव	९३
यदक्षरं वेदविदो	२३८	यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	८७
यदा ते मोहकलिलं	५८	यस्मात्क्षरमतीतोऽहं	४४५
यदादित्यगतं तेजो	४४०	यस्मान्नोद्विजते लोको	३५०
यदा भूतपृथग्भावं	४०४	यस्य नाहंकृतो भावो	५०३
यदा यदा हि धर्मस्य	११४	यस्य सर्वे समारम्भाः	१२७
यदा विनियतं चित्तं	१९५	यातयामं गतरसं	४७५
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु	४१९	या निशा सर्वभूतानां	६८
यदा संहरते चायं	६१	यान्ति देवव्रता देवान्	२६९
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु	१८६	यामिमां पुष्पितां वाचं	५१
यदि मामप्रतीकारं	११	यावत्संजायते किञ्चित्	३९९
यदि ह्यहं न वर्तेय	९६	यावदेतान्निरीक्षेऽहं	७
यदृच्छया चोपपन्नं	४५	यावानर्थं उदपाने	५३
यदृच्छालाभसंतुष्टो	१३१	युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा	१६३
यद्यदाचरति श्रेष्ठः	९५	युक्ताहारविहारस्य	१९४
यद्यद्विभूतिमत्स्त्वं	२९७	युञ्जन्नेवं सदात्मानं	१९३
यद्यप्येते न पश्यन्ति	१०	” ” ”	२००

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
युधामन्युश्च विक्रान्तः	५	यो मां पश्यति सर्वत्र	२०१
ये चैव सात्त्विका भावाः	२१९	यो मामजमनादिं च	२८०
ये तु धर्म्यामृतमिदं	३५३	यो मामेवमसमूढो	४४६
ये तु सर्वाणि कर्माणि	३४३	योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	२०३
ये त्वक्षरमनिर्देश्यं	३४१	यो यो यां यां तनुं	२२४
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो	१००	र	
येऽप्यन्यदेवताभक्ताः	२६८	रजसि प्रलयं गत्वा	४१९
ये मे मतमिदं नित्यं	१००	रजस्तमश्चाभिभूय	४१७
ये यथा मां प्रपद्यन्ते	११६	रजो रागात्मकं विद्धि	४१५
ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य	४६९	रसोऽहमप्सु कौन्तेय	२१७
येषां त्वन्तगतं पापं	२२८	रागद्वेषवियुक्तैस्तु	६५
येषामर्थे काङ्क्षितं नो	९	रागी कर्मफलप्रेप्सुः	५१२
ये हि संस्पर्शजा भोगाः	१७१	राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य	५७०
योगयुक्तो विशुद्धात्मा	१६१	राजविद्या राजगुह्यं	२५४
योगसंन्यस्तकर्माणम्	१४६	रुद्राणां शंकरश्चास्मि	२९०
योगस्थः कुरु कर्माणि	५५	रुद्रादित्या वसवो ये च	३१३
योगिनामपि सर्वेषां	२१०	रूपं महत्ते बहुवक्त्र०	३१३
योगी युञ्जीत सततं	१९०	ल	
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं	७	लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं	१७४
यो न हृष्यति न द्वेष्टि	३५१	लेलिह्यसे ग्रसमानः	३१८
योऽन्तःसुखोऽन्तरारामः	१७३	लोकेऽस्मिन्द्विविधा	८२

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः	४१८	व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान्	५६९
व		श	
वक्तुमर्हस्यशेषेण	२८६	शक्नोतीहैव यः सोढुं	१७२
वक्त्राणि ते त्वरमाणा	३१६	शनैः शनैरुपरमेत्	१९८
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः	३२५	शमो दमस्तपः शौचम्	५२२
वासांसि जीर्णानि यथा	३९	शरीरं यदवाप्नोति	४३८
विद्याविनयसंपन्ने	१६८	शरीरवाङ्मनोभिर्यत्	५०१
विधिहीनमसृष्टान्नं	४७६	शुक्लकृष्णे गती ह्येते	२४९
विविक्तसेवी लघ्वाशी	५३७	शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य	१९०
विषया विनिवर्तन्ते	६२	शुभाशुभफलैरेवं	२७१
विषयेन्द्रियसंयोगात्	५१९	शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं	५२२
विस्तरेणात्मनो	२८७	श्रद्धया परया तप्तं	४७९
विहाय कामान्यः	७१	श्रद्धावाननसूयश्च	५६६
वीतरागभयक्रोधाः	११६	श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं	१४५
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि	२९५	श्रुतिविप्रतिपन्ना ते	५८
वेदानां सामवेदोऽस्मि	२८९	श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात्	१४२
वेदाविनाशिनं नित्यं	३४	श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः	१०२
वेदाहं समतीतानि	२२७	,, ,, ,,	५२५
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु	२४९	श्रेयो हि ज्ञानमभ्या०	३४६
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	५०	श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	१३८
व्यामिश्रेणेव वाक्येन	८१	श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च	४३८

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
श्वशुरान्सुहृदश्चैव	८	सदृशं चेष्टते स्वस्याः	१०१
स		सद्भावे साधुभावे च	४८३
संकरो नरकायैव	११	समं कायशिरोग्रीवं	१९१
संकल्पप्रभवान्कामान्	१९८	समं पश्यन्हि सर्वत्र	४०२
संतुष्टः सततं योगी	३४९	समं सर्वेषु भूतेषु	४०१
सनियम्येन्द्रियग्रामं	३४२	समः शत्रौ च	३५१
सन्यासं कर्मणां	१५६	समदुःखसुखः स्वस्थः	४२५
सन्यासः कर्मयोगश्च	१५७	समोऽहं सर्वं	२७२
सन्यासस्तु महाबाहो	१६०	सर्गाणामादिरन्तश्च	२९३
सन्यासस्य महाबाहो	४८७	सर्वकर्माणि मनसा	१६४
स एवायं मया तेऽद्य	११२	सर्वकर्माण्यपि सदा	५४२
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसः	९७	सर्वगुह्यतमं भूयः	५४७
सखेति मत्वा प्रसभं	३२६	सर्वतःपाणिपादं तत्	३८३
स घोषो धार्तराष्ट्राणां	७	सर्वद्वाराणि संयम्य	२४०
सततं कीर्तयन्तो मां	२६२	सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	४१७
स तथा श्रद्धया युक्तः	२२४	सर्वधर्मान्परित्यज्य	५४८
सत्कारमानपूजार्थं	४७९	सर्वभूतस्थमात्मानं	२००
सत्त्वं रजस्तम इति	४१४	सर्वभूतस्थितं यो मां	२०१
सत्त्वं सुखे सञ्जयति	४१६	सर्वभूतानि कौन्तेय	२५८
सत्त्वात्संजायते ज्ञानं	४२०	सर्वभूतेषु येनैकं	५०८
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य	४७१	सर्वमेतदृतं मन्ये	२८६

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
सर्वयोनिषु कौन्तेय	४१३	सुदुर्दर्शमिदं रूपं	३३३
सर्वस्य चाहं हृदि	४४३	सुहृन्मित्रार्युदासीन	१८९
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	१३८	स्थाने हृषीकेश तव	३२२
सर्वेन्द्रियगुणाभासं	३८४	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	५९
सहजं कर्म कौन्तेय	५२६	स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्	१७५
सहयज्ञाः प्रजाः	८८	स्वधर्ममपि चावेक्ष्य	४५
सहस्रयुगपर्यन्तं	२४३	स्वभावजेन कौन्तेय	५४५
साधिभूताधिदैवं मां	२३०	स्वयमेवात्मनात्मानं	२८६
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः	१५८	स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	५२४
सिद्धिं प्राप्नो यथा	५३२	ह	
सीदन्ति मम गात्राणि	९	हतो वा प्राप्स्यसि	४७
सुखदुःखे समे कृत्वा	४८	हन्त ते कथयिष्यामि	२८८
सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	१९६	हृषीकेशं तदा वाक्यं	७
मुखं त्विदानीं त्रिविधं	५१८		

72398

CATALOGUED.

CONFIDENTIAL

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

72398

Call No. Sa2 Bh
San / Sac

Author— शिवशर्मा

Title— श्रीशिवशर्मावलि:
Vol VI

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.